

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Families van Utreizigers : Een onderzoek naar de rol van familieleden bij processen van uitreizen naar en terugkeren uit buitenlandse jihadistische strijdgroepen

Weggemans, D.J.; Zwan, M.M.A. van der; Liem, M.C.A.

Citation

Weggemans, D. J., Zwan, M. M. A. van der, & Liem, M. C. A. (2018). *Families van Utreizigers : Een onderzoek naar de rol van familieleden bij processen van uitreizen naar en terugkeren uit buitenlandse jihadistische strijdgroepen*. ISGA Report. WODC.
doi:10.13140/RG.2.2.11254.91201

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/64735>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Universiteit Leiden

FAMILIE VAN UITREIZIGERS

Een onderzoek naar de rol van familieleden bij processen van uitreizen naar en terugkeren uit buitenlandse jihadistische strijdgroepen

Daan Weggemans, Marieke van der Zwan en Marieke Liem

ISGA Report

Familie van Uitreizigers

Een onderzoek naar de rol van familieleden bij processen van uitreizen naar en terugkeren uit buitenlandse jihadistische strijdgroepen

Dit onderzoek is in opdracht van het Wetenschappelijke Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie en Veiligheid uitgevoerd door:

D.J. Weggemans, MSc.

M.M.A. van der Zwan, MSc.

Dr. M.C.A. Liem

Begeleidingscommissie:

Prof. Dr. M. de Winter (voorzitter)

Dr. G. Haverkamp

Dr. Mr. J. van Wijk

Drs. L. Abels

Medewerker van de NCTV

Medewerker van de NCTV

Omslagontwerp: Oscar Langley

© 2018, WODC/ Weggemans/ Van der Zwan/ Liem/ Universiteit Leiden. Auteursrechten voorbehouden.

Samenvatting

In 2012 waarschuwden inlichtingen en veiligheidsdiensten over Nederlandse staatsburgers die naar het gewapende conflict in Syrië en Irak vertrokken. In de daaropvolgende jaren nam het aantal “uitreizigers” flink toe; van enkelen in 2012 tot circa 300 in 2018 (AIVD, 2018). Inmiddels is een aanzienlijk aantal (wetenschappelijke) publicaties over de motieven en leefomstandigheden van uitreizigers verschenen. Veel minder onderzoek is er tot op heden verricht naar de sociale omgevingen van uitreizigers en in het bijzonder naar hun families. In het voorliggende rapport wordt ingegaan op de volgende vraag: wat is de rol en betekenis van familieleden bij processen van voorbereiding, uitreizen naar en terugkeren uit een buitenlands strijdgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn? Daarnaast hebben we in dit rapport gereflecteerd op de interventie-mogelijkheden van familieleden om de risico's die samenhangen met processen van uitreizen naar en terugkeren uit een buitenlands strijdgebied te mitigeren en op de wijze waarop de overheid familieleden hierbij kan ondersteunen.

Voor dit onderzoek zijn verschillende informatiebronnen geraadpleegd. Ten eerste is een brede literatuurstudie verricht naar de mogelijke rollen van families bij deviant gedrag, radicalisering en gewelddadig extremisme. Ten tweede is gekeken naar bestaande inzichten en beleidsdocumentatie over hedendaagse (inter-)nationale beleidsinitiatieven op het gebied van de-radicalisering, disengagement en re-integratie en de rol van familieleden hierbinnen. Ten slotte vormt een reeks aan interviews met zowel familieleden van (vermeende) uitreizigers naar Syrië en Irak, een klein aantal terugkeerders en relevante professionals de belangrijkste basis voor het empirische deel van deze studie.

De rol van families bij radicalisering en uitreizen in theorie en beleid

De (internationale) onderzoeksliteratuur laat zien dat slechts enkele studies zich hebben gericht op de rol van familieleden bij het vertrek en de terugkeer van personen die zich in een buitenlands conflictgebied hebben aangesloten bij een extremistische of terroristische groepering. Tegen deze achtergrond hebben we daarom ook geput uit onderzoek naar de rol van families bij radicalisering en de-radicalisering van links-, rechts- en jihadistische extremisme. Hierbij hebben we nader gekeken naar de positieve alsmede negatieve invloed van families bij de ontwikkeling van radicaal gedrag, het voortzetten van de radicalisering en gewelddadig extremisme en deradicalisering.

Uit de analyse van de gevonden studies is naar voren gekomen dat families in alle fasen van radicalisering een rol kunnen spelen. Zo kunnen familieleden in de beginfase een beschermende factor zijn wanneer ze de discussie aangaan met hun kinderen, dit hangt samen met een autoritatieve opvoedingsstijl. Ze kunnen echter de radicalisering ook bevorderen

wanneer ze dezelfde ideologieën hanteren en dit overdragen op hun kinderen, of wanneer ze hun familielid openlijk en actief te steunen in het radicaliseringsproces en hen “morele zuurstof” bieden. Daarnaast kan een afwezigheid van steun en controle en het vermijden van het onderwerp een bevorderende rol te spelen. Het in stand houden van extremistisch gedachtegoed kan onder meer worden verklaard door de ondersteunende rol die familieleden het individu blijven bieden. Bij deradicalisering kunnen families ook juist een beschermende factor zijn, mits aan de voorwaarde is voldaan dat zij zelf voldoende professionele steun ontvangen om hen en hun geradicaliseerde familielid te begeleiden.

Hoewel er enige wetenschappelijke inzichten in de bevorderende en beschermende rol van families bij radicalisering en de-radicalisering voorhanden zijn, blijft onze empirische kennis over families van uitreizigers en terugkeerders relatief beperkt (relevante uitzonderingen zijn Van San, 2017; Sikkens et al. 2017). Dit onderzoek tracht een aanzet te geven dit empirisch vacuüm verder te dichten.

Naast de verkregen inzichten uit de wetenschappelijke literatuur zijn er de afgelopen jaren ook een groeiend aantal (familie gerelateerde) beleidsinitiatieven ontwikkeld gericht op het voorkomen en tegengaan van radicalisering (Gielen, 2015). Voor dit onderzoek is gekeken naar een aantal van de meeste bekende beleidsinitiatieven en programma's in Europa dat families betreft bij de preventie van radicalisering alsook bij het stimuleren van processen van re-integratie, disengagement en de-radicalisering. In het bijzonder is daarbij aandacht voor de kennis en ervaring die is opgedaan met de inzet van families bij het voorkomen dat mensen toetreden tot een (internationale) extremistische beweging of bij hun terugkeer in de maatschappij.

De bestaande programma's en initiatieven, richten zich veelal in eerste instantie op het geradicaliseerde individu. Daarnaast delen ze ook een belangrijke rol toe aan ouders (en in mindere mate andere familieleden) omdat verondersteld wordt dat zij invloed kunnen uitoefenen op hun kinderen. Binnen deze programma's tracht men families op verschillende manieren te ondersteunen, zoals middels netwerken en platformen waar zorgen kunnen worden gedeeld, voorlichtingsbijeenkomsten over radicalisering, weerbaarheidstrainingen en ondersteuners die families persoonlijk bijstaan. Over de effectiviteit van deze programma's en initiatieven is nog weinig bekend, dat komt omdat deze slechts in beperkte mate zijn geëvalueerd (Gielen, 2015).

Een empirische studie naar families van uitreizigers

Om meer inzicht te verkrijgen in de mogelijke rollen van families van uitreizigers in de huidige praktijk zijn voor dit onderzoek semi-gestructureerde interviews afgenomen met in totaal

zeventien familieleden van individuen die sympathie hebben (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn (N=2) of daadwerkelijk zijn uitgereisd (N=15). De relatie tot de uitreiziger en het familielid waarmee gesproken is verschilde per familie. Zo is gesproken met vaders, moeders, broers en zussen van uitreizigers. In een aantal gevallen had de uitreiziger zelf ook kinderen. Naast deze gesprekken met familieleden zijn ook twee terugkeerders geïnterviewd en is een tweetal familie-dossiers geraadpleegd. Hoewel beide bronnen relevante aanvullende inzichten verschaffen in de rol en betekenis van familieleden, bleek het verkrijgen tot toegang tot deze bronnen op korte termijn problematisch. Ook hebben we een breed scala aan professionals geïnterviewd. In totaal zijn gesprekken gevoerd met 46 professionals van veertien verschillende organisaties en acht (wetenschappelijke) onderzoekers die beschikten over, voor dit onderzoek, relevante kennis en expertise op het gebied van radicalisering en/of uitreizen.

Hoewel dit onderzoek relevante empirische inzichten biedt in een bijzonder moeilijk bereikbare onderzoeksgroep (zie ook Sieckelinck & de Winter, 2015), is de methodologische aanpak niet zonder tekortkomingen. De eerste kanttekening betreft een selectie-effect. De familieleden zijn benaderd middels 'convenience' sampling, dit wil onder andere zeggen dat we alleen met die familieleden hebben gesproken, die bereid waren om hun verhaal en ervaringen met ons te delen. Diegenen die niet door ons zijn benaderd, dan wel familieleden die te kennen gaven niet mee te willen werken, hebben mogelijk andere ervaringen. Daarnaast kan er een selectie-effect zijn opgetreden met betrekking tot taal. Zo hebben we alleen gesproken met familieleden die de Nederlandse taal tot op zekere hoogte machtig waren, onder wie Nederlandse gezinnen en Nederlandse gezinnen met een migratieachtergrond (m.n. Marokkaans). We hebben hierdoor geen inzicht gekregen in de rollen van families die de Nederlandse taal niet machtig waren. Voorts dient te worden benadrukt dat het hier gesprekken met een beperkt aantal familieleden betreft en dat deze niet noodzakelijkerwijs representatief zijn voor het geheel aan families van Nederlandse uitreizigers en terugkeerders.

Daarnaast is het belangrijk om te vermelden dat de ervaringen en verhalen van familieleden reconstructies zijn. We hebben familieleden gevraagd om terug te kijken naar gebeurtenissen die voorafgaand aan de uitreis, ten tijde van de uitreis en na de uitreis hebben plaatsgevonden. Hierbij rijst de vraag in hoeverre de gesprekken met familieleden en de gesprekken met professionals een volledige reflectie geven van wat er is voorgevallen. Liever spreken we daarom van hun ervaringen en de wijze waarop ieder van de geïnterviewde hun rol hebben omschreven en volgen hierbij Sandberg's (2010) observatie dat het bij dergelijke narratieven niet zozeer gaat om wat waar of niet waar is.

Dergelijke beperkingen zijn getracht te ondervangen door gebruik maken van meerdere databronnen (triangulatie). Daarbij merkten we dat gedurende het onderzoek een inhoudelijke

verzadiging werd bereikt; zowel in de gesprekken met familieleden als met professionals keerden vergelijkbare ervaringen en observaties terug. Bovendien constateerden we dat de ervaringen en observaties van familieleden en professionals vaak opvallend overeenkomstig van aard waren. Ten slotte zijn de onderzoeksresultaten voorgelegd aan een focusgroep met 5 familieleden en 2 professionals (waarvan 1 familielid en 1 professional niet eerder meewerkten aan het onderzoek). Zij gaven aan zich te kunnen vinden in de onderzoeksresultaten. Desondanks blijft het van belang de gemaakte methodologische keuzes in het achterhoofd te houden bij het interpreteren van de onderzoeksresultaten.

De rol en betekenis van families van uitreizigers in de praktijk

Het empirische deel betreft een brede thematische verhandeling van de uiteenlopende ervaringen en verhalen van familieleden als ook van de inzichten van professionals in de periode *voorafgaand aan, tijdens* en *na* een uitreis naar Syrië of Irak. De exploratieve aard van deze studie maakt dat dit deel zich niet eenvoudig laat samenvatten, hieronder volgen een aantal algemene inzichten.

Een blik op de periode *voorafgaand aan* de uitreis leert ons onder meer dat in veel van de gevallen sprake was van afstand (fysiek of emotioneel) tussen familieleden en de (vermeende) uitreiziger. Hoewel de oorzaken verschilden, verhulde deze afstand - in combinatie met een gebrek aan kennis - voor de meeste familieleden de reikwijdte van de gedragsverandering van de uitreiziger. Uit de gesprekken met familieleden bleek dat de meeste familieleden niet vermoedden dat de betrokkene daadwerkelijk zou uitreizen, hoewel zij achteraf aangaven dat er soms misschien wel aanwijzingen voor waren. Bovendien gaven zij, retrospectief, aan dat ze waarschijnlijk überhaupt niet in staat konden zijn geweest de uitreis zelfstandig te voorkomen. In slechts enkele gevallen was er sprake van negatieve invloed van een familielid in de vorm van overdracht van extremistisch gedachtegoed en/of praktische steun voor een uitreis. Ten slotte gaven een aantal familieleden aan destijds met hun zorgen over mogelijke radicalisering naar buiten te zijn getreden. Dit heeft in sommige gevallen tot vervelende ervaringen geleid met betrokken instanties. Niet altijd werd hun zaak, in de ogen van families, naar tevredenheid opgepakt. Echter, ook voor veel instanties gold destijds dat het fenomeen uitreizen nog relatief nieuw was.

In de periode *tijdens* de uitreis kregen veel familieleden te maken met emotionele spanningen. Zo vreesde men hetgeen de uitreiziger mogelijk in Syrië en Irak uitvoerde of ondersteunde en twijfelde men over of hij of zij überhaupt nog in leven was. Daarnaast gaven familieleden aan dat men beducht was voor de mogelijke radicalisering van anderen binnen de familie. Daarnaast kregen familieleden te maken met diverse praktische zaken, zoals het leegruimen van een woning of het opzeggen van allerlei abonnementen. In deze periode was er

in de meeste gevallen sprake van contact tussen de uitreiziger en zijn of haar familie. Veel familieleden poogden in eerste instantie expliciet om de uitreiziger te overtuigen om terug te keren. Vaak zorgde dit tot hoogoplopende spanningen en uiteindelijk tot een meer oppervlakkige vorm van contact onderhouden. Op deze manier hoopte men de deur open te houden voor een mogelijke terugkeer in de toekomst. In twee gevallen hebben we gezien dat familieleden in een latere fase het contact hebben gebruikt om een plan van terugkeer te maken en dit uiteindelijk zelfs te realiseren. Tegelijkertijd zagen we dat uitreizigers in de periode direct na de uitreis andere familieleden (zoals broertjes of zusjes maar ook ouders) probeerden over te halen om ook af te reizen naar Syrië of Irak. In een aantal gevallen bleken zij succesvol. In andere gevallen bemoeiden ze zich actief met het (in hun ogen onzedelijke) gedrag en kledingstijl van de achterblijvende familieleden.

Tot op heden keerde slechts een relatief kleine groep, ongeveer 50, uitreizigers terug naar Nederland (AIVD, 2018). Hierdoor bleven de inzichten in de rol van families *na* een uitreis empirisch beperkt. De meeste families gaven aan de wens te hebben dat de uitreiziger ooit zal terugkeren, maar realiseerden zich ook dat dan een moeilijke periode zou aanbreken. Op basis van de ervaringen en observaties van professionals werd duidelijk dat de rol van familieleden na een uitreis zeer uiteen kan lopen: zij zagen zowel familieleden die slechts weinig contact hadden met, maar ook familieleden die juist een grote steun en toeverlaat waren voor de - inmiddels - *terugkeerder*. Zo waren er familieleden die zorgden voor de (klein)kinderen, ondersteuning boden bij het zoeken van een opleiding of baan, maar ook zorgden voor juridische steun en hielpen bij het contact leggen met verschillende instanties.

Een continuüm van drie rollen

Op basis van inzichten uit de literatuur, beleid en praktijk kan een drietal rollen van familieleden bij radicalisering en uitreizen naar een (jihadistisch) conflictgebied worden geïdentificeerd. Deze uiteenlopende rollen van familieleden kunnen op een continuüm worden geplaatst. Aan het ene uiteinde van het continuüm speelt de familie een negatieve, ofwel *stimulerende rol*; familieleden steunen dan in meer of mindere mate een radicaliseringsproces of uitreis of belemmeren juist – in een latere fase – de terugkeer of re-integratie van een individu. Aan het andere uiteinde van het continuüm vormt de familie een buffer of beschermende factor tegen radicalisering of uitreizen. Bij terugkeer kan een dergelijke *inhiberende rol* de uittreding en re-integratie juist faciliteren. Zowel de *stimulerende* als de *inhiberende* rol van familieleden is een prominent thema in zowel de literatuur als beleid en ook in deze studie gaven professionals van beide rollen een select aantal voorbeelden. Hierbij was er sprake van directe maar ook van meer indirecte beïnvloeding. Bij directe beïnvloeding gaat het om de actieve en bewuste sturing van

familieleden in een bepaalde richting. Directe beïnvloeding binnen de stimulerende rol kan bijvoorbeeld ideologische scholing of praktische hulp van familieleden zijn. Indirecte beïnvloeding daarentegen verloopt subtieler en veelal onbewust. Indirecte invloeden binnen beide extreme rollen zorgen voor een meer of minder vruchtbare bodem voor een uitreis of effectieve re-integratie.

Hoewel beide rollen (*stimulerend* en *inhiberend*) weliswaar naar voren kwamen in de interviews met professionals, leek er in veel gevallen meer sprake te zijn van een meer *latente* rol. Deze rol bevindt zich in het midden van het continuüm. Binnen de wetenschappelijke literatuur bestaat aanzienlijk minder aandacht voor deze latente rol van familieleden voor, tijdens, en na een uitreis. Een dergelijke rol kenmerkt zich door een ambivalente houding en duidt op de afwezige of verscholen rol die familieleden kunnen spelen. In deze gevallen zijn familieleden om uiteenlopende redenen (waaronder financiële-, relatie-, of gezondheidsproblemen, in combinatie met fysieke afstand) niet in staat om effectief in te grijpen of weten zij niet hoe dit moet.

Deze rollen zijn dynamisch van aard, in de loop der tijd kunnen familieleden een andere rol gaan spelen. Een familielid kan bijvoorbeeld, na bewust te zijn geworden van de ernst van de situatie, proberen een inhiberende invloed uit te oefenen door hun familielid proberen te helpen, nadrukkelijker in de gaten te houden of aan de bel te trekken bij hulporganisaties of de politie. Andersom kan ook, familieleden kunnen bijvoorbeeld na negatieve ervaringen met bepaalde instanties of media een uitreiziger steeds meer gaan steunen. Echter, er kan ook sprake zijn van een meer statische rol. Familieleden die voorafgaand aan een uitreis een latente rol speelden, konden deze tijdens en na een uitreis nog steeds vervullen.

Interventiemogelijkheden en ondersteuning

Familieleden werden in enkele gevallen bewust van signalen die hen concreet wezen op een naderende uitreis. Op basis hiervan kon men het gesprek aan met betrokkene, werden paspoorten afgepakt, werd er melding gemaakt bij de politie of hulp gezocht elders. Ook werden in dit onderzoek een aantal situaties door met name professionals genoemd waarin familieleden tijdens en na een uitreis wisten te interveniëren. Zo hebben aantal familieleden een relevante rol gespeeld bij de terugkeer van een uitreiziger naar Nederland en bij de daaropvolgende periode van re-integratie. Familieleden boden dan praktische bijstand (denk aan het regelen van een advocaat, het bieden van onderdak, het zorgen voor (klein-)kinderen) maar ook een alternatieve sociale omgeving aan de terugkeerder. Daarnaast werd er gesproken over handelingen die niet direct, maar mogelijk op de lange termijn wel een (duurzamer) interveniërend effect zouden kunnen hebben. Het gaat hierbij voornamelijk over het onderhouden van goed contact met de

(potentiële) uitreiziger. Positieve contacten en positieve herinneringen aan familieleden kunnen twijfel aan de gemaakte radicale keuzes versterken.

Tegelijkertijd blijkt uit dit onderzoek dat veel familieleden geregeld niet in staat zijn om daadwerkelijk te interveniëren bij een (mogelijke) uitreis. Zo geldt bovenal – overeenkomstig de literatuur (Koehler, 2016; Weggemans & De Graaf, 2017) – dat familieleden slechts een beperkte positieve rol kunnen spelen wanneer de (potentiële) uitreiziger niet openstaat voor positieve beïnvloeding door anderen. In sommige gevallen kunnen ouders wel zelf kortstondig ingrijpen, bijvoorbeeld door een paspoort af te pakken of door contact te zoeken met een overheidsinstantie. Maar over het algemeen lijkt ook voor familieleden te gelden dat de-radicalisering en uittreding op de lange termijn niet kan worden afgedwongen. Andere geïdentificeerde obstakels voor de interventiemogelijkheden van familieleden betreffen een beperkt blikveld (de uitreiziger woont bijvoorbeeld niet meer thuis of houdt hun leven zorgvuldig verborgen voor familie); de destijds beperkte beschikbare kennis (onder zowel families en professionals) over fenomenen als radicalisering en uitreizen; de intieme relatie tussen familieleden (bepaalde signalen werden mogelijk anders ervaren door familieleden dan door de bredere omgeving) en een bredere problematische familiesituatie. Ten slotte geldt, zo stelden professionals, dat een zeer klein deel van de familieleden in Nederland niet wilden interveniëren. Bijvoorbeeld omdat ze achter de keuzes van het uitgereisde familielid staan (de stimulerende rol), maar vaker juist om de tegenovergestelde; zij keurden de gemaakte keuzes dusdanig af, dat zij geen rol meer wilden spelen in het leven van de uitreiziger.

De inzichten uit dit onderzoek onderschrijven het belang voor instanties om contact aan te gaan en te onderhouden met families die te maken krijgen met personen die (dreigen te) radicaliseren of uitreizen en hen zo goed mogelijk te ondersteunen. Eén manier van ondersteuning betreft informatieverschaffing. Veel familieleden beschikten in eerste instantie over beperkte kennis over zaken als uitreizen en radicalisering en tot welke instanties ze zich konden wenden. De meesten van hen hadden zelf geen relevante contacten die hen met deze problematiek konden helpen. Dit sluit aan bij bevindingen van eerder Nederlands onderzoek naar de rol van familieleden bij radicalisering (Sieckelinck & de Winter, 2015; Sikkens e.a. 2017). Daarnaast hebben familieleden vaak nog veel vragen over de periode na een mogelijke terugkeer. Ook om bij de re-integratie een positieve rol te kunnen vervullen is kennis over het fenomeen, alsook mogelijkheden tot interventie, voor families van belang.

Daarnaast kan ook (sociaal-) psychologische en praktische ondersteuning van familieleden van belang zijn om toekomstige risico's te beperken. Enerzijds kunnen zo reeds bestaande indirecte invloeden die mogelijk een vruchtbare bodem vormen voor radicalisering van andere familieleden of een belemmering voor succesvolle re-integratie (gedeeltelijk) worden weggenomen. Anderzijds geldt ook dat een radicalisering of uitreis van een individu een

grote praktische en psychische impact kan hebben op familieleden. Praktische en psychische ondersteuning door professionals, maar ook door lotgenoten of anderen in de eigen sociale kring, kan deze impact mogelijk beperken.

Verder onderschrijft het onderzoek het belang van een bredere sociale inbedding van een familie. Personen in de directe omgeving van de familie – die mogelijk over meer kennis of andere informatie beschikken - kunnen zodoende een bijdrage leveren aan het herkennen van processen van radicalisering en voorbereiding op uitreizen. Zoals op meerdere terreinen geldt ook hier dat sociale isolatie van families moet worden tegengegaan.

Voor betrokken professionals is het van belang stil te staan bij de bejegening van familieleden in beleid en in de praktijk. Diverse familieleden gaven in dit onderzoek aan in de loop der jaren negatieve ervaringen te hebben gehad met betrokken instanties en professionals. Dergelijke ervaringen kunnen het wantrouwen ten opzichte van de overheid vergroten en de bereidheid tot constructief meewerken belemmeren. We erkennen hier de moeilijke rol van de verschillende formeel betrokken organisaties. Zij dienen uiteindelijk de veiligheid te garanderen en familieleden maken het hen daarbij geregeld ook niet makkelijk (of soms zelfs haast onmogelijk). Desalniettemin is het van belang om bij het contact met familieleden van uitreizigers en radicaliserende individuen rekening te houden met het feit dat in de meeste van deze gevallen familieleden slachtoffers zijn en geen daders.

Tot slot

Al met al laat dit onderzoek zien dat veel familieleden vaak een beperkte directe invloed hadden op (vermeende) processen van uitreizen. Andersom bleek wel meermaals de potentiële risicovolle invloed van uitreizigers op achtergebleven familieleden. Familieleden waren geregeld doelwit van gerichte rekruteringspogingen van uitreizigers.

De komende jaren zal de rol en invloed van familieleden bij radicalisering en uitreizen, in een veranderde en veranderende context, moeten worden blijven bestudeerd. Er is inmiddels veel aandacht binnen beleid voor uitreizigers en het kennisniveau van de diverse instanties en professionals sterk is toegenomen. Ook is er steeds vaker contact met familieleden van geradicaliseerde individuen. Het is de vraag hoe dergelijk contact met (moeilijk bereikbare) families verder kan worden ingevuld. Bovendien geldt dat in de toekomst mogelijk meer voorbeelden zullen komen van families die een jihadistisch radicaliseringsproces of uitreis direct stimuleren. Het is van belang om de komende decennia de mogelijkheid van intergenerationele overdracht van extremistische idealen en gedragingen binnen Nederlandse families zorgvuldig te volgen.

Tot slot geldt dat we binnen dit onderzoek hebben stilgestaan bij de rol van familieleden van mannen en vrouwen die op eigen beweging vertrokken naar een conflictgebied in Syrië en

Irak. De uitkomsten van dit onderzoek zijn echter ook bruikbaar op de lange termijn en niet uitsluitend van toepassing op het fenomeen uitruizen naar een buitenlandse jihadistische strijdgroep. Veel van de bevindingen sluiten aan bij de resultaten van eerder algemeen onderzoek naar radicalisering en verdiepen de inzichten in de verschillende rollen en ervaringen van families bij de ontwikkeling van extremistisch gedrag. Dit onderzoek weerspreekt de veronderstelling dat families automatisch een sterk inhiberende of stimulerende rol spelen; ook in de toekomst zullen we de veelal latente rol van families moeten erkennen en daarnaar handelen.

Dankwoord

Dit onderzoek zou niet tot stand zijn gekomen zonder de hulp en medewerking van diverse personen en organisaties. Onze dank gaat uit naar alle professionals die bereid waren met ons te spreken over dit gevoelige thema. Door het hele land werden wij met interesse verwelkomd door professionals op zowel bestuurlijk als uitvoerend niveau. Zij boden ons de bijzondere kans om te leren van hun ervaringen en ideeën. Een speciaal woord van dank gaat uit naar het Landelijk Steunpunt Extremisme. Niet alleen deden wij een aanzienlijk beroep op de tijd en expertise van haar medewerkers, ook speelde zij een belangrijke rol in de totstandkoming van een reeks interviews.

In het bijzonder danken wij ook de familieleden waar wij mee spraken. Zij namen ons in vertrouwen en deelden hun emotionele verhalen. Het zal voor de meesten van hen niet gemakkelijk zijn geweest om met voor hen, tot op zekere hoogte, onbekende wetenschappers te spreken over wat zij hebben meegemaakt. Hun openheid heeft ons belangrijke empirische inzichten verschaft die de hoeksteen van deze studie vormen.

We erkennen de grote waarde van de hulp en input van onze collega's van de Universiteit Leiden en daarbuiten. Roel de Bont, Katharina Krüsselman, Christine Boelema Robertus, Maarten de Leeuw en Jurjen van der Meer hebben zich ingezet voor dit onderzoek. Daarnaast zijn we dr. Pauline Aarten zeer dankbaar voor haar betrokkenheid, haar adviezen en inhoudelijke bijdragen aan het rapport.

Tot slot gaat onze dank uit naar de leden van de door het WODC ingestelde begeleidingscommissie. Zij waren bereid vele uren te besteden aan het lezen van conceptteksten en deze te voorzien van constructieve feedback. Hun professionele bijdragen, commentaren en suggesties zijn voor ons van grote waarde geweest.

INHOUDSOPGAVE

SAMENVATTING	4
DANKWOORD	14
1 INLEIDING	18
1.1. EEN ONDERZOEK NAAR DE ROL VAN FAMILIE BIJ PROCESSEN VAN UITREIZEN	20
1.2. LEESWIJZER	22
2 FAMILIE ALS BEVORDERENDE OF BESCHERMENDE FACTOR VOOR UITREIZEN	24
2.1 INLEIDING	24
2.1.1 <i>Huidige stand van zaken in onderzoek naar families van uitreizigers: Een reflectie</i>	24
2.2 FAMILIES VAN UITREIZIGERS: EEN LITERATUURONDERZOEK	26
2.3 FAMILIES ALS STIMULERENDE EN INHIBERENDE FACTOR	28
2.3.1 <i>Gezinsfactoren en de ontwikkeling van crimineel en radicaal gedrag</i>	28
2.3.2 <i>Gezinsfactoren en het in stand houden van extremisme</i>	33
2.3.3 <i>Gezinsfactoren deradicalisering en uittreding</i>	33
2.4 SAMENVATTEND: FAMILY MATTERS	35
3 DE ROL VAN FAMILIES BINNEN BELEIDSINITIATIEVEN EN PROGRAMMA'S IN EUROPA	36
3.1 NOORWEGEN	37
3.2 ZWEDEN	40
3.3 DUITSLAND	41
3.4 DENEMARKEN	43
3.5 VERENIGD KONINKRIJK	45
3.6 BELGIË	47
3.7 FRANKRIJK	48
3.8 NEDERLAND	49
3.9 SAMENVATTEND	52
4 IN GESPREK MET FAMILIES EN PROFESSIONALS	53
4.1 BRONNEN EN DATAVERZAMELING	53
4.2 HOE IS ER CONTACT GELEGD?	53
4.2.1 <i>Benaderen van familieleden</i>	53
4.2.2 <i>Benaderen van professionals en onderzoekers</i>	55
4.3 WIE HEBBEN WE GESPROKEN?	55
4.3.1 <i>De families</i>	55
4.3.2 <i>De professionals en onderzoekers</i>	56
4.4 IN GESPREK MET	57
4.4.1 <i>De gesprekken met familieleden</i>	57
4.4.2 <i>De gesprekken met professionals en onderzoekers</i>	58
4.5 ANALYSE VAN DE GESPREKKEN	59
5 FAMILIES VOOR DE UITREIS	61
5.1 FAMILIES VAN UITREIZIGERS: DE FAMILIECONTEXT EN -HISTORIE	61
5.1.1 <i>Families over de familiecontext en -historie</i>	61
5.1.2 <i>Professionals over de familiecontext en -historie</i>	63
5.2 RELIGIE EN DE ROL VAN FAMILIE	66
5.2.1 <i>Families over religie</i>	66
5.2.2 <i>Reacties van familieleden op verdieping in het geloof</i>	66
5.2.3 <i>Reacties van familieleden op bekeren</i>	68
5.2.4 <i>Normatieve steun en overdracht van extremistische overtuigingen</i>	71
5.2.5 <i>Professionals aan het woord over verdiepen, bekeren en steunen</i>	73
5.3 VERMOEDENS VAN UITREIZEN DOOR FAMILIELEDEN	74
5.3.1 <i>Familieleden over vermoedens van uitreizen</i>	74
5.3.2 <i>Met de kennis van nu, reflectie van ouders</i>	79
5.3.3 <i>Professionals over vermoedens van uitreizen door familieleden</i>	80
	16

5.4	FAMILIES EN CONTACT MET BETROKKEN INSTANTIES	84
5.4.1	<i>Familieleden over contact met betrokken instanties</i>	84
5.4.2	<i>Professionals over contact tussen families en betrokken instanties</i>	85
5.5	SAMENVATTEND	86
6	FAMILIES TIJDENS DE UITREIS	88
6.1	VERNEMEN VAN EN REACTIE OP DE UITREIS	88
6.1.1	<i>Families over het vernemen en de reactie op de uitreis</i>	88
6.1.2	<i>Professionals over het vernemen van de uitreis</i>	94
6.2	CONTACT TUSSEN FAMILIE EN UITREIZIGER	96
6.2.1	<i>Families over contact met de uitreiziger</i>	96
6.2.2	<i>Professionals over het contact met de uitreiziger</i>	102
6.3	IMPACT VAN UITREIS OP DE FAMILIE	103
6.3.1	<i>Familieleden over de impact van de uitreis</i>	103
6.3.2	<i>Professionals over de impact van de uitreis op familieleden</i>	111
6.4	FAMILIES EN CONTACT MET BETROKKEN INSTANTIES	113
6.4.1	<i>Families en contact met betrokken instanties</i>	113
6.4.2	<i>Professionals over het contact met betrokken instanties</i>	118
6.5	SAMENVATTEND	119
7	FAMILIES NA DE UITREIS	121
7.1	WENS VAN TERUGKEER	121
7.1.1	<i>Familieleden over een mogelijke terugkeer</i>	121
7.1.2	<i>Kampen, Kleinkinderen en de wens van terugkeer</i>	122
7.1.3	<i>Professionals over de wens van terugkeer</i>	125
7.2	REACTIE OP TERUGKEER	126
7.3	CONTACT TUSSEN FAMILIE EN TERUGKEERDER	127
7.3.1	<i>In detentie</i>	127
7.3.2	<i>Na detentie en re-integratie</i>	129
7.4	FAMILIES EN CONTACT MET OVERHEIDSINSTANTIES	133
7.5	SAMENVATTEND	135
8	CONCLUSIE EN REFLECTIE	137
8.1	STIMULERENDE ROL: DE FAMILIE ALS NEGATIEVE FACTOR	138
8.2	INHIBERENDE ROL: DE FAMILIE ALS POSITIEVE FACTOR	141
8.3	LATENTE ROL: DE FAMILIE ALS NEUTRALE FACTOR	144
8.4	INTERVENTIES EN BELEID	146
8.5	METHODOLOGISCHE OVERWEGINGEN EN VERVOLGONDERZOEK	150
8.6	TOT SLOT	152
	BRONNEN	154
	BIJLAGEN	166
	BIJLAGE 1: OVERZICHT VAN GEÏNCLUDEERDE STUDIES	166
	BIJLAGE 2: OVERZICHT VAN BESCHERMENDE EN BEVORDERENDE FACTOREN	178
	BIJLAGE 3: TOPICLIJST INTERVIEWS	179
	BIJLAGE 4: VERSLAG FOCUSGROEP	180
	BIJLAGE 5: OVERZICHT ROLLEN VAN FAMILIELEDEN	181

1 Inleiding

In 2012 waarschuwden Europese inlichtingen- en veiligheidsdiensten over staatsburgers die naar het gewapende conflict in Syrië en Irak vertrokken. Hoewel veel landen de afgelopen decennia al vaker waren geconfronteerd met individuele burgers die afreisden naar buitenlandse conflictgebieden, ging het niet eerder om dergelijke grote aantallen. Naar schatting vertrokken tussen de 3922 en 4294 personen uit EU-lidstaten naar Syrië en Irak (Van Ginkel & Entenmann, 2016). In totaal groeide het aantal Nederlandse “uitreizigers” van enkelen in 2012 tot circa 300 in 2018 (AIVD, 2018; Bakker & Grol, 2017). De meerderheid van hen zou zich uiteindelijk aan hebben gesloten bij Syrische of internationale jihadistische groepen.

Inmiddels is de situatie in Syrië en Irak aanzienlijk veranderd. Zo is na hevige gevechten het door Islamitische Staat (IS) zelf uitgeroepen kalifaat gevallen en lijkt ook haar sterke aantrekkingskracht op Nederlandse mannen en vrouwen te zijn afgenomen. Naast dat er nauwelijks nog sprake is van personen die uitreizen naar Syrië en Irak is het de verwachting dat de komende periode een groeiend aantal personen zullen terugkeren uit het conflictgebied (AIVD, 2018). Onder hen bevindt zich ook een groot aantal vrouwen en kinderen waarvan een aanzienlijk deel daar is geboren (AIVD, 2018; Bakker & Grol, 2017). Verschillende media berichtten dat er op dit moment ongeveer 30 Nederlandse uitreizigers in vluchtelingenkampen of gevangenissen zitten of onderweg zijn naar Nederland (Rosman, 2018; Teefelen, 2017, 2018). Tot op heden zouden er 50 Syriëgangers zijn teruggekeerd naar Nederland (AIVD, 2018).

De aanwezigheid van buitenlandse jihadistische strijders in Syrië en Irak, en die van Europeanen in het bijzonder, heeft geleid tot bezorgdheid in veel westerse landen. Naast de ongerustheid onder families en gemeenschappen over het welzijn van deze uitreizigers in een gewelddadige en steeds onoverzichtelijkere burgeroorlog, uiten ook overheden en veiligheidsdiensten geregeld hun zorgen over de mogelijke gevaren die uitgaan van de zogenaamde *foreign fighters* (zie ook Bakker, Paulussen en Entenmann, 2013). Onderzoek naar de leefsituatie van Syriëgangers toont aan dat zij aldaar regelmatig excessief geweld hebben gezien en gebruikt, internationale netwerken van strijders hebben opgebouwd en ervaring hebben opgedaan met het gebruik van wapens en explosieven (Weggemans, Peters, Bakker en De Bont, 2016).

De *Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst* (AIVD) heeft meermaals het potentiële gevaar dat uitgaat van uitreizigers en terugkeerders benadrukt. Zo benoemde zij onder meer de mogelijke rol van Syriëgangers bij radicalisering van anderen of bij het voorbereiden en plegen van aanslagen binnen en buiten de landsgrenzen (AIVD, 2016, 2018. Zie ook Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2017). Om dergelijke risico's te kunnen verminderen zijn er binnen Nederland de afgelopen jaren diverse beleidsinitiatieven ontplooid. Hierbinnen wordt steeds

vaker gekeken naar het betrekken van en de mogelijke rol van de familie en directe omgeving van uitreizigers en terugkeerders. Zo werd er bijvoorbeeld door gemeenten actief contact gezocht en onderhouden met familieleden van uitreizigers. Daarnaast werd in oktober 2015 vanuit het Actieprogramma Integrale aanpak Jihadisme van de Rijksoverheid het *Familiesteunpunt Radicalisering* opgericht (inmiddels onderdeel van het Landelijk Steunpunt Extremisme (LSE)). Hierbinnen worden familieleden van geradicaliseerde personen en/of uitreizigers bijgestaan. De gedachte achter veel van deze initiatieven is dat familieleden een belangrijke positieve dan wel negatieve rol kunnen spelen bij (het tegengaan van) radicaliseringsprocessen.

Deze ontwikkelingen zijn tevens het onderwerp geworden van wetenschappelijk onderzoek. Zo verscheen de afgelopen jaren een aanzienlijk aantal (wetenschappelijke) publicaties over de motieven en leefomstandigheden van uitreizigers. Veel minder onderzoek is er tot op heden verricht naar de sociale omgevingen van uitreizigers en in het bijzonder de rol en plaats van hun families. Wel is bijvoorbeeld stilgestaan bij de manier waarop familieleden betekenis geven aan personen die zich aansloten bij een terroristische organisatie (bijvoorbeeld Asal, Fair en Shellman, 2010; Van San, 2018). Ook is er eerder onderzoek verschenen naar de rol van families en met name ouders als één van de factoren bij algemene processen van radicalisering (Duriez & Soenens, 2009; McCauley & Moskalenko, 2008; Van San, Sieckelinck & de Winter, 2010; Van San, 2017). In een aantal onderzoeken kwam tevens naar voren dat families een belangrijke (potentiele) rol kunnen spelen bij het tegengaan van radicalisering (Bakker, 2006; Gielen, 2014, 2015; Harris-Hogan, 2014; Koehler, 2013; Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2015; Spalek, 2016; Van San, Sieckelinck & De Winter, 2010; Weggemans & De Graaf 2015). Tegenover de onderzoeken die doorgaans wijzen op de (mogelijke) positieve invloed van familieleden staan studies die een ander beeld schetsen. Zo heeft onderzoek onder andere voorzichtig aangetoond dat het uitermate complex is voor families om radicalisering en voorbereidingsprocessen voor een uitreis te herkennen (Weggemans, Bakker en Grol, 2015). In andere gevallen blijken familieleden zelfs een negatieve invloed te kunnen uitoefenen. Sommige onderzoeken beschrijven bijvoorbeeld hoe familieleden radicale ideeën overdragen of samen versneld kunnen ontwikkelen (Haris-Hogan, 2014).

Desalniettemin geldt dat tot op heden de rol van familie bij processen van radicalisering en uitreizen zelden het centrale onderwerp van wetenschappelijk van wetenschappelijke studie is geweest (Van San, Sieckelinck & de Winter, 2010). Met dit onderzoek trachten we dan ook meer inzicht te krijgen in de rol en betekenis van families in de periode voorafgaand aan, tijdens- en na een uitreis van personen die zich in een in een buitenlands conflictgebied aansloten bij een extremistische of terroristische groepering. De centrale vraagstelling van dit onderzoek luidt:

Wat is de rol en betekenis van familieleden bij processen van voorbereiding, uitreizen naar en terugkeren uit een buitenlands strijdgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn?

Naast het in kaart brengen van de rol en betekenis van familieleden reflecteren we in dit onderzoek op de interventie-mogelijkheden van familieleden om zo de risico's, die samenhangen met processen van uitreizen naar en terugkeren uit een buitenlands strijdgebied te mitigeren en de vraag in hoeverre de overheid de familie hierbij kan ondersteunen.

1.1. Een onderzoek naar de rol van familie bij processen van uitreizen

Voordat we nader ingaan op de aard en methode van dit onderzoek, is het van belang om een aantal termen nader toe te lichten. De term 'uitreiziger' verwijst naar individuen die uit Nederland zijn vertrokken naar een buitenlands conflictgebied met het voornemen om deel te nemen aan de gewapende strijd of om daar, onder de vleugel van een (jihadistische) strijdgroep een andere rol te vervullen. Begrippen als 'uitreiziger' en 'Syriëganger' bieden ruimte voor de mogelijkheid dat Nederlandse mannen en vrouwen verschillende rollen kunnen vervullen in een buitenlands conflict en met diverse motieven hiernaartoe kunnen afreizen. In dit onderzoek zal enkel gesproken worden over 'foreign fighters' of 'buitenlandse strijders' wanneer het expliciet gaat over individuen die rechtstreeks betrokken zijn bij de gewapende strijd (zie ook Weggemans et al., 2016). Met de term 'terugkeerders' verwijzen wij naar voormalige uitreizigers die zijn teruggekeerd uit het desbetreffende buitenlandse conflictgebied. Naast de term uitreizigers en terugkeerders spreken we in dit onderzoek ook over 'meereizigers'. Hiermee doelen we op de kinderen die zijn meegenomen door hun ouders (uitreizigers) naar Syrië of Irak. Deze kinderen hebben geen bewuste keuze gemaakt om uit Nederland te vertrekken. Ten slotte wordt in dit onderzoek de term 'familie' gebruikt voor bepaalde eerste- (ouders, tevens opa's en oma's – ook stiefouders) en tweedegraads (broers en zussen) familieleden van de desbetreffende uitreiziger of terugkeerder.

Het doel van dit onderzoek is om een beeld te krijgen van de verschillende rollen die families kunnen die families voor, tijdens en na een uitreis kunnen spelen. Derhalve richten we ons zowel op de bestaande (wetenschappelijke) literatuur, alsmede op de dagelijkse praktijk waarin processen van uitreizen, verblijven en terugkeren zich hebben voltrokken. Hiervoor is onder andere een reeks aan interviews afgenomen met zowel familieleden van (vermeende) uitreizigers, een klein aantal terugkeerders en met professionals die over expertise beschikken op het gebied van radicalisering en uitreizigers. Deze professionals staan in veel gevallen in direct contact met uitreizigers en/of hun families en zijn werkzaam bij onder meer politie, gemeenten, Landelijk Steunpunt Extremisme, Ministerie van Veiligheid en Justitie en diverse

lokale organisaties die werkzaam zijn op dit terrein. Ten slotte zijn de onderzoeksresultaten voorgelegd aan een focusgroep met 5 familieleden en 2 professionals.

Binnen dit onderzoek richten we ons specifiek op de rol van families van personen die zijn uitgereisd naar Syrië en Irak, of ten minste voornemens waren dit te doen. De actualiteit vormt een belangrijke rechtvaardiging voor een dergelijke focus. Niet alleen verschenen de afgelopen jaren veel berichten over personen die sympathiseren met de strijd aldaar, ook is er thans aanzienlijke aandacht voor de terugkeer van personen uit Syrië en Irak naar Nederland. Desalniettemin hopen we dat de uitkomsten van dit onderzoek ook op lange termijn waardevol zijn binnen zowel wetenschappelijke- en beleidskringen als ook voor families die in de toekomst te maken krijgen met personen die willen uitreizen naar een buitenlands (jihadistisch) strijdgebied.

Bij het lezen van dit onderzoek is het van belang een drietal zaken in het achterhoofd te houden. Ten eerste richt dit onderzoek zich op een dynamisch fenomeen. Zowel het karakter van het conflict in Syrië en Irak als de ervaringen van professionals en families zijn de afgelopen jaren sterk veranderd. Waar uitreizen in eerste instantie voor velen relatief abstract fenomeen bleef, zorgde de oprichting van de zogenoemde Islamitische Staat in de zomer van 2014 voor toegenomen maatschappelijke en bestuurlijke aandacht. Ook geldt dat islamitische radicalisering in Nederland nog steeds een betrekkelijk nieuw fenomeen is. Hierdoor is het mogelijk dat bepaalde rollen van familieleden zich pas in de (nabije) toekomst bij nieuwe generaties zich zullen voordoen (zie conclusie).

Ten tweede, en deels hiermee samenhangend, hebben we ons geconcentreerd op een diverse onderzoeksgroep. Dat wil zeggen, de verhalen en achtergronden van de uitreizigers en hun families die centraal staan in dit onderzoek zijn soms sterk uiteenlopend. Zo zijn er verschillen wat betreft het moment dat iemand naar Syrië of Irak vertrok maar ook, bijvoorbeeld, of iemand op het moment van uitreizen thuis of uitwonend was. Dergelijke verschillen, die ook in de empirische hoofdstukken worden benoemd, zijn van belang bij het bepalen van de rol van families bij een uitreis en hun interventiemogelijkheden.

Ten derde dient te worden benadrukt dat het onderzoek niet noodzakelijkerwijs representatief is. Hoewel, gelet op de korte tijdspanne in combinatie met de moeilijke bereikbaarheid van de onderzoekspopulatie, de ervaringen van een aanzienlijk aantal families en professionals is opgetekend, is het mogelijk dat bepaalde opvoedingsstijlen, achtergronden of onderlinge familierelaties minder vertegenwoordigd zijn in onze sample dan in werkelijkheid het geval is. Bovendien geldt dat in dit onderzoek ervaringen worden weergegeven die niet automatisch een volledige reflectie betreffen van hetgeen is voorgevallen. We hebben getracht

beide mogelijke beperkingen te ondervangen door inzichten uit verschillende bronnen met elkaar te combineren (*triangulatie*). Hierop zal nader worden ingegaan in hoofdstuk vier en acht. Dit onderzoek is bovenal exploratief van aard, waarin wordt getracht een algemeen, eerste beeld te schetsen van een onderzoeksgebied waarover nog beperkte empirische kennis beschikbaar is.

1.2. Leeswijzer

In dit onderzoek trachten we de rol en betekenis van familieleden in de periode voor, tijdens en na een uitreis in kaart te brengen. Het onderzoek bestaat uit drie delen:

1. een theoretische schets van de mogelijke rollen van families;
2. een overzicht van bestaande binnen- en buitenlandse beleidsinitiatieven en programma's;
3. een weergave van de ervaringen en verhalen van families en inzichten van professionals.

Het eerste deel *hoofdstuk 2* gaat in op de verschillende rollen die families kunnen hebben vóór een uitreis, tijdens een uitreis en na een uitreis. Tot op heden is beperkt onderzoek gedaan naar de rol van familieleden bij processen van uitreizen naar en terugkeren uit buitenlands strijdgebied. Om die reden passen we een brede disciplinaire lens toe omtrent de rol die familieleden kunnen aannemen. Het theoretisch overzicht wordt voornamelijk gevormd door criminologische en pedagogische theorieën, en nader aangevuld door studies die specifiek de rol van families bij radicalisering en gewelddadig extremisme hebben onderzocht.

Het tweede deel, beginnende met *hoofdstuk 3*, bespreekt een aantal bekende hedendaagse binnen- en buitenlandse beleidsinitiatieven en programma's binnen Europa gericht op de-radicalisering, disengagement en re-integratie. Binnen deze beleidsinitiatieven en programma's wordt specifiek gekeken naar de beschreven rol van familieleden. Welke ervaringen zijn opgedaan met het betrekken van familieleden in programma's gericht op het voorkomen van radicalisering en bevorderen van de-radicalisering? En wat weten we over de effectiviteit van de inzet van familieleden bij dergelijke programma's?

In *hoofdstuk 4* worden de onderzoeksmethoden met betrekking tot de empirische hoofdstukken (hoofdstuk 5, 6 en 7) uiteengezet. Hoe zijn de gesprekken met zowel familieleden en professionals tot stand gekomen? Wie hebben we gesproken voor dit onderzoek? En waar hebben we over gesproken?

In het derde deel, het empirische deel, de *hoofdstukken 5, 6 en 7* bespreken we thematisch de ervaringen en verhalen van familieleden en de inzichten van professionals in de periode *voor* (hoofdstuk 5), *tijdens* (hoofdstuk 6) en *na* (hoofdstuk 7) een uitreis om op die manier inzicht te krijgen in de rol en betekenis van families.

Tot slot presenteert *hoofdstuk 8* een conceptueel continuüm, waarop een drietal rollen van familieleden geplaatst kunnen worden. Daarnaast staan we stil bij concrete interventiemogelijkheden van familieleden en de rol van de overheid. Ook zullen we kritisch reflecteren op dit onderzoek. Het is de hoop dat het lezen van deze studie zorgt voor nieuwe, relevante inzichten voor zowel beleidsmakers als wetenschappers.

2 Familie als bevorderende of beschermende factor voor uitreizen

2.1 Inleiding

Eén van de centrale elementen van deze studie is het concept van *linked lives*, dat wil zeggen dat de levens van individuen beïnvloeden en worden beïnvloed door de levens van anderen (Elder, Johnson, & Crosnoe, 2003). Het menselijk leven is namelijk fundamenteel sociaal. Zoals Settersten (2015) beschrijft: “One’s life narrative is hardly one’s own. Its strongest storylines are punctuated by and emeshed with other people” (p. 217). De ontwikkeling en identiteit van individuen kan daarom niet begrepen worden zonder de personen te overwegen die hen voeden en socialiseren: hun familie (Bretherton, 2009; Sieckelinck, 2017). Eerder onderzoek heeft het belang van familie bij, en de invloed die zij hebben op, het radicaliseringsproces van individuen aangestipt. Zo stellen Max Taylor en John Horgan (2006) dat terrorisme in wezen een groepsactiviteit is, die veel van zijn energie haalt uit een gemeenschap; mensen zoeken in essentie naar sociale banden en willen relaties ontwikkelen met ‘like-minded individuals’ voordat over wordt gegaan tot geweld. Bakker (2006) vond dat, ondanks de vele verschillen in persoonlijke kenmerken, familiebanden een motiverende of bevorderende rol kunnen spelen in het radicaliseringsproces van Europese jihadisten. Ook de hoge prevalentie van familieleden, geliefden en vrienden onder degenen die werven voor terroristische groeperingen laten zien dat persoonlijke relaties een belangrijk onderzoeksonderwerp zijn (Asal, Fair, & Shellman, 2008; McCauley & Moskalenko, 2008).

2.1.1 Huidige stand van zaken in onderzoek naar families van uitreizigers: Een reflectie

In dit hoofdstuk presenteren we de bevorderende (stimulerende) dan wel beschermende (inhiberende) rol die families kunnen hebben vóór het uitreizen, tijdens het uitreizen zelf, en wanneer individuen terugkeren. Het theoretisch raamwerk omtrent de rol die familieleden kunnen aannemen, wordt voornamelijk gevormd door criminologische en pedagogische theorieën. Dit raamwerk zal vervolgens worden aangevuld met een bespreking van de studies die de rol van families bij radicalisering en gewelddadig extremisme hebben onderzocht. Op deze manier geven we niet alleen een overzicht van eerder onderzoek dat is gedaan naar de rol van families, maar kunnen we in beeld brengen in welke levensfase families een stimulerende of een inhiberende rol hebben in (de-)radicalisering en het uitreizen/terugkeren van individuen. In deze context dient bij het lezen van dit hoofdstuk een viertal punten in acht worden genomen.

Ten eerste, tot op heden is weinig empirisch onderzoek gedaan naar de families van uitreizigers en terugkeerders (een relevante uitzondering betreft het werk van Van San, 2015;

2017; 2018). Dit hoofdstuk zal daarom voornamelijk ingaan op de onderzoeken die de rol van families bij (de)radicalisering en gewelddadig extremisme centraal zetten. Hierbij willen we niet bij voorbaat suggereren dat de rol die families hier hebben generaliseerbaar is naar de rol die families hebben bij individuen die uitreizen en terugkeren. Er zijn echter wel aanwijzingen dat uitreizigers niet (veel) verschillen van (gewelddadige) extremisten, althans wat betreft hun beweegredenen om deel te nemen aan een terroristische groepering. In een exploratieve studie naar de leefsituatie van Nederlandse 'uitreizigers' in Syrië door Weggemans, Peters, Bakker en De Bont (2016) is bijvoorbeeld gebleken dat de push- en pullfactoren die uitreizigers noemen als motief om te vertrekken ook in terrorismeonderzoek gevonden zijn. Om deze reden zal in dit theoretisch kader een breder perspectief worden gehanteerd om zodoende een goed beeld te schetsen van de rollen die families kunnen hebben.

Ten tweede, in dit theoretisch kader zal een breder perspectief ten aanzien van het type (gewelddadig) extremisme worden gebruikt. Alhoewel deze studie specifiek kijkt naar de rol van familieleden bij jihadistisch extremisme, zullen in dit hoofdstuk ook de studies naar families bij links- en rechtsextremisme worden beschreven, en wel om twee redenen: In de eerste plaats is er tot op heden, zoals eerder genoemd, slechts beperkt empirisch onderzoek verricht naar families van jihadistische extremisten. Het betrekken van studies naar families van links- en rechtsextremisten kan inzichten bieden – en dus een completer beeld geven – in de inhiherende dan wel stimulerende rol die families kunnen hebben bij radicalisering, betrokkenheid bij extremisme en uitreizen. Ten tweede verschillen deze groepen niet noodzakelijkerwijs van elkaar. Zoals verscheidene onderzoekers bepleiten, dient er voornamelijk worden gekeken naar het individuele proces. Individuen die betrokken zijn (geweest) bij jihadistisch extremisme of andere extremistische groepen kennen een verscheidenheid aan achtergronden en hebben vaak verschillende processen van radicalisering ondergaan (zie bijv. Chermak & Gruenewald, 2017; McCauley & Moskalenko, 2008). Dit geldt niet alleen tussen extremistische groeperingen, maar ook binnenin de groepen. Niet voor niets stelt Björge (2011: 278): “There is no single terrorist profile or a single root cause which is behind radicalisation into terrorism”. Er zijn echter wel diverse algemene motieven gevonden die in het radicaliseringsproces bij alle extremistische groepen te vinden zijn, de zogenaamde push- en pullfactoren. Families kunnen een belangrijke push- en pullfactor vormen en om deze reden nemen we ook studies naar families van links- en rechtsextremisten mee in ons theoretisch kader.

Ten derde, bij het interpreteren van de reeds bestaande studies maken we gebruik van theorieën uit diverse disciplines, voornamelijk uit de criminologie en pedagogiek. Gewelddadig extremisme valt onder meer binnen het domein van de criminologie en het ligt daarom voor de hand dat deze discipline wordt meegenomen in dit theoretisch kader. Daarnaast hebben meerdere studies de overeenkomsten in ontwikkeling van crimineel gedrag en van

radicalisering naar gewelddadig extremisme (Mullins, 2008) alsook desistance en deradicalisering (Bovenkerk, 2011a) benadrukt. Ook in de literatuur die we hieronder in meer detail zullen bespreken worden de overeenkomsten in de criminaliteit en radicalisering en extremisme met betrekking tot familiefactoren gevonden (zie bijvoorbeeld Sieckelink & De Winter, 2015; Simi e.a., 2016). Om deze reden zal in dit hoofdstuk voornamelijk de rol van families bij (de)radicalisering en extremistisch geweld aan de hand van criminologische theorieën binnen de levensloop worden uitgelegd.

Daarnaast vormen pedagogische theorieën een belangrijk onderdeel van ons theoretisch kader, omdat de ontwikkeling van een individu pas kan worden begrepen als we de personen erbij betrekken die hem of haar hebben opgevoed: diens familieleden. Vanuit pedagogisch perspectief speelt de ouder-kindrelatie een cruciale rol in de zelfontwikkeling en de capaciteit om relaties aan te gaan met anderen (Bretherton, 2009). Met andere woorden, de opvoeding kan van grote invloed zijn op toekomstig (extremistisch) gedrag.

Een vierde en laatste opmerking die gemaakt dient te worden is dat vanwege de kleine aantallen onderzoeken die op dit gebied gedaan zijn, hier geen generaliserend theoretisch raamwerk zal worden gepresenteerd. De meeste onderzoeken die besproken worden, hebben een kleine sample of zijn theoretisch van aard (bijv. Gaziano, 1996; Pels & De Ruyter, 2012). Hierbij rijst ook de vraag in hoeverre er een selectie bias zit in de respondenten die hebben geparticipeerd in eerdere onderzoeken. Bovendien zijn maar een aantal studies kwantitatief van aard, en ook hier is er weinig bekend over de generaliseerbaarheid van deze onderzoeken. We zijn ons daarom zeer bewust van het feit dat verschillen die wij opmerken tussen de studies niet per definitie generaliseerbaar zijn binnen het gebied van (de)radicalisering, extremisme en uitreizen. Ook worden in een aantal studies de verschillende vormen van extremisme (dat wil zeggen, links-, rechts- en jihadistisch extremisme) samengenomen en over de hele groep conclusies getrokken (zie bijv. Sieckelink & De Winter, 2015). Vermoedelijk zijn de groepen te klein om verschillen te herkennen en hierover conclusies te formuleren. Het raamwerk dat hier gepresenteerd wordt, moet voornamelijk gezien worden als een bespreking van de bestaande literatuur dat een aantal lenzen zal bieden om onze empirische bevindingen in context te plaatsen. Voordat we dit raamwerk presenteren staan we eerst kort stil bij de methodologie van ons literatuuronderzoek.

2.2 Families van uitreizigers: Een literatuuronderzoek

In dit hoofdstuk zullen we een uiteenzetting geven van eerder onderzoek dat is gedaan naar de rol van familieleden van ge(de)radicaliseerde en gewelddadig extremistische individuen. Hiervoor hebben we een semi-systematisch literatuuronderzoek ondernomen.¹ Door middel van diverse termen (“fam* AND radical*”, “familie/ouder* AND radicalisatie”, “fam* AND extremism”

“fam* AND foreign fighters”) zijn relevante artikelen gezocht in de volgende databases: Web of Science, Google Scholar en de catalogus van de Universiteit Leiden. Deze search gaf meer dan 200,000 hits. Vanwege de grote hoeveelheid hits hebben we alleen wetenschappelijke artikelen geïnccludeerd. Daarnaast hebben we vanwege taalbarrières alleen Nederlandstalige, Duitse en Engelstalige artikelen bekeken. Het invoeren van deze restricties zorgde voor ongeveer 11.000 hits. De titels en abstracts van al deze artikelen zijn nader bekeken en alleen de artikelen waar familieleden van ge(de)radicaliseerden een centrale rol speelden in het onderzoek werden geïnccludeerd in deze studie.² In totaal vonden we zeventien relevante artikelen voor dit hoofdstuk. Een uiteenzetting van de gebruikte methode, de onderzoekspopulatie en conclusies van deze artikelen is te vinden in Bijlage 1.

Uit deze tabel (zie Bijlage 1) blijkt dat de meeste wetenschappelijke aandacht naar de rol van familieleden bij radicalisering en gewelddadig extremisme pas van de afgelopen jaren is. Er is echter tot op heden weinig onderzoek gedaan naar de rol van familieleden van uitreizigers, met vier belangrijke uitzonderingen binnen Europa (Awan & Guru, 2017; Maher & Neumann, 2016; Sikkens e.a., 2017; Van San, 2015). Dit is wellicht niet geheel verrassend, gezien de toename van vertrek en terugkeer van personen die zich in een buitenlands conflictgebied hebben aangesloten bij een extremistische of terroristische groepering juist de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden. Wat betreft geografische spreiding, zien we dat de meeste studies in Europa zijn verricht, met uitzondering van twee studies in Pakistan (Asal e.a., 2008) en Indonesië (King, Noor, & Taylor, 2011). Er voorts is verhoudingsgewijs weinig wetenschappelijke aandacht geweest voor de rol van families bij *deradicalisering*. Deze verhouding is in lijn met het algemene onderzoek naar radicalisering en gewelddadig extremisme, waar de meeste onderzoekers zich richten op het vinden van de oorzaken van radicalisering en gewelddadige extremisme. Een soortgelijke vraag kan worden gesteld voor individuen die *deradicaliseren* of *uittreden*, maar dit is een relatief nieuwe vraag op het gebied van radicalisering en extremisme (Bjorgo & Horgan, 2009). Tot slot valt op dat veruit de meeste onderzoeken een kwalitatief onderzoeksdesign kennen. Via interviews, focusgroepen en casus studies is getracht inzicht te verkrijgen in de rol van ouders bij het (de)radicaliseringsproces. Ook dit is niet geheel verrassend, gelet op de moeilijke bereikbaarheid van deze groep. Toch zijn er drie kwantitatieve studies gedaan die interessante inzichten bieden (zie Asal e.a., 2008; Duriez & Soenens, 2009; Hagan et al., 1995; Siedler, 2011). Deze studies zullen hieronder in meer detail worden besproken. Een overzicht van de stimulerende en inhiberende factoren die families kunnen hebben, zijn schematisch weergegeven in kunnen in Bijlage 2.

2.3 Families als stimulerende en inhiberende factor

2.3.1 Gezinsfactoren en de ontwikkeling van crimineel en radicaal gedrag

Diverse onderzoeken hebben de rol van familie bij (de ontwikkeling van) het radicaliseringsproces benadrukt (Duriez & Soenens, 2009; Epstein, 2006; McCauley & Moskalkenko, 2008). De onderzoeken die zich voornamelijk richten op de *startfase* van het radicaliseringsproces – dat wil zeggen de onderzoeken die kijken naar de risicofactoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van radicaal of extremistisch gedrag – zijn onder te verdelen in drie richtingen. Een eerste richting betreft de onderzoeken die de algemene *familie context* centraal zetten (zie bijvoorbeeld Siedler, 2011; Simi e.a., 2016). De overige twee richtingen gaan in op specifieke gezinsfactoren. Het tweede en grootste deel van de onderzoeken richt zich op de rol van opvoedingsstijlen en de ontwikkeling dan wel instandhouding van radicalisering en gewelddadig extremisme (bijvoorbeeld Sieckelinck & De Winter, 2015; van San, 2015). De laatste richting kijkt naar de intergenerationele overdracht van radicale ideeën van ouders op kinderen (bijvoorbeeld Duriez & Soenens, 2009). We bespreken de drie richtingen hieronder in detail.

Algemene gezinsfactoren: de familie context

Uit eerder onderzoek is gebleken dat de volgende gezinsfactoren de kans op crimineel gedrag verhogen: weinig ouderlijk toezicht of supervisie, het ontbreken van warmte, streng straffen, inconsistentie in de opvoeding, mishandeling, gebroken gezinnen, lage sociaaleconomische status (hierna SES) en delinquent gedrag van andere gezinsleden (Farrington & Hawkins, 1991; Hoeve e.a., 2004). Behalve met betrekking tot het verhogen van de kans op delinquent gedrag in algemene zin, zijn deze factoren ook in verband gebracht met radicalisering en extremistisch geweld.

Zo hielden Simi e.a. (2016) diepte-interviews met 44 voormalige neonazi's en identificeerden bij hen de volgende risicofactoren: (getuige van) mishandeling en/of misbruik, verwaarlozing, ouder(s) die in de gevangenis zaten en afkomstig zijn uit gebroken gezinnen. Ze concludeerden dat met betrekking tot deze risicofactoren hun respondenten qua achtergrond niet veel verschilden van bendeleden of gewelddadige criminelen. In een grootschalig onderzoek naar links-, rechts- en jihadistische ex-extremisten en hun families in Nederland, Denemarken en Engeland kwam uit de interviews naar voren dat in twee derde van de gezinnen sprake was van gescheiden ouders, een afwezige vader, weinig emotionele steun en psychiatrische problematiek. In sommige gezinnen was ook sprake van geweld en mishandeling (Sieckelinck & De Winter, 2015). In lijn met de bevindingen van Simi e.a. (2016), concludeerden de auteurs dat deze geïdentificeerde risicofactoren het radicaliseringsproces niet konden verklaren, “maar daar

wel een vruchtbare grond voor kunnen vormen” (p. 9). Ze benadrukten dat deze factoren altijd in samenspel zijn met andere risicofactoren die op meerdere niveaus kunnen spelen, bijvoorbeeld teleurstelling in (hulpverlenings)instanties. Een dergelijke multisysteem-benadering (onder andere het model van Bronfenbrenner, 1979³) waarbij de factoren op micro-, meso- en macroniveau in samenhang moet worden bekeken, wordt door meerdere onderzoekers gezien als het uitgangspunt om het radicaliseringsproces beter te begrijpen (Dawson, 2017; Schmid, 2013; Schuurman, 2017).

Naast familiefactoren lijkt SES een belangrijke rol te spelen in radicalisering en extremisme. In een Duitse studie vond Siedler (2011) dat jongeren van wie de ouders werkloos waren of die uit een gebroken gezin kwamen, eerder geneigd waren om extreemrechtse partijen te steunen. Siedler zelf gaf geen redenen voor het gevonden effect. Wel filosofeerde hij over de ‘rational protest vote’: individuen stemmen op recht-extremistische partijen als protest tegen de sociaaleconomische situaties waarin ze leven. Met andere woorden, zij stemmen vooral vanwege een sociale en economische ontevredenheid, in plaats van uit ideologische motieven. In een surveyonderzoek onder 141 families van militanten in Pakistan vonden Asal en collega’s (2008) dat economische factoren ook een rol kunnen spelen in het al dan niet aansluiten bij een jihadistische groep. Families met een hoge sociaal economische status waren minder snel geneigd hun kind toestemming te geven om zich aan te sluiten bij een jihadistische organisatie dan families met een lage sociaal economische status. Echter, in tegenstelling tot de bevindingen van Simi e.a. (2016), lag het volgens de onderzoekers voornamelijk aan de steun die families hiermee konden krijgen vanuit de samenleving indien hun familielid een militant werd, en niet vanwege een protest of onvrede over hun sociaaleconomische situatie. Families met een lage sociaal economische status konden deze steun – in de vorm van gratis klinieken, scholing, voedselprogramma’s en financiën – beter gebruiken dan families met een hoge sociaal economische status. De reden hiervoor was volgens de onderzoekers vooral economisch van aard. Hoe gevaarlijk het aansluiten bij een extremistische organisatie ook was, het zorgde ervoor dat het individu financieel kon bijdragen aan zijn familie, ofwel: “Terrorism is a means of employment” (Asal e.a., 2008, p. 10).

Opvoedingsstijlen

Hoewel binnen de criminologie een lange traditie aan onderzoek bestaat waarin de relatie tussen opvoedingsstijlen en criminaliteit nader is bekeken (zie bijvoorbeeld het overzicht van Derzon, 2010), zal wat betreft opvoedingsstijlen vooral uit de pedagogische hoek worden geput. Gezinspedagogische theorie en onderzoek kijken voornamelijk naar de invloed van opvoedingsstijlen van ouders op het gedrag van hun kinderen. Zoals hieronder in meer detail zal

worden besproken, kunnen opvoedingsstijlen het radicaliseringsproces tegengaan of juist bevorderen.

Een opvoedingsstijl is “a constellation of attitudes toward the child that are communicated to the child and that, taken together, create an emotional climate in which the parent’s behaviours are expressed” (Darling & Steinberg, 1993, p. 488). Maccoby en Martin (1983) definieerden opvoedingsstijlen aan de hand van een tweedimensionaal raamwerk bestaande uit *ondersteuning* – warmte, acceptatie, affectie en responsiviteit van ouders – en *controle* – straffen en inductief of conformistisch opvoeden. Aan de hand van dit raamwerk kunnen vier opvoedingsstijlen worden samengesteld: *autoritair* (weinig ondersteuning en veel controle), *autoritatief* (veel ondersteuning en veel controle), *permissief* (veel ondersteuning en weinig controle) en *verwaarlozend* (weinig ondersteuning en weinig controle). Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt dat kinderen uit autoritatief opvoedende gezinnen de meest optimale ontwikkeling en kinderen uit verwaarlozende gezinnen de minst optimale ontwikkeling vertonen (Baumrind, 1989). Kinderen uit autoritatieve en permissieve gezinnen kunnen betreffende hun ontwikkeling vaak tussen deze uitersten gesitueerd worden. Kinderen uit autoritatieve gezinnen vertonen bijvoorbeeld minder norm-overtredend of antisociaal gedrag dan permissief en verwaarlozend opgevoede kinderen, maar voelen zich weinig competent op school en in relaties met anderen (Baumrind, 1989). Omgekeerd bevorderen permissieve ouders door hun warmte en ondersteuning het persoonlijke en sociale welbevinden van hun kinderen, maar door het gebrek aan structuur en controle verlopen deze kinderen een verhoogd risico om norm-overtredend gedrag te vertonen (Baumrind, 1978; Den Exter Blokland, 2002; Hoeve e.a., 2004).

In een literatuurstudie van Pels en De Ruyter (2012) werd een duidelijke relatie gevonden tussen opvoedingsstijlen en familie-ideologieën. Terwijl een autoritatieve opvoedingsstijl een gebrek aan vrije ruimte liet voor discussie, dat het radicale gedachtegoed bij jongeren verder kon voeden, bleek een autoritatieve stijl een positieve invloed te hebben op jongeren. Met andere woorden, de familie kon een beschermende invloed uitoefenen door het aangaan van discussies met geradicaliseerde familieleden of het inschakelen van autoriteiten bij gevaar van extremistische daden (Harris-Hogan, 2014). Wanneer er geen discussie plaatsvond tussen ouder en kind, kon dit juist radicalisering bevorderen. In het onderzoek van Van San en collega’s (2010, 2013) vertelden de 16 adolescenten en jongvolwassenen met sterke linkse, rechtse of islamitische idealen dat hun ouders nauwelijks reageerden of ingrepen in hun gedrag. In sommige gevallen gingen ouders in het begin de discussie met hun kinderen aan betreffende hun radicale idealen, maar invloed van ouders werd naarmate de tijd vorderde minder. Ouders waren eerder geneigd onverschillig te reageren, waarbij ze de idealen van hun kind vooral

beschouwden als een eigen keuze. Dit duidt volgens de auteurs op een verwaarlozende opvoedingsstijl van deze ouders, aangezien zij weinig ondersteuning aan de discussie gaven.

Ook zagen van San e.a. (2010; 2013) dat ouders van opvoedingsstijl konden veranderen over tijd: autoritaire ouders werden zeer permissief in de begeleiding van het idealisme van hun kind. Ze namen hun idealistisch gedachtegoed niet serieus of waren er niet op tegen, ook al hadden ze zelf geen radicale idealen of normen. Andere ouders vonden dat dit onderdeel was de ontwikkelingsfase van hun kind. Van San en collega's kenmerkten dit als een 'relativistische ouderschapsstijl'. Zo legden zij uit: "Hun rol is vaak beperkt tot een positie als: 'Jij denkt zo, ik denk zo. Laten we elkaar respecteren in wat we denken, dan is het goed.'" (p.92). Er moet wel opgemerkt worden dat in het onderzoek van Van San en collega's niet zozeer gesproken werd met geradicaliseerde jongeren, maar met jongeren die extreme idealen hadden. Wel gaven ze aan dat deze dunne lijn tussen extreme idealen en radicalisering snel overschreden kon worden indien ouders de jongeren niet zouden sturen in hun identiteitsontwikkeling (van San e.a., 2013). De belangrijke rol die het gezin speelt in de identiteitsontwikkeling van het kind werd tevens benadrukt in studies door Sieckelinck en De Winter (2015) en Sikkens en collega's (2017). Zo concludeerden de eerstgenoemden dat ouders vaak niet goed wisten, hoe ze met de radicale normen en waarden van hun kinderen om moesten gaan. Daarnaast herkenden ouders het radicaliseringsproces niet vanwege de gezinsproblematiek die al aanwezig was, omdat ze voornamelijk aan het worstelen waren met andere zaken, zoals een scheiding. Sikkens en collega's (2017) vonden dat ouders hun opvoedingsstijl veranderden, naarmate hun kind verder radicaliseerde, tot een opvoedingsstijl waar het negeren van gedrag centraal stond. Overeenkomstig eerder onderzoek (Sieckelinck & De Winter, 2015; Van San e.a. 2010, 2013), wezen de auteurs op het feit, dat ouders simpelweg niet wisten, hoe met het nieuwe (geradicaliseerde) gedrag om te gaan, en daarom kozen voor negeren, mede om de band met hun kind in stand te houden. Tot slot vond Becker (2008) vergelijkbare opvoedingsstijlen binnen families van extreemrechtse jongeren in Duitsland: hun opvoeding werd vooral gekenmerkt door permissief handelen en een gebrek aan controle.

Niet alle studies vonden dat familie ondersteuning een inhiberend (beschermend) effect kon uitoefenen. Zo hebben twee onderzoeken gevonden dat ondersteuning van ouders het radicaliseringsproces van jongeren verder voedt. In een casusanalyse van jihadist Mohamed Merah, concludeerden Andre en Harris-Hogan (2013) dat familieondersteuning een belangrijke reden was in zijn besluitvormingsproces in 2012 drie Franse soldaten en vier Joodse burgers in Frankrijk te doden. Deze aanslag was volgens de auteurs de laatste stap in zijn radicaliseringsproces, dat startte bij zijn familie. Zijn broer en zus, die zelf geradicaliseerd waren, zouden in het bijzonder voor een belangrijk deel zijn radicalisering hebben gesteund en

gestimuleerd. Er waren ook aanwijzingen dat familieleden op de hoogte waren van de terroristische aanslag en dat zij hem actief zouden hebben aangemoedigd dit door te zetten. Ook in het onderzoek van Post, Sprinzak, en Denny (2003) die 35 terroristen uit het Midden-Oosten hebben geïnterviewd, was de normatieve steun van familieleden in het radicaliseringsproces een vaak genoemd thema. Een derde van de geïnterviewde noemde steun of goedkeuring van zijn of haar familie als belangrijkste invloed op hun keuze zich aan te sluiten bij een extremistische groep. Deze families waren expliciet in hun ondersteuning. De andere terroristen gaven aan dat hun families achter hun keuzes stonden, maar geen grote actieve ondersteuning boden.

Intergenerationele overdracht

Niet alleen familieondersteuning kan een beschermende of bevorderende invloed hebben. Zo concludeerde Harris-Horgan (2014) dat families belangrijk waren bij de instandhouding van netwerken doordat de ideologie werd doorgegeven van vaders op zonen, moeders op dochters, ooms op neven, en tussen broers, neven en nichten en echtgenoten. Voornamelijk op het gebied van rechtsextremisme tonen onderzoeken aan dat ideologieën via familiebanden met elkaar gedeeld werden waardoor radicalisering zich verder kon ontwikkelen. Dit idee van intergenerationele overdracht is tevens een bekend fenomeen binnen de criminologie, waarbij de onderzoeken zich voornamelijk richten op de overdracht van antisociaal en gewelddadig gedrag door familiegeneraties heen (zie bijvoorbeeld Farrington, 2002; Van De Weijer, 2014).

Twee onderzoeken suggereren dat de overdracht van radicaliserende ideologieën aangeleerd gedrag is (Duriez & Soenens, 2009; Siedler, 2011). Met inachtneming van de beperkingen van de onderzoeksopzet - beide studies hebben een cross-sectionele onderzoeksopzet, waardoor geen conclusies kunnen worden getrokken over de daadwerkelijke intergenerationele overdracht - laten beide onderzoeken zien dat wanneer ouders affiniteit hadden met het rechtsextremisme hun kinderen deze affiniteit deelden. Volgens Epstein (2006) kiezen ouders er vaker voor een radicale versie van hun culturele en/of religieuze eigenschappen over te dragen op hun kinderen om ervoor te zorgen dat de volgende generatie deze perspectieven daadwerkelijk overneemt. Er zijn (im)materiële kosten verbonden aan het afwijken van de aangeleerde normen en waarden. Wanneer de kinderen volwassen worden en hun eigen weg moeten kiezen, kiezen ze hierdoor vaker het pad dat het dichtst bij hun ouders is. Met andere woorden, volgens deze benadering zijn, ten behoeve van het behoud van identiteit, extremistische normen en waarden nodig om eenzelfde soort idealen te laten voort te zetten bij hun kinderen.

2.3.2 *Gezinsfactoren en het in stand houden van extremisme*

Niet alleen in de aanloop naar radicalisering en gewelddadig extremisme zouden familieleden een belangrijke rol kunnen spelen, maar ook tijdens de voortzetting daarvan (Asal e.a., 2008; Post e.a., 2003). Uit onderzoek is gebleken, om in de termen van Maccoby en Martin (1983) te blijven, dat families een ondersteunende rol op zich konden nemen (zie het onderzoek van King e.a., 2011) of juist een afwezigheid van controle lieten zien (zoals aangegeven in het onderzoek van Van San, 2015). King en collega's kwamen in hun onderzoek naar familieleden van Jema'ah Islaymiyah leden in Indonesië tot de conclusie dat alle twaalf de families de activiteiten van de Jema'ah Islaymiyah leden bleven ondersteunen: zij waren hun zogenaamde 'moral oxygen'. Pas wanneer het geweld hun persoonlijke leven trof, nam de normatieve steun af.

Van San (2015) vond in haar onderzoek naar 20 Nederlandse en Belgische gezinnen waarvan hun kinderen waren uitgereisd geen enkele aanwijzing voor dergelijke 'morele zuurstof'. In de meeste gevallen hadden zij zelfs niet door dat hun kinderen zouden uitreizen. In deze families was met name sprake van een afwezigheid van controle, een gebrek aan toezicht. Van San wijdde dit aan het feit dat gedurende de adolescentieperiode, jongeren zich gingen losweken van hun families, en bevestiging in hun identiteit zochten bij hun *peers*. In deze omstandigheden begrepen ouders onvoldoende wat er met hun kinderen aan het gebeuren was. Pas wanneer hun kinderen vertrokken waren, vielen bij deze ouders 'de puzzelstukjes in elkaar'.

Deze dynamiek werd tevens opgetekend door Sikkens e.a. (2017), die op basis van 35 casussen van geradicaliseerde jongeren in Nederland en België, bevroegen in hoeverre de opvoedingsstijl van ouders veranderde tijdens het radicaliseringsproces. Deze nam veelal de vorm aan van machteloosheid, en een daaruit voortvloeiende negerende tendens vis-a-vis het gedrag wat hun kinderen tentoonspreidden. Niet wetende wat te doen, of hoe met het nieuwe gedachtegoed van hun kinderen om te gaan, distantieerden ouders zich bewust, dan wel onbewust, van hun kind en diens idealen (Sikkens e.a. 2017).

2.3.3 *Gezinsfactoren deradicalisering en uittreding*

De meeste individuen die zich aansluiten bij een extremistische groep, verlaten op een gegeven moment deze groep (Barelle, 2010; Bjorgo & Horgan, 2009). In het onderzoeksveld van radicalisering en gewelddadig extremisme is er nog betrekkelijk weinig bekend over dit *exit* fenomeen, wetenschappelijke aandacht hiervoor is pas van de laatste jaren. Dit geldt ook voor onderzoek naar processen van de-radicalisering en uittreding onder uitreizigers. Een relevante uitzondering is een studie van de CT-Infobox naar de levens van 24 terugkeerders. Een belangrijke bevinding hierbinnen was dat velen van hen weliswaar terug waren gekeerd naar Nederland maar een deel van hen vrij snel weer oude radicale vrienden opzocht. Veel familieleden bleken niet in staat om hen hiervan te weerhouden.

Binnen het algemene onderzoek wordt er vaak gesproken over *push*- en *pull*factoren die geassocieerd zijn met deradicaliseren of uittreden van een extremistische groep (Bjorgo & Horgan, 2009; Dalgaard-Nielsen, 2013; Reinares, 2011). *Push*factoren zijn aspecten van de persoons ervaringen die hem of haar de wil geven de groep te verlaten en *pull*factoren zijn de invloeden van buitenaf die ervoor zorgen dat individuen een conventioneelere rol in de samenleving kiezen. Altier, Thoroughgood, and Horgan (2014) geven een overzicht van de *push*- en *pull*factoren die zijn geïdentificeerd door verscheidene interviews met voormalig terroristen. *Push*factoren omvatten onvoldane verwachtingen (de botsing tussen een romantische fantasie en realiteit van de groep), gedesillusioneerd zijn door de strategie, daden en/of mensen, moeite met het geheime leven, onvermogen om met het geweld te kunnen omgaan, verlies van vertrouwen in de ideologie, of een burn-out. *Pull*factoren zijn onder andere concurrerende loyaliteiten, verplichtingen op werk of scholing, familieverplichtingen en verlangen, positieve interacties met gematigden, financiële motieven en pardonregelingen. Families vormen een onderdeel van de *pull*factoren, en om deze reden zijn *pull*factoren met name belangrijk om nader te onderzoeken in verband met de-radicalisering.

In het onderzoek onder jihadistische ex-gedetineerden in Nederland van Weggemans en De Graaf (2015) werden families als stimulans voor hun re-integratie genoemd, maar de onderzoekers diepten deze rol echter slechts beperkt uit. Het onderzoek van Sieckelink en De Winter (2015) deed dit wel. Zij vonden dat de ex-extremisten niet hun families als directe reden noemden om te deradicaliseren. Wel vonden ze de steun van families belangrijk in het deradicaliseringsproces. Ook gebruikten de betreffende ex-extremisten tegenargumenten die hun families hen vertelden over hun ideologie tijdens het deradicaliseren. Daarnaast concludeerden de onderzoekers dat families een gebrek aan professionele ondersteuning ervoeren bij hun kinderen die radicaliseerden of wilden deradicaliseren. Deze families hadden professionele hulp willen krijgen en willen weten waar ze informatie konden opvragen om hun familieleden te helpen deradicaliseren.

Volgens Koehler (2013) kunnen families als steunpunt fungeren tijdens het deradicaliseren. Dit kan echter pas als zij ook professioneel ondersteund worden hierin. In diverse onderzoeken die hierboven zijn beschreven, vonden families het moeilijk om steun te vinden wanneer hun familielid was geradicaliseerd (Asal e.a., 2008; Sikkens e.a., 2017). In het onderzoek van Maher en Neumann (2016) waren familieleden van geradicaliseerden vooral boos, verward en schaamden ze zich voor hun geradicaliseerde familielid. Dergelijke gevoelens maakten het moeilijk om steun te zoeken. Deze families traden echter met hun verhaal naar buiten zodat andere families aangemoedigd werden om hulp te zoeken. In het onderzoek van Awan en Guru (2017) werden twintig Engelse Islamitische ouders gevraagd naar hun mening en ervaringen met het contraterrorismebeleid in Engeland. Zij vonden dat de stigmatiserende CT-

strategie ervoor gezorgd had dat de moslimgemeente als een 'suspected community' werd gezien. Deze ouders hadden het gevoel in de gaten te worden gehouden. Dit had nadelige gevolgen voor de houding van de ouders tegenover de politie: ze waren hierdoor minder bereid hun kinderen bij de politie te rapporteren bij de eerste signalen van radicalisering. Volgens Sikkens e.a. (2017) wijzen de machteloosheid en dissociatie die ouders voelen op hun onzekerheid. Deze onzekerheid werd verder gevoed doordat ouders niet wisten waar ze naar toe konden voor hulp en steun.

2.4 Samenvattend: Family Matters

In dit hoofdstuk hebben we mogelijke rollen van families bij uitreizen en terugkeren uiteengezet. Echter, doordat slechts enkele studies hebben gekeken naar de rol van familieleden bij het vertrek en de terugkeer van personen die zich in een buitenlands conflictgebied hebben aangesloten bij een extremistische of terroristische groepering, heeft dit hoofdstuk voornamelijk geput uit onderzoek naar de rol van families bij radicalisering en de-radicalisering van links-, rechts- en jihadistische extremisme. Hierbij hebben we nader gekeken naar inhiberende alsmede stimulerende factoren van families bij de ontwikkeling van radicaal gedrag, het voortzetten van de radicalisering en gewelddadig extremisme en deradicalisering.

Uit de analyse van de gevonden studies is naar voren gekomen dat families in alle fasen van radicalisering een rol kunnen spelen, en deze rol kan zowel inhiberend als stimulerend zijn. Familieleden kunnen in de beginfase een beschermende factor spelen wanneer ze de discussie aangaan met hun kinderen, dit hangt samen met een autoritatieve opvoedingsstijl. Ze kunnen echter de radicalisering ook bevorderen wanneer ze dezelfde ideologieën hanteren en dit overdragen op hun kinderen, of wanneer ze hun familielid openlijk en actief te steunen in het radicaliseringsproces en hen "morele zuurstof" bieden. Daarnaast kan een afwezigheid van steun en controle en het vermijden van het onderwerp een bevorderende rol te spelen. Het in stand houden van een extremistisch gedachtegoed kan worden verklaard door de ondersteunende rol die familieleden het individu blijven bieden. Bij deradicalisering kunnen families juist een beschermende factor zijn, mits aan de voorwaarde is voldaan dat zij zelf voldoende professionele steun ontvangen om hen en hun geradicaliseerde familielid te begeleiden.

Hoewel er enige inzichten in de bevorderende (stimulerende) dan wel beschermende (inhiberende) rol die families kunnen hebben in radicalisering en de-radicalisering voorhanden zijn, blijft onze empirische kennis over families van uitreizigers en terugkeerders relatief beperkt. Dit onderzoek tracht een aanzet te geven dit empirisch vacuüm te dichten.

3 De rol van families binnen beleidsinitiatieven en programma's in Europa

Familie ondersteuning is nog een relatief nieuwe aanpak op het gebied van het voorkomen en tegengaan van radicalisering (Gielen, 2015). In dit hoofdstuk wordt ingegaan op een aantal van de meeste bekende beleidsinitiatieven en programma's in Europa dat families betreft bij de preventie van radicalisering alsook bij het stimuleren van processen van re-integratie, disengagement en de-radicalisering. In het bijzonder is daarbij aandacht voor de kennis en ervaring die is opgedaan met de inzet van families bij het voorkomen dat mensen toetreden tot een (internationale) extremistische beweging of bij hun terugkeer in de maatschappij. De initiatieven waarbij familie is betrokken in Europa zijn echter slechts beperkt geëvalueerd (Gielen, 2015). Dit is enerzijds te verklaren doordat familieondersteuning een relatief nieuwe aanpak is en anderzijds doordat er in het algemeen beperkt evaluaties beschikbaar op het gebied van *counter-radicalisation* anderzijds (Gielen, 2015). In het verlengde daarvan zijn de ervaringen met beleidsinitiatieven en programma's specifiek gericht op jihadistisch extremisme nog relatief schaars in Nederland. Daarom werpen we daarnaast ook een blik op een aantal van de bekendste en meest ontwikkelde programma's gericht op rechts-extremisme elders in Europa. Deze ervaringen kunnen inzichten geven in de inzet van families binnen deze beleidsinitiatieven en programma's.

Een eerste blik op de beleidsinitiatieven en programma's laat zien dat met name programma's die al langer bestaan, zich richten op de-radicalisering en verdere re-integratie in de maatschappij. Deze programma's vinden we onder andere in Noorwegen, Zweden, Duitsland en Denemarken. Noorwegen, Zweden en Duitsland behoren tot de landen waar als eerste zogenoemde exit-programma's zijn ontwikkeld (Pauwels & Hardyns, 2016). Exit-programma's zijn gericht op het de-radicaliseringsproces van gewelddadige (rechts-) extremisten (Horgan, 2009). De voornaamste doelstellingen van exit-programma's zijn: 1) het helpen en ondersteunen van jongeren die afstand willen nemen van een gewelddadige extremistische groepering, 2) het bijstaan van ouders wiens kind zich in een extremistisch milieu bevindt en hen voorzien van informatie en 3) bijdragen aan het ontwikkelen van kennis over deze groepen om op die manier onder andere sociaal werkers ondersteunen (Bjørge, 2002). In Denemarken is in dit kader het zogenaamde Aarhus-model ontwikkeld, bestaande uit verschillende initiatieven voor zowel het voorkomen van radicalisering als de-radicalisering en re-integratie in de samenleving. Later zijn ook in andere Europese landen, waaronder België, Frankrijk en Nederland, vergelijkbare beleidsinitiatieven en programma's ontwikkeld. Naast de bovengenoemde programma's worden door (lokale) overheden, maatschappelijke organisaties en burgers ook andere instrumenten

ingezet, zoals hulplijnen en steunpunten, die individuen met een extremistisch gedachtegoed en hun families kunnen ondersteunen en begeleiden.

Tabel 1 geeft een (ruwweg chronologisch) overzicht van de belangrijkste programma's, beleidsinitiatieven en instrumenten in Europa. De beschrijvingen zijn gebaseerd op verscheidene bronnen, waaronder open bronnen, artikelen, kamerstukken, rapporten en aangevuld met diepte-interviews met personen die betrokken zijn bij een beleidsinitiatief of programma.

Tabel 1: Overzicht van programma's en beleidsinitiatieven in Europa

Land	Opgericht	Programma/ initiatief	Omschrijving
Noorwegen	1997	Project exit	Exit-programma
Zweden	1998	Exit Sweden	Exit-programma
	2015	Rode Kruis	Hulplijn
Duitsland	2000	Exit Deutschland	Exit-programma
	2011	Hayat	De-radicaliseringsprogramma
	2001	Violent Prevention Network	De-radicaliseringsprogramma
	2013	Vaja Kitab	Steunpunt voor families, docenten en sociaalwerkers
	1974	IFAK	Steunpunt voor organisaties
Denemarken	2007	Aarhus-model	Programma tegen discriminatie en radicalisering
	2011	Back on Track	De-radicaliseringsprogramma voor gedetineerden
Verenigd Koninkrijk	2006/2007	Channel	Beleid om radicalisering tegen te gaan
	2007	FAST	Steunpunt
	2016	Families for Life	
België	2012	Preventief beleid - Antwerpen	Beleid om radicalisering tegen te gaan
	2014	S.A.V.E.	Steunpunt
	2015	Les Parents Concernés	Hulplijn
Frankrijk	2014	Le numéro vert	Hulplijn
	2015	Mulhouse	De-radicaliseringsprogramma
	2016	Centre de déradicalisation de Beaumont-en-Véron	De-radicaliseringsprogramma
Nederland	2015	Het Familiesteunpunt Radicalisering	Steunpunt
	2015	Exits	Exit-programma
	2006	SMN	Hulplijn en andere projecten
	2016	Oumnia Works	Empowerment programma

3.1 Noorwegen

In 1997 werd in Noorwegen het 'Project exit' gestart door Noorse politieke preventie-actoren in samenwerking met bezorgde ouders van kinderen die tot een extremistische groepering

behoorden (Institute for Strategic Dialogue, 2014; Pauwels & Hardyns, 2016). Dit project had als doel om 1) jongeren die afstand wilden nemen van radicale en gewelddadige groepen hierbij te helpen en te ondersteunen, 2) ouders te steunen wiens kind deelnam aan racistische of gewelddadige groepen door het ontwikkelen van netwerken voor deze ouders en 3) het delen van kennis en methoden onder professionals die met deze jongeren werken (Institute for Strategic Dialogue, 2014; Pauwels & Hardyns, 2016). Het programma werd gecoördineerd door 'Adults for the Children', een organisatie die zich bezighoudt met het mentale welzijn van kinderen. Wegens beperkte financiële hulp vanuit de Noorse overheid was de uitvoering van het programma in handen van lokale organisaties (zoals gemeenten en lokale politie) (Fink & Hearne, 2008; Pauwels & Hardyns, 2016). Exit Noorwegen maakt gebruik van twee methoden waarmee ouders betrokken worden bij het programma, namelijk 'the Parenting Network Groups' en 'The Structured Youth-Parent-Professional Conversation'.

De 'Parenting Network Groups' betreffen netwerken waar ouders wiens kind in radicale of gewelddadige netwerken zitten ervaringen en zorgen over hun kinderen met elkaar kunnen delen. Deze netwerken zijn opgezet vanuit de veronderstelling dat ouders een belangrijke positie innemen als het over beïnvloeding van het gedrag van hun kinderen gaat, alhoewel dit minder wordt naarmate kinderen ouder worden (Odén, 2009). Daarnaast stelt het programma dat het vangnet en de directe omgeving van het individu van groot belang zijn wanneer een individu overweegt om een extremistische groepering te verlaten (Pauwels & Hardyns, 2016). De directe omgeving moet het niet alleen maar eenvoudiger maken voor het individu om een extremistische groepering te verlaten, maar moet ook de terugkeer naar een extremistische groep voorkomen (Pauwels & Hardyns, 2016).

In dit licht wordt opgemerkt dat ouders vaak behoefte hebben aan informatie en kennis. Door de mogelijkheid om binnen het netwerk onderling informatie uit te wisselen, krijgen ouders een beter beeld van wat er speelt binnen de extremistische netwerken waarbinnen hun kinderen actief zijn (Bjørge, Van Donselaar, & Grunenberg, 2009; Demant, Slootman, Buijs, & Tillie, 2008). Ook wisselen ouders van gedachten over hoe zij het gedrag van hun kinderen kunnen sturen zonder een afstotend effect teweeg te brengen. Ouders kunnen daarnaast afspraken met elkaar maken over wat zij goed- en afkeuren wat betreft activiteiten en kleding. Verder kunnen ouders gezamenlijk kijken op welke manier ze hun kinderen weer kunnen losweten uit de kringen waaraan zij deelnemen (Demant et al., 2008). De ouder-netwerken konden op deze wijze bijdragen aan een betere controle door de ouders (Bjørge et al., 2009). Ouders die het lukte om hun kind uit een extremistisch netwerk te houden vormden een inspiratiebron voor andere ouders. De 'Parenting Network Groups' speelden ook een belangrijke rol bij het verspreiden van informatie met betrekking tot extremistische evenementen. Doordat de politie de 'Parenting Network Groups' op de hoogte kon brengen van opkomende

evenementen, kregen de ouders de mogelijkheid om hun kind thuis te houden om op die manier te voorkomen dat het kind betrokken zou raken als slachtoffer of dader van geweld, of gearresteerd zou worden (Bjørge et al., 2009, p. 137). Tussen 1995 en 2000 namen 130 ouders van ongeveer 100 kinderen die betrokken waren bij extremistische groepen deel aan een 'Parenting Network Group'. Aan het einde van deze periode waren nog slechts 10 kinderen actief binnen een extremistische groepering. De overige 90 kinderen hadden de extremistische groepering verlaten, waarop de 'Parenting Network Groups' impact zou hebben gehad (Bjørge et al., 2009).

Volgens 'Adults for Children', die het programma coördineerde, bestaan er verschillen tussen oudergroepen (Demant et al., 2008). Ouders kunnen zeer succesvol zijn met betrekking tot het terug halen van hun kind uit een gewelddadig of radicaal netwerk. Tegelijkertijd zijn er ouders die niet deze motivatie of middelen hebben. Daarnaast kunnen er ook ouders zijn die de mening en opvattingen van hun kind delen. Tevens geven Demant et al. (2008) dat ouders soms niet even gemotiveerd zijn om aan dergelijke netwerken deel te nemen. Ze zijn bijvoorbeeld blij dat hun kind eindelijk vrienden heeft gevonden. Andere verklaringen die worden gegeven zijn dat ouders bang zijn voor de effecten van stigmatisering, onverschillig zijn of hun problemen niet met onbekenden willen delen. De ouder netwerken zijn dus niet voor alle ouders geschikt, maar de aanpak wordt wel als succesvol gezien (Demant e.a., 2008).

'The Structured Youth-Parent-Professional Conversation', ook bekend als 'The Empowerment Conversation', bestaat uit een reeks vrijwillige gesprekken tussen politie en rechts-extremistische jongeren waarin het gedrag van de jongere wordt besproken. De politie probeert via de gesprekken een beeld te vormen van de doelen en het zelfbeeld van de jongere. Tijdens het gesprek benadrukt de politie mogelijke nadelige consequenties (zoals strafrechtelijke vervolging, werkloosheid, armoede) van het vertoonde gedrag (Demant et al., 2008). In het gesprek wordt ook besproken welke personen een negatieve of positieve invloed hebben op het leven van de jongere. De politie spoort vervolgens de jongere aan om meer om te gaan met de personen die een positieve invloed hebben en afstand te nemen van personen die een negatieve invloed hebben (Pauwels & Hardyns, 2016; Vidino & Brandon, 2012). Op deze manier wordt de jongere aangespoord afstand te nemen van de extremistische ideologie en een basis te creëren voor heroriëntatie en gedragsverandering (Demant et al., 2008; Smith, 2015).

De empowerment-gesprekken werden niet enkel met extremistische individuen gevoerd. De politie ging ook in gesprek met ouders van deze personen, omdat ze volgens de politie zich 'machteloos' en 'hulpeloos' voelden (Weggemans & De Graaf, 2015, pp. 71-72). In deze gesprekken werden ouders geadviseerd over hoe zij rekrutering en de invloed van rechts-extremistische ideologie tegen konden gaan (Institute for Strategic Dialogue, 2014). Een uitgebreide evaluatie van deze methode is niet aanwezig. Verschillende interne en externe

evaluaties wijzen echter erop dat de empowerment gesprekken een effectieve methode was voor jongeren die betrokken waren bij rechtsextremistische groepen in Noorwegen (Bjørge & Gjelsvik, 2015; Carlsson & Haaland, 2004). De ervaringen van ouders met empowerment gesprekken worden niet beschreven. Volgens de Police Security Service (PST) zelf wilden 44 van de 95 jongeren breken met de extremistische groepering waarin ze zaten door de gesprekken die ze hebben gehad met de politie.⁴ Elf jongeren hadden zelf al gebroken met de extremistische groep toen ze benaderd werden door de politie en twaalf jongeren zeiden het te willen overwegen. Zeventien jongeren gaven aan betrokken te willen blijven bij de extremistische groep (Bjørge & Gjelsvik, 2015; Bjørge et al., 2009).

3.2 Zweden

In 1998 werd het 'exit Sweden' programma opgericht door oud-neonazi Kent Lindahl die zelf een paar jaar eerder de *White Power* beweging had verlaten.⁵ Het programma is sterk geïnspireerd door het Noorse exit-programma en richt zich op jonge mensen die de wens hebben om uit een racistische of nazistische groep te stappen. Daarnaast wordt er ook hulp aangeboden aan ouders wiens kind zich in een dergelijke groep bevindt (National Council for Crime Prevention (BRÅ), 2001). Een belangrijk verschil met het Noorse programma is dat het Zweedse programma grotendeels werd gedragen door voormalig rechts-extremisten (Christensen, 2015). Het idee hierachter is dat uitgetreden extremisten beter in staat zouden zijn om het vertrouwen van actieve extremisten te winnen en persoonlijke relaties met hen op te kunnen bouwen (Pauwels & Hardyns, 2016; Weggemans & De Graaf, 2015). Het team van voormalig extremisten werkt binnen het programma nauw samen met artsen, psychotherapeuten, sociaal werkers, leraren, politieagenten en ouders (Bjørge et al., 2009).

Het 'exit Sweden' programma bestaat uit een vijfstappenplan om uittrekders te helpen om in zes tot twaalf maanden een normaal leven op te bouwen: van motivatie, via uittrede, vestiging en reflectie naar stabilisatie (Bjørge et al., 2009; Demant et al., 2008; Weggemans & De Graaf, 2015). Dit stappenplan is gebaseerd op het uitgangspunt dat niet ideologie de reden is waarom individuen zich aansluiten bij rechts-extremistische groeperingen, maar dat de aantrekkingskracht van deze groeperingen ligt in het kunnen bieden van steun, status en identiteit aan zoekende jongeren. Interventies richten zich dan ook niet zozeer op ideologische 'herprogrammering', maar juist op het aanreiken van praktische handvatten en de persoonlijke wil om los te komen uit een extreemrechts milieu om op die manier een normaal leven op te bouwen (Demant et al., 2008; Institute for Strategic Dialogue, 1998). In 2008, ongeveer tien jaar nadat het programma van start is gegaan, hadden 600 personen zich tot exit Zweden gericht om hulp te krijgen bij disengagement (Bjørge et al., 2009).

Het exit-programma biedt naast begeleiding aan rechts-extremistische individuen ook hulp aan hun familieleden. Deze ondersteuning kan zich, naast het eerdergenoemde herstellen van het contact tussen de deelnemer en diens familie, onder andere richten op het verder ontwikkelen van opvoedkundige vaardigheden, het verwerken van gebeurtenissen en het in contact brengen met andere hulpverleners. Omdat het Zweedse exit-programma zich specifiek richt op rechts-extremisme, is ook deze ondersteuning in het kader van exit gericht op ouders van rechts-extremistische individuen. In 2001 werd het exit-programma geëvalueerd door The National Council for Crime Prevention. Voor de evaluatie worden onder andere ouders die contact en ondersteuning hadden gehad met het exit-programma geïnterviewd. Hierin gaven zij aan dat zij tevreden waren met de hulp die zij van exit hadden gekregen en het gevoel hadden dat het voor zowel henzelf als voor hun kinderen belangrijk is geweest (National Council for Crime Prevention (BRÅ), 2001).

Er zijn geen vergelijkbare programma's voor andere vormen van extremisme in Zweden.⁶ Wel introduceerde Fryshuset (een groot cultureel centrum voor jongeren in Stockholm) het project *Sy.realize*. Het *Sy.realize* project ondersteunt ouders, vrienden en familie van personen die betrokken willen raken bij het Syrische conflict. Het steunpunt geeft individueel advies over hoe zij het beste om kunnen gaan met deze complexe problematiek (Fryshuset, 2015). In 2015 startte het Zweedse Rode Kruis met een hulplijn die preventief hulp wilt bieden aan families en vrienden van individuen die zich zorgen maken over een (mogelijk) radicaliserend familielid. De hulplijn is niet voor het identificeren van potentiële extremisten maar biedt hulp aan iedereen die hier vragen over heeft (The Local, 2015). Het is echter niet duidelijk hoe de procedure of vervolgstappen eruitzien nadat contact is gelegd met de hulplijn (Koehler, 2016). Het lijkt erop dat deze programma's nog niet zijn geëvalueerd.

3.3 Duitsland

In Duitsland zijn meerdere programma's opgericht met betrekking tot het voorkomen van radicalisering en de-radicalisering. In 2000 werd het exit-Deutschland programma gestart voor individuen die een rechts-extremistische omgeving willen verlaten en die daar ondersteuning bij nodig hebben (Exit Deutschland, z.d.). Net zoals bij het Zweedse exit-programma wordt er enkel hulp aangeboden als een individu gemotiveerd is om een groepering te verlaten. Binnen het programma wordt getracht een duidelijk beeld te krijgen van de denkbelden en motivaties van het individu die de radicale beweging wil verlaten (Pauwels & Hardyns, 2016).

In 2012 werd bovendien een familie hotline gestart, ook wel bekend als het adviescentrum voor radicalisering ('Beratungsstelle Radikalisierung') die preventief hulp moet bieden aan iedereen die zich zorgen maakt over een (mogelijk) radicaliserend familielid of andere vragen heeft met betrekking tot dit onderwerp (Gielen, 2015; Koehler, 2015). De hotline

staat in nauwe verbinding met vier organisaties (Hayat, Violent Prevention Network, Vaya Kitab en IFAK) die ondersteuning bieden aan families die in de hierboven genoemde situatie verkeren (Gielen, 2015; Koehler, 2015). Wanneer de hotline de vragen niet kan beantwoorden, wordt er doorverwezen naar één van de vier organisaties.

Het Hayat⁷-programma is in 2011 geïntroduceerd en is gebaseerd op het Duitse exit-programma (Pauwels & Hardyns, 2016). Hayat is gericht op radicale islamisten en *foreign fighters*. Het hoofddoel van Hayat is om te voorkomen dat individuen uitreizen, uitreizigers gewelddadig worden en als laatste om uitreizigers te overtuigen terug naar huis te komen waar ze opgevangen worden door een netwerk dat door de autoriteiten nauwlettend in de gaten gehouden wordt (Koehler, 2013). Hayat hecht veel waarde aan gezinsbegeleiding en disengagement. Ze richt zich niet alleen op het individu maar op het hele sociale netwerk rondom het individu (Gielen, 2015; Pauwels & Hardyns, 2016). De familieleden van radicale islamisten en *foreign fighters* staan centraal in het programma en wordt bij alle fasen tijdens het de-radicaliseringprogramma betrokken. Verondersteld wordt dat conflicten binnen de familie een centrale rol spelen in het radicaliseringsproces. Deze conflicten worden vaak ook uitgebuit door de radicaliserende groepen en het individu (Bakker, 2006). Het is daarom van cruciaal belang om de familie te helpen bij het voorkomen van en oplossen van conflicten om op die manier verdere radicalisering te voorkomen, te zorgen voor vertraging van het radicaliseringsproces en het individu in beweging te krijgen naar een de-radicaliseringsproces (Koehler, 2015). Zo krijgen families tijdens de begeleiding ook handvatten aangereikt hoe ze moeten omgaan met de radicale gedachten van het individu. De familie moet een alternatieve levensstijl bieden dat wil zeggen een levensstijl die anders is dan binnen de groep waarin het individu zich bevindt (Koehler, 2015). Een sterke band binnen de familie is cruciaal voor het voorkomen van radicalisering en de-radicalisering (Koehler, 2015). Het Hayat-programma is vrijwillig en na aanmelding wordt er door Hayat samen met de betrokken personen, zoals het individu zelf, familieleden en vrienden, samen een plan voor uittreding en/of de-radicalisering gemaakt. In 2014 werd Hayat geëvalueerd, tussen 2011 en 2014 heeft Hayat ongeveer 100 cases, waarvan bij twaalf van de gevallen een uitreis is voorkomen of een terugkeer is gerealiseerd. Hierbij is belangrijk om te vermelden dat deze cijfers van de organisatie zelf komen en lijkt er beperkt aandacht voor het effect van het betrekken van familieleden bij het programma (Koehler, 2013; Vallance, 2014).

Het Violent Prevention Network, opgericht in 2001, werkt in tegenstelling tot Hayat, veelal met mensen die al veroordeeld zijn voor gewelddadig extremisme en die in de gevangenis zitten. Het Violence Prevention Network begeleidde in eerste instantie vooral neonazi's en hun families, maar inmiddels hebben ze hun expertise uitgebreid en richten zich thans ook op *foreign fighters* (Gielen, 2015). Gedurende het programma worden er verschillende trainingmodules

gebruikt, zoals een anti-geweldtraining, een training omtrent 'goed burgerschap' en een pedagogische training (Gielen, 2015). Het programma in de gevangenis duurt vijf maanden en wordt verder opgevolgd na de vrijlating. Ook in dit programma wordt de familie zowel tijdens de periode in de gevangenis als na de vrijlating betrokken bij de coaching en training (Gielen, 2015). Er bestaat nog geen evaluatie van het Violence Prevention Network in Frankfurt. Wel is bekend dat 73 individuen vrijwillig deelnemen (data van 20 oktober 2015) en blijkt uit interviews met de betrokken autoriteiten dat het overgrote deel van de jongeren berouw toont (El Difraoui & Uhlmann, 2015, p. 175).

De organisaties Vaja Kitab en IFAK begeleiden niet alleen familieleden. Vaja Kitab biedt daarnaast ook ondersteuning aan docenten en sociaalwerkers en IFAK richt zich verder op scholen en andere organisaties die te maken hebben met uitdaging van kinderen, jongeren of andere klanten die onzeker zijn over hun identiteit en zich richten op islamitische structuren, waarden en tradities (Gielen, 2015).

3.4 Denemarken

In Denemarken zijn verschillende programma's rondom de aanpak van extremisme en radicalisering ontwikkeld. In 2009 introduceerde de Deense overheid een nationaal actieplan voor het tegengaan van radicalisering en extremisme (European Forum for Urban Security, 2016b; Koehler, 2016). Eerder in 2007, hadden de drie grootste gemeentes van Denemarken al maatregelen genomen om extremisme tegen te gaan. Zo werd in 2007 door de gemeente Aarhus in samenwerking met de politie van Oost-Jutland maatregelen genomen om discriminatie en radicalisering aan te pakken. Het beleid dat sinds 2007 wordt gevoerd in Aarhus staat bekend als het 'Aarhus-model' en gaat uit van het punt dat het voorkomen van radicalisering een gespecialiseerde branche is van het preventiebeleid van criminaliteit (European Forum for Urban Security, 2016b). Het Aarhus-model bestaat uit verschillende initiatieven voor zowel het voorkomen van radicalisering als de-radicalisering en re-integratie in de samenleving. Deze initiatieven worden sinds 2011 gecoördineerd door het SSP-netwerk⁸ (scholen, sociale diensten en politie) van Aarhus. Centraal bij de aanpak staat het principe van inclusie. Het doel van het Aarhus-model is dan ook om de persoonlijke, sociale, culturele en politieke motivaties om te zetten in legale wijzen van participatie en burgerschap (Bertelsen, 2015). Dit gebeurt op drie verschillende niveaus aan de hand van een piramidemodel.⁹ Van onder naar boven bevat dit model het algemene niveau, het specifieke niveau en het doelgerichte niveau. Het algemene niveau richt zich op de bredere gemeenschap, waarbij aandacht wordt besteed aan bewustwording en mobilisering in het kader van radicalisering. Het specifieke niveau betreft inspanningen gericht op individuen of groepen die worden gezien als extremistisch, maar die zich (nog) niet gewelddadig gedragen. Dit niveau bestaat uit drie soorten activiteiten: het

familienetwerk, het infohuis en risico-onderzoek. Het doelgerichte niveau richt zich op personen die worden bestempeld als gewelddadig extremistisch. Dit niveau bestaat uit twee soorten interventies, namelijk exit-programma's en mentorprogramma's (Danish Institute for International Studies, 2015; European Forum for Urban Security, 2016b).

Een belangrijk element in het Aarhus-model is het mentorprogramma, waarin extremistische individuen worden gekoppeld aan een mentor die de gevaren en strafbaarheid van hun gedrag met hen bespreekt. Daarnaast betreft de mentor ook het netwerk van het individu zoals familieleden, vrienden, de school en verenigingen om de persoon te helpen bij het zoeken van alternatieve – legale – manieren om doelen te bereiken, om te gaan met wrok en antwoorden op levensvragen te vinden (Bertelsen, 2015). Zowel de exit-gesprekken als het mentorprogramma zijn op vrijwillige basis.

Naar aanleiding van het vertrek van enkele tientallen Deense jongeren naar Syrië in 2013 werden de bestaande programma's versterkt en uitgebreid (Koehler, 2016). Specifiek voor potentiële en teruggekeerde jihadgangers werd in 2014 een exit-programma opgestart in Aarhus. Deelnemers van het exit-programma in Aarhus kunnen op verschillende manieren hulp krijgen, bijvoorbeeld psychologische hulp, een persoonlijke mentor en ondersteuning bij het oppakken van onderwijs. Aan ideologie wordt in het programma weinig aandacht besteed (Counter Extremism Project, 2017); de nadruk ligt primair op het bieden van praktische en sociale ondersteuning. Personen hebben alleen toegang tot hulp bij re-integratie als zij oprecht gemotiveerd zijn om te re-integreren, niet voor gerechtelijke vervolging in aanmerking komen en de Deense inlichtingendienst hen niet als risico voor de nationale veiligheid bestempelt (Bertelsen, 2015; Wittendorp, de Bont, de Roy van Zuijdewin, & Bakker, 2017). In 2014 zijn 16 van de 31 jongeren uit Aarhus die uitgereisd zijn teruggekeerd. Zes van deze jongeren geeft aan geen hulp nodig te hebben en wil het leven weer proberen op te pakken. De overige tien hebben wel hulp geaccepteerd (Henley, 2014).

Naast deze op het individu gerichte maatregelen zijn in Aarhus twee netwerken voor ouders van geradicaliseerde jongeren in het leven geroepen door de gemeente. Eén van deze twee netwerken wordt gevormd door ouders van kinderen die zich begeven in de rechts-extremistische scene. Het andere netwerk bestaat uit ouders wiens kinderen naar Syrië of Irak zijn afgereisd. Beide netwerken worden gefaciliteerd en begeleid door het Aarhus Method team en komen maandelijks bijeen (Bertelsen, 2015; Gemeente Aarhus, 2017). Toegang tot deze bijeenkomsten kan enkel op uitnodiging van de politie of gemeente (Gielen, 2015). Het doel van deze netwerken is om ouders de mogelijkheid te bieden om zorgen te delen met ouders die in dezelfde situatie zitten of zaten en om hen beter in staat te stellen om de-radicalisering in de hand te werken. Het programma is nog niet officieel geëvalueerd en lijkt er weinig informatie beschikbaar te zijn over de ervaringen van ouders met deze netwerken.

In 2011 werd een de-radicaliseringsprogramma – ‘Back on Track’ – voor gedetineerden geïntroduceerd. Het programma richt zich op personen die op grond van terrorismewetgeving zijn aangeklaagd of veroordeeld, personen die een haatdelict hebben gepleegd en personen die kwetsbaar worden geacht voor radicalisering. Het doel is om te voorkomen dat deze individuen na het uitzitten van hun straf contacten aanhalen met extremistische netwerken of opnieuw strafbare feiten plegen – hetzij uit links-, rechts- of religieus extremistische overtuiging (Kriminal Forsorgen, 2015). Betrokkenheid van familieleden en vrienden bij dit proces werd reeds vanaf het begin van het project gezien als essentieel onderdeel van het Back on Track programma. Deze sociale netwerken worden, door het kunnen bieden van lange-termijn ondersteuning, gezien als cruciaal voor het succesvol deradicaliseren en re-integreren van gedetineerden (Institute for Strategic Dialogue, 2014). In de praktijk is de actieve betrokkenheid van familie en vrienden echter beperkt gerealiseerd. Zo werd het contact tussen de mentor en de gedetineerden gelegd tijdens het uitzitten van de straf op een moment dat de datum van vrijlating nog niet nabij was. Hierdoor was de reclassering van mening dat het betrekken van familieleden van gedetineerden bij het programma op dat moment nog niet zinvol was. Daarnaast werd in een aantal gevallen de familie niet betrokken op aanvraag van de gedetineerde zelf (Danish Department of Prisons and Probation, 2014). Gezien de daardoor beperkte betrokkenheid van familieleden bij de-radicalisering in gevangenissen krijgt het betrekken van familie en vrienden in het vervolg prioriteit (Danish Department of Prisons and Probation, 2014).

3.5 Verenigd Koninkrijk

In 2005 werd, na de 7/7 bombings Londen, de contraterrorismestrategie CONTEST geïntroduceerd in het Verenigd Koninkrijk. Een strategie die door verschillende landen ter inspiratie en rolmodel is gebruikt (Koehler, 2016:243). De CONTEST-strategie bestaat uit vier pijlers, namelijk *Prevent*, *Pursue*, *Protect* en *Prepare*. De Prevent pijler richt zich op het voorkomen dat personen zich aansluiten bij terroristische groepen of het aanmoedigen van terrorisme. In het kader van de Britse *Prevent* strategie werd in 2006/2007 *Channel* gestart: een programma dat met name hulp biedt aan ‘kwetsbare jongeren voor radicalisering’ die vaak nog geen strafbare feiten hebben gepleegd, maar wel worden gezien als extremistisch. Het programma wordt uitgevoerd in samenwerking met lokale overheden, de politie, en de lokale gemeenschap (Koehler, 2015:243). Inmiddels is het programma uitgerold in heel Engeland en Wales en vormt het de hoeksteen van de preventieve aanpak. Het programma is met name gericht op personen die nog geen strafbare feiten hebben gepleegd. Desalniettemin wordt ook bij teruggekeerde jihadgangers overwogen om, indien strafrechtelijke vervolging geen optie is, hen door te verwijzen naar het Channel-programma (Britse overheid, 2016:16) – al blijft

onduidelijk in welke mate terugkeerders in de praktijk op deze wijze worden begeleid. Nadat iemand wordt verwezen naar het Channel-programma volgen er meestal één-op-één gesprekken met een professional die zijn bevindingen afzet tegen risicofactoren (Stuart, 2014:13; Koehler, 2016). Indien op basis van deze beoordeling de persoon als kwetsbaar voor radicalisering of als dreiging wordt gezien, wordt de casuïstiek doorgestuurd naar een interdisciplinair panel (Koehler, 2016; Elshimi, 2017). Dit panel bestaat tenminste uit de politie, die tevens ook de coördinerende functie van de inzet heeft, en de lokale overheid. De andere partners in het panel zijn afhankelijk van de casuïstiek.¹⁰ Het panel is verantwoordelijk voor de interventies. Deze interventies richten zich primair op het beïnvloeden van het wereldbeeld van het individu (Elshimi, 2017), al wordt er ook ingezet op het aanreiken van praktische handvatten om een nieuw leven op te bouwen. Mogelijke interventies zijn psychologische ondersteuning, ondersteuning bij het vinden van werk, training in omgaan met conflicten en het voeren van theologische debatten. Daarnaast worden deelnemers verplicht gemonitord. De Britse overheid erkent deze ondersteuning het meest effectief is wanneer zowel de individuen én hun families betrokken raken bij het programma, en daar op consistente wijze bij worden ondersteund door de actoren uit het panel (Britse overheid, 2015:5). Wat deze inclusie van familieleden exact inhoudt, is niet geheel duidelijk. Initiatieven kunnen zich te richten op het ondersteunen van familieleden door te investeren in familiebanden, het aanbieden van opvoedingsprogramma's en het opbouwen van een ondersteunend netwerk van familie en vrienden rondom het individu (Britse overheid, 2015:17; 2011:107).¹¹

Daarnaast zijn er in het Verenigd Koninkrijk verschillende lokale detentieprogramma's waar ook gedetineerden met een jihadistische achtergrond in aanmerking voorkomen. Enerzijds betreft dit detentieregimes om de veiligheid in de gevangenis te waarborgen en radicalisering van medegevangenen te voorkomen. Anderzijds is er binnen deze detentieprogramma's ook ruimte voor de-radicalisering- en resocialisatieactiviteiten. Zo kunnen extremistische gedetineerden hulp krijgen bij het vinden van een baan of bijstand, kunnen ze cursussen of studies volgen, hebben ze toegang tot bibliotheken en kunnen ze psychologische hulp krijgen (Weggemans en De Graaf, 2015; ICSR, 2010:21). Maatschappelijke actoren hebben een belangrijke rol gekregen bij het bieden van deze ondersteuning aan gedetineerden met een jihadistische achtergrond, alsmede bij het voeren van discussies over religieuze en politieke vraagstukken met deze groep gedetineerden (ICSR, 2010:21). Veel gedetineerden weigeren echter deel te nemen aan deze programma's (Osborne, 2016). Alleen na de vrijlating van de gevangenen wordt meer aandacht gegeven op de sociale omgeving van de ex-gevangenen en hun betekenissen voor rehabilitatie, waaronder de rol van de familie. Veel informatie over deze re-integratie programma's is niet beschikbaar, maar volgens evaluaties zijn ze inhoudelijk

vergelijkbaar met niet-Westerse programma's uit bijvoorbeeld Saoedi-Arabië of Singapore (ICSR, 2010: 21).

Tevens zijn in het Verenigd Koninkrijk verschillende maatschappelijk organisaties actief die zich richten op het ondersteunen van families. Zo richt 'Families Against Stress & Trauma' (FAST), opgericht in 2007, zich op kwetsbare families en individuen. Zij ondersteunen families wiens kind is uitgereisd naar een conflictgebied (FAST, z.d.). Een andere organisatie is 'Families for Life' en heeft als doel het ondersteunen en versterken van families om radicalisering tegen te gaan. Familieondersteuning wordt door Families for Life in verschillende vormen aangeboden. Daarnaast bieden ze ook specialistische zorg voor personen die bijvoorbeeld een depressie hebben of hulp bij rouwverwerking (Families for Life, z.d.).

3.6 België

In 2002 lanceerde België op federaal niveau een raamwerk om radicalisering aan te pakken. Het duurde uiteindelijk tien jaar voordat dit preventieve beleid daadwerkelijk vorm kreeg en bestond vooral uit straffende en preventieve maatregelen voor het minimaliseren van extremistische websites, predikers en het verspreiden van propaganda (Koehler, 2016, p. 252).

Op lokaal niveau worden er in verschillende steden op maat gemaakte exit-programma's aangeboden (Vidino, Snetkoven, & Pigoni, 2014, Gielen, 2015). Zo introduceerde de gemeente Antwerpen in 2012 een preventief beleid om radicalisering tegen te gaan (European Forum for Urban Security, 2016a). Dit preventieve beleid bestaat uit een aanpak gefocust op het individu en een aanpak gefocust op de groep. Binnen de individuele aanpak behoren re-inclusie en exit-programma's voor individuen die mogelijk geradicaliseerd zijn. Twee casemanagers zijn verantwoordelijk voor het op maat maken van de aanpak en de interventies. Verondersteld wordt dat families een belangrijke rol spelen in het succes van deze interventies. Niet alleen omdat zij ondersteuning nodig hebben om te kunnen omgaan met een geradicaliseerd individu in huis of een terugkeerder, maar ook omdat actieve betrokkenheid essentieel is. Binnen de aanpak gefocust op de groep richten de interventies zich met name op het creëren van bewustwording en activiteiten die zich op specifieke doelgroepen richten, zoals jongerenorganisaties, scholen, moskeeën en families (European Forum for Urban Security, 2016a). Als aanvulling op de aanpak op de groep zijn sinds februari 2016 netwerkbijeenkomsten opgericht voor ouders om met anderen hun zorgen te kunnen delen en informatie in te winnen (European Forum for Urban Security, 2016a). De gemeente Antwerpen moedigt ouders van uitreizigers ook aan om contact te houden met hun kind wanneer het in Syrië of Irak verkeert. Daarnaast is er aandacht voor het verbeteren van de communicatie binnen de familie omdat de relaties tussen familieleden vaak verstoord of problematisch zijn (Gielen, 2015, p. 28).

Er is ook begeleiding beschikbaar voor terugkeerders. In België zijn Vlaamse justitiehuizen, vergelijkbaar met de Nederlandse reclassering, verantwoordelijk voor de begeleiding in het kader van de-radicalisering (Wittendorp, de Bont, Bakker, & de Roy van Zuijdewijn, 2017, p. 59). Ook in dat geval wordt de familie zo veel mogelijk betrokken bij het exit- en re-integratieproces (Gielen, 2015, p. 28). De wijze waarop ouders betrokken of ondersteund worden kan echter per gemeente verschillen. Zo betreft de gemeente Mechelen ouders van overleden jihadgangers om de aantrekkingskracht van het jihadisme onder jongeren tegen te gaan (Koehler, 2016, p. 253).

Naast de lokale overheden zijn ook verschillende maatschappelijke organisaties actief rondom radicalisering, waaronder Slim voor Ouders (Antwerpen), Averroes (Gent), Hoedsaam (Antwerpen) en Leiaarde PLUS! (Kortrijk). Een van de grootste ngo's op dit gebied is Society Against Violent Extremism Belgium (SAVE Belgium) – opgericht door de moeder van een overleden jihadganger (Koehler, 2016). SAVE ontwikkelt trainings- en informatiemateriaal omtrent het signaleren van en interveniëren bij radicalisering en verzorgt hierover workshops voor leerkrachten, jeugdwerkers en ouders (Koehler, 2016; Ophoff, 2015; Thompson, 2016). SAVE krijgt hierbij hulp van andere ngo's en de overheid, waaronder de gemeente Schaarbeek, de Franse Gemeenschap (Fédération Wallonie-Bruxelles) en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (Ophoff, 2015). Ook in België is een hulplijn opgezet, 'Les Parents concernés', die wordt gerund door ouders waarvan zelf een kind naar een conflictgebied is gereisd. Zij gebruiken hun eigen ervaringen om andere ouders te helpen en bij te staan. Daarnaast bieden ze ook hulp aan ouders van kinderen die de wens hebben om terug te keren (Gielen, 2015).

Ten aanzien van de Belgische (Vlaamse) programma's en beleidsinitiatieven kan gemeld worden dat in 2018 een globale evaluatie van het actieplan, waaronder Preventief beleid Antwerpen en S.A.V.E., zal plaatsvinden (Vlaams Parlement, 2015, p. 4). Het lijkt erop dat er nog niet specifiek is gekeken naar het effect van de betrokkenheid van families bij deze programma's en initiatieven.

3.7 Frankrijk

In 2014 werden op nationaal niveau initiatieven ondernomen naar aanleiding van een nieuwe Franse contra-terrorismestrategie. Een van de eerste initiatieven die werd geïmplementeerd was een familiehulplijn; *le numéro vert* (Koehler, 2016). Deze hulplijn, geïntroduceerd in de loop van 2014, wordt gecoördineerd door de contra-terrorisme eenheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken (de *Unité de Coordination de la Lutte Anti-Terroriste*, UCLAT). Het team, ook bestaande uit politieagenten en psychologen, richt zich op het verbeteren van sociale (familie)banden en het tot stand laten komen van ideologische debatten (Koehler, 2016).

Ook lokaal zijn er inmiddels programma's opgezet voor personen die (mogelijk) radicaliseren. Zo bestaat er in de stad Mulhouse sinds september 2015 een de-radicaliseringsprogramma voor personen die een overtreding hebben begaan die gemotiveerd is door de radicale Islam. Dit programma kan in verschillende stadia worden ingezet: als alternatief voor vervolging, voorafgaand aan een rechtszaak, als onderdeel van gerechtelijk onderzoek en als een straffende maatregel. De interventie wordt gedaan door een team bestaande uit psychologen, educatief medewerkers en sociaal werkers (Entenmann, van der Heide, Weggemans, & Dorsey, 2015; Le Parisien, 2015). Als onderdeel van het programma worden sociale banden aangehaald en geïntensiveerd, bijvoorbeeld door middel van activiteiten met familie (Lobjoie, 2015). Daarnaast opende in 2016 in Beaumont-en-Véron de eerste van de beoogde twaalf de-radicaliseringscentra. De oprichting van deze centra (officieel 'centra voor preventie, integratie en burgerschap') is onderdeel van een nationaal plan. In deze centra kunnen personen die geprobeerd hebben af te reizen (zonder terroristische veroordelingen) naar een conflictgebied op vrijwillige basis verblijven om deel te nemen aan een strikte routine van sportactiviteiten en lessen in de Franse geschiedenis, religie en filosofie. Begin 2017 kreeg het initiatief veel kritiek te verduren: de andere elf centra zijn tot dusverre nog niet geopend en het centrum in Beaumont-en-Véron is inmiddels gesloten (McAuley, 2017; The Local, 2017).

Tenslotte is nog een aantal organisaties actief omtrent de-radicalisering, waaronder het *Centre de Prévention contre les Dérives Sectaires liées à l'Islam* (CPDSI) en het door de moeder van een overleden uitreiziger opgerichte *Syrien Ne Bouge...Agissons* (Koehler, 2016). Het CPDSI is opgericht door Dounia Bouzar en heeft als doel de Franse bevolking te informeren over de gevaren die de jihadistische groepen met zich meebrengen en over het proces van radicalisering en rekrutering door deze groepen. De CPDSI heeft verschillende 'disindoctrination' acties ondernomen voor families die beïnvloed zijn door terroristische netwerken (Bouzar, Caupenne, & Valsan, 2014). Zo zijn onder andere sessies georganiseerd voor emotionele ondersteuning voor ouders en sessies voor ouders in hoe ze moeten omgaan met hun kind tijdens 'disindoctrination' (Bouzar et al., 2014).

3.8 Nederland

In 2014 worden onder het 'Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme' verschillende maatregelen geïntensiveerd en nieuwe maatregelen en wetgeving geïntroduceerd. Maatregelen binnen het actieprogramma zijn onder andere gericht op het beter ondersteunen van de omgeving van het geradicaliseerde individu. Initiatieven binnen dit programma zijn onder andere het opzetten van een exit-faciliteit en een familiesteunpunt in Nederland. Het familiesteunpunt is opgezet vanuit de veronderstelde betrokkenheid van een familie en de mogelijke impact van radicalisering op deze familie.¹² Daarnaast blijkt uit een aantal

pilotcasussen dat jongeren die uitgereisd zijn naar een buitenlands conflictgebied hard trekken aan ouders, broertjes en zusjes om ook uit te reizen. Sinds oktober 2015 begeleidt en ondersteunt het familiesteunpunt families van wie een familielid (mogelijk) radicaliseert of is uitgereisd. Binnen het familiesteunpunt zijn familieondersteuners actief die families voorzien van gespecialiseerde informatie, advies en ondersteuning. Zo informeren ze families over wat radicalisering is en hoe je met radicalisering omgaat, hoe je contact kunt onderhouden met je kind als die zich in een conflictgebied bevindt en hoe je signaleert en voorkomt dat andere kinderen binnen je familie vatbaar worden voor extremistisch gedachtengoed. Daarnaast kijken ze bijvoorbeeld ook of, en zo ja welke, zorg (bijvoorbeeld psychologische zorg) nodig is binnen een familie. Families kunnen zelf contact opnemen met het familiesteunpunt, maar worden in veel gevallen door de gemeente en overige instanties aangedragen. Samen met een familieondersteuner wordt per geval gekeken welke hulp nodig is en welke stappen door wie gezet kunnen worden (Familiesteunpunt, z.d.). Zo kan het ook zijn dat er verschillende trajecten binnen een familie lopen omdat de hulpvraag per familielid anders kan zijn. In de afgelopen twee jaar hebben de familieondersteuners met ongeveer 90 families contact gehad. Ongeveer 70 families hebben uiteindelijk begeleiding en ondersteuning ontvangen. Het merendeel van deze families heeft te maken met een uitgereisd kind (Koch, 2017). Daarnaast blijkt dat bij de families met een uitgereisd kind die ondersteuning hebben gekregen vanuit het familiesteunpunt, er geen andere kinderen binnen het gezin zijn uitgereisd (Koch, 2017). In 2018 zal het familiesteunpunt beoordeeld worden op effectiviteit (Koch, 2017). Hierdoor kunnen we op dit moment nog niet heel veel zeggen over het effect van het betrekken van familieleden.

Sinds oktober 2015 is naast het familiesteunpunt ook een exit-faciliteit operationeel die zich richt op geradicaliseerde personen, zowel potentiële uitreizigers als terugkeerders, die willen re-integreren in de samenleving buiten het jihadistische netwerk (*Bijlage 3: Vierde voortgangsrapportage Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme*, 2015; Wittendorp, de Bont, Bakker, et al., 2017). Een exit traject is een op maat gemaakt traject. Vooraf aan het traject vindt een uitgebreide intake plaats. Deze intake bestaat uit ongeveer zes gesprekken met het individu. Op basis van de intake wordt gekeken of een exit-traject zinvol en succesvol kan zijn. Als een individu zich bijvoorbeeld niet openstelt dan wordt het proces afgebroken. De trajectduur kan per casus verschillen en kan een half jaar tot twee jaar in beslag nemen. Onderdelen van het traject kunnen zijn: coaching, ideologische gespreksvoering en praktische ondersteuning (zoals hulp bij het zoeken naar werk of huisvesting) (*Bijlage 3: Vierde voortgangsrapportage Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme*, 2015). Iedere drie maanden vindt vervolgens een evaluatie plaats.

Op lokaal niveau zijn verschillende gemeenten ook actief op dit terrein. Zo heeft de gemeente Den Haag in de afgelopen jaren geïnvesteerd in de contacten met en ondersteuning

van achterblijvende familieleden van uitreizigers. In 2018 streeft de gemeente Den Haag ernaar familieleden van uitreizigers concrete handvatten te bieden om op die manier bij te kunnen dragen aan resocialisatie van terugkeerders. Daarnaast willen ze de families informeren over waar ze terecht kunnen (binnen de gemeente) als ze met vragen zitten. In 2017 is de gemeente Den Haag gestart met het project Familiecontact en dit heeft in korte tijd goede resultaten opgeleverd (Gemeente Den Haag, 2018).

Ook in Nederland zijn diverse maatschappelijke organisaties actief geworden op dit terrein. Zo startte het Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN) een hulplijn voor ouders en familieleden die zich zorgen maken over hun kind dat (mogelijk) aan het radicaliseren is (Gielen, 2015; Koehler, 2016). Volgens SMN hebben sinds de start van de hulplijn ruim honderd personen en organisaties contact gezocht met de hulplijn. Een deel hiervan bestaat uit hulpvragen van familieleden of personen uit de directe omgeving van personen die radicaliseren of geradicaliseerd zijn (Bureau SMN, 2016). De organisatie werkt vanuit het perspectief dat het belangrijk is dat de Marokkaanse gemeenschap zelf weerbaarheid opbouwt tegen radicalisering. Naast een hulplijn biedt SMN andere projecten aan, waaronder een platform voor achterblijvers en voorlichtingsbijeenkomsten over radicalisering. Het platform voor achterblijvers is opgericht door familieleden wiens, zoon, dochter, partner, broer of zus geradicaliseerd is en heeft als doel om lotgenoten bij elkaar te brengen. Het platform biedt de mogelijkheid aan families om steun bij elkaar te zoeken en te praten over de vragen waar ze mee zitten en andere praktische zaken (BureauSMN, 2016). Het lotgenoten contact wordt sinds augustus 2017 gefaciliteerd door het hierboven besproken familiesteunpunt.

Een ander voorbeeld van een maatschappelijke organisatie die ondersteuning biedt aan familieleden is Steunpunt Sabr.¹³ Toen in 2013 in Den Haag een grote groep jongeren uit de Schilderswijk verdwenen was, kwamen veel moeders met vragen naar Steunpunt Sabr toe. Het was voor veel gezinnen een schok dat een familielid was uitgereisd en moeders voelden zich wanhopig en moedeloos. Steunpunt Sabr lanceerde als reactie op de vragen van ouders het programma Oumnia Works. In het programma wordt voorlichting gegeven over het radicaliseringsproces en wat ouders kunnen doen om radicalisering te voorkomen. De website van het programma geeft aan dat het programma zich met name op moeders richt omdat die vaak iets dichter bij hun kinderen staan dan vaders. Daarnaast stellen zij dat moeders een belangrijke partij zijn als het gaat om vroegtijdig signaleren van radicalisering en het beschermen tegen afglijden. Oumnia Works is inmiddels ook landelijk actief en geeft in verschillende steden voorlichtingsbijeenkomsten.

3.9 Samenvattend

In verschillende Europese landen zijn zowel vanuit (lokale) overheden als vanuit maatschappelijke organisaties en burgers initiatieven ontwikkeld gericht op de preventie van radicalisering en het stimuleren van als processen van re-integratie, disengagement en de-radicalisering. De programma's en initiatieven, zowel die gericht op extremisme als die meer specifiek gericht op jihadistisch extremisme, richten zich met name in eerste instantie op het geradicaliseerde individu. Daarnaast delen ze ook een belangrijke rol toe aan ouders (en families) omdat verondersteld wordt dat ouders een belangrijke rol spelen als het gaat om beïnvloeding van hun kinderen. Ze voorzien ouders van een aantal verschillende manieren om ze daarbij te kunnen ondersteunen, zoals netwerken en platformen waar ouders ervaringen en zorgen kunnen delen, voorlichtingsbijeenkomsten over radicalisering, weerbaarheidstrainingen en ondersteuners die families persoonlijk bijstaan.

De initiatieven ontwikkeld door burgers zijn vaak ouders van wie een kind geradicaliseerd is en/of uitgereisd is. Zij weten met welke lastige vragen families zitten die in een vergelijkbare situatie verkeren. Zij willen door middel van een hulplijn, voorlichtingsbijeenkomsten en trainingen zowel andere ouders bijstaan, als voorkomen dat kinderen van andere families uitreizen.

Over de effectiviteit van de van de programma's en beleidsinitiatieven is beperkt informatie beschikbaar. Dit is enerzijds te verklaren doordat familieondersteuning een relatief nieuwe aanpak is en anderzijds doordat er in het algemeen beperkt evaluaties beschikbaar op het gebied van *counter-radicalisation* anderzijds (Gielen, 2015). Hierdoor kan moeilijk ingeschat worden in hoeverre de inzet van families in deze programma's en initiatieven in praktijk daadwerkelijk ook zijn vruchten heeft afgeworpen. Bij een aantal programma's is wel bekend dat de rol van familie positief is geweest, bijvoorbeeld bij de 'Parenting Network Groups' in Noorwegen. Ook in Nederland lijkt de inzet van families in combinatie met de ondersteuning van het familiesteunpunt een positief effect te hebben gehad. Alhoewel het familiesteunpunt nog niet formeel geëvalueerd is, zijn sinds de ondersteuning door het familiesteunpunt bij families waarvan een kind is uitgereisd niet andere familieleden binnen het gezin ook uitgereisd.

Deze ervaringen bieden eerste praktische inzichten in welke rol en betekenis een familie kan spelen in processen van uitreizen naar en terugkeren uit een conflictgebied en hoe ondersteuning voor families eruit kan zien.

4 In gesprek met families en professionals

4.1 Bronnen en dataverzameling

Welke ervaringen hebben familieleden met betrekking tot processen van voorbereiding en uitreizen naar een buitenlands strijdgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn? Welke rollen hebben deze familieleden in de voorbereiding, in het uitreizen en eventueel in de terugkeer naar Nederland? En in hoeverre kan de overheid families bereiken dan wel ondersteunen wanneer zij geconfronteerd worden met een uitreizend familielid? Inzicht in deze vragen verkrijgen we door te spreken met familieleden van personen die zijn uitgereisd naar een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn en professionals die bij deze families betrokken zijn of zijn geweest. Voor dit onderzoek spraken we met personen die woonachtig zijn in Nederland, wiens familieleden uitgereisd zijn, dan wel sympathie hebben (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn. Hierbij is belangrijk om te vermelden dat in de periode (november 2017 – februari 2018) waarin de interviews, specifiek de interviews met familieleden, zijn afgenomen er zowel in de media als in de politiek veel aandacht was met betrekking tot uitreizigers en mogelijke terugkeer van uitreizigers.

4.2 Hoe is er contact gelegd?

4.2.1 Benaderen van familieleden

Het was niet eenvoudig om in contact te komen met familieleden van uitreizigers, dan wel personen die sympathie hebben (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn. Uit eerder kwalitatief onderzoek naar familieleden van- en personen met radicale opvattingen blijkt dat in contact komen met deze personen bijzonder lastig is (Sieckelinck & de Winter, 2015). We hebben in eerste instantie drie strategieën gebruikt om met familieleden in contact te komen, te weten via het bestaande netwerk van de onderzoekers, via sociale media en via professionals die in hun dagelijkse werkzaamheden contact hebben met deze familieleden. Na deze drie strategieën hebben we ook via *snowballing* contact gelegd. Voor de gesprekken met familieleden waren we voor een belangrijk deel afhankelijk van de behulpzaamheid van professionals die ons mogelijk konden introduceren bij familieleden. Het betreft hier de professionals die in hun dagelijkse werkzaamheden betrokken zijn (geweest) bij families waarvan personen zijn uitgereisd naar Syrië of Irak. Denk hierbij bijvoorbeeld aan medewerkers van de gemeente in het veiligheidsdomein, familieondersteuners van het Familiesteunpunt Radicalisering of medewerkers van de jeugdbescherming.¹⁴ Indien respondenten lastig te identificeren of te bereiken zijn, dan is hen benaderen via sleutelpersonen (zie bijvoorbeeld Bachmann & Schutt, 2013; Elbers, Weggemans en Liem, 2016). Gedurende het onderzoek hebben we aan de geïnterviewde professionals die in hun dagelijkse

werkzaamheden contact hebben (gehad) met familieleden de vraag voorgelegd of ze ons in contact konden brengen met familieleden. Wanneer zij hiermee instemden, gaven we hen een brief die zij aan betreffende familieleden konden presenteren, waarin het onderzoek aan familieleden werd uitgelegd. In deze brief werd aandacht besteed aan de inhoud van het onderzoek en uitleg over eventuele medewerking aan het onderzoek. De meeste professionals die we geïnterviewd hebben vervulden dus twee rollen, enerzijds als respondent voor het onderzoek en anderzijds als sleutelfiguur om ons te introduceren bij familieleden. Twee professionals gaven aan dat ze vanwege professionele belangen niet in de gelegenheid waren om ons te introduceren bij familieleden.

Een tweede manier van contactleggen met familieleden betrof werving via sociale media. Een aantal familieleden zijn eerder in de landelijke of regionale media verschenen (documentaires, tv-programma's en nieuwsberichten) met betrekking tot hun uitreizende familielid. Doordat in deze media hun namen bekend waren, konden we deze personen via sociale media benaderen.

Een derde manier van contactleggen met familieleden betrof werving via het eigen netwerk van de onderzoekers. Dit zijn familieleden waarmee de onderzoekers voorafgaand van het onderzoek al contact mee hadden. Het initiële contact met familieleden stelde ons vervolgens in staat om via contacten van deze familieleden nieuwe contacten te leggen met andere families via de zogenaamde *snowballing methode*: familieleden introduceerden ons bij andere families.

Een belangrijk aspect voor het al dan niet met ons in gesprek willen gaan, betrof de beladenheid van het onderwerp, vaak geassocieerd met emoties als verdriet, angst of schaamte. Zo gaf een familielid, toen hij benaderd werd, aan dat "het allemaal al traumatisch genoeg was" en hier niet verder over wilde praten. Deze observatie is niet uniek: in een vergelijkbaar onderzoek van Van San en Sikkens (2015) naar voormalige extremisten en familieleden van was het ook niet gemakkelijk om met hen in contact te komen. Zo worstelden deze personen vaak met gevoelens van schaamte, of wilden ze gebeurtenissen uit het verleden niet oprakelen.

In totaal vonden we zeventien familieleden uit vijftien verschillende families bereid om in gesprek te gaan. Van de vijftien families zijn uit dertien families in totaal vijftien personen uitgereisd en twaalf meereizigers.¹⁵ In de overige twee families zijn geen personen uitgereisd, maar deze twee personen hebben sympathie (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn. Naast de gesprekken met familieleden hebben we via het Familiesteunpunt toegang gekregen tot twee dossiers van families bij wie een familie-ondersteuner van het Familiesteunpunt betrokken is. De verhalen en ervaringen van familieleden en dossiers hielpen bij het verkrijgen van het beeld van familieleden rondom een

uitreis, de gebeurtenissen die hieraan voorafgingen en de rol die familieleden daarbij gespeeld hebben.

4.2.2 Benaderen van professionals en onderzoekers

Naast de gesprekken met familieleden zijn ook gesprekken gevoerd met professionals en onderzoekers. De professionals en onderzoekers zijn geselecteerd op basis van hun kennis en/of (in)directe contacten met personen die naar Syrië of Irak zijn afgereisd. In een deel van de gevallen bevonden deze personen zich in onze eigen netwerken. In een ander deel van de gevallen zijn we via respondenten van het onderzoek in contact gekomen met relevante personen voor dit onderzoek (convenience sampling). De professionals en onderzoekers werden per email of telefoon benaderd voor medewerking aan dit onderzoek. Veel van de professionals en onderzoekers gaven direct aan mee te willen werken. In een aantal gevallen is geen reactie gekomen op het verzoek om mee te werken aan het onderzoek. Slechts twee personen gaven aan niet mee te kunnen werken aan het onderzoek vanwege eigen tijdsplanning. Voor twee organisaties (Reclassering NL en Dienst Justitiële Inrichtingen) moest eerst een officieel toestemmingsverzoek worden ingediend voordat in gesprek kon gegaan met medewerkers van deze organisaties. Beiden toestemmingsverzoeken werden gehonoreerd.

4.3 Wie hebben we gesproken?

4.3.1 De families

In totaal is met zeventien familieleden gesproken van personen die sympathie hebben (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn (2) of daar naar zijn uitgereisd (15). De familieleden met wie gesprekken gevoerd zijn, betroffen Nederlandse gezinnen met een migratieachtergrond, gemengde gezinnen en Nederlandse gezinnen. De relatie tot de uitreiziger en het familielid waarmee gesproken is verschild per familie. Zo is gesproken met vaders, moeders, broers en zussen van uitreizigers. In een aantal gevallen had de uitreiziger voor de uitreis ook kinderen. Naast de gesprekken met familieleden is ook gesproken met twee terugkeerders. In tabel 2 is een overzicht weergegeven van de familieleden die we gesproken hebben.

Tabel 2: Basiskkenmerken respondenten (familieleden)

Pseudoniem	Relatie tot uitreiziger	Pseudoniem uitreiziger	Achtergrond ¹⁶	Jaar van uitreis
Amina	Moeder	Malik	Nederlands-Marokkaans gezin	2016
Adil	Broer			
Aafke	Moeder	Tamara	Nederlands - Westers gezin	2014
Barbara	Moeder	Karlijn	Nederlands gezin	2015
Mustapha	Vader	Youssef	Nederlands-Marokkaans gezin	2014
Renate	Moeder	Femke	Nederlands gezin	2015
Nadia	Zus	Dania	Nederlands-Marokkaans gezin	2015
Jamal	Vader	Ahmed en Bilal	Nederlands-Marokkaans gezin	2013 en 2014
Ali	Vader en ex-partner	Erina en Fahima	Nederlands-Marokkaans gezin	2013 en 2014
Francien	Moeder	Mirna	Nederlands- niet-Westers gezin	2014
Lars	Broer	Stefan	Nederlands – Westers gezin	2014
Bram	Vader	Nina	Nederlands gezin	2015
Wouter	Vader	Sanne	Nederlands gezin	2015
Heleen	Stiefmoeder			
Kees	Vader en ex-partner	Leya	Nederlands – niet Westers	2015
Hanny	Moeder	Romee ¹⁷	Nederlands gezin	
Margo	Moeder	Joost ¹⁸	Nederlands – Westers gezin	

4.3.2 De professionals en onderzoekers

In totaal zijn 43 gesprekken gevoerd met 46 personen van veertien organisaties en acht onderzoekers. In een groot deel van de gevallen stonden deze professionals in direct contact met families. In de overige gevallen hadden zij geen direct contact met families, maar hadden ze wel veel kennis en expertise op dit gebied. Het betreft personen die onder andere werkzaam zijn bij Dienst Justitiële Inrichtingen, het Familiesteunpunt, verschillende gemeenten en de Politie. Een

aantal personen hebben vooraf aangegeven graag hun ervaringen en expertise anoniem met ons te willen delen, daarom wordt in enkele gevallen gerefereerd naar 'Respondent' gevolgd door een nummer. In de andere gevallen is afgesproken om naar functie of organisatie te refereren, om zo een duidelijke context te scheppen. In tabel 3 is een overzicht weergegeven van het aantal respondenten per organisatie. Naast de gesprekken met professionals hebben we ook met acht onderzoekers gesproken die gespecialiseerd zijn op dit terrein. De onderzoekers zijn op dezelfde wijze als de professional benaderd.

Tabel 3: Overzicht respondenten (professionals)

Organisatie	Aantal respondenten
Dienst Justitiële Inrichtingen	2
Het Familiesteunpunt	8
Gemeente	9
Jeugdbescherming	4
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (AIVD)	4
Ministerie van Justitie en Veiligheid	4
Politie	3
Reclassering Nederland	3
ROC Mondriaan	1
Raad voor de Kinderbescherming	2
Landelijke (hulp)organisatie	1
Lokale (hulp)organisatie	1
Overig	4
Totaal	46

4.4 In gesprek met

4.4.1 De gesprekken met familieleden

Alle familieleden zijn voorafgaand aan het interview geïnformeerd over de opzet en doel van het onderzoek. In de meeste gevallen vertelden we dit zowel voorafgaand per email of telefoon aan het gesprek tegelijkertijd met het maken van een afspraak voor een gesprek als mondeling voorafgaand aan het gesprek. Met betrekking tot het inzien van familie-dossiers is toestemming

gevraagd met betrekking tot inzage door een medewerker van het Familiesteunpunt aan de betreffende familie. Alle gesprekken met familieleden zijn gevoerd op basis van de garantie dat de gesprekken geanonimiseerd werden. Dat wil zeggen dat we alle individuele kenmerken – zoals namen en woonplaatsen – of andere tot personen herleidbare elementen (denk aan specifieke hobby's) zijn gefingeerd gedurende het transcriptieproces. Op deze manier is getracht om respondenten niet identificeerbaar te maken binnen de tekst van het onderzoeksrapport. Het anonimiseren van gesprekken met respondenten om op die manier hun privacy te garanderen is ook in andere vergelijkbare onderzoeken gedaan (zie bijvoorbeeld Elbers et al., 2016; Sieckelink en de Winter, 2015; Van San, 2015; Weggemans en de Graaf, 2015). Alle namen van familieleden en andere personen uit de directe omgeving van een uitreiziger zijn pseudoniemen. Indien enkel een voornaam genoemd wordt gaat het om fictieve naam die verwijst naar een familielid die we voor dit onderzoek hebben gesproken.

De interviews met de familieleden waren semi-gestructureerd. We hebben hiervoor gebruik gemaakt van een vooraf opgestelde topiclijst, deze is toegevoegd als Bijlage 3. De onderwerpen die we besproken besloegen momenten uit de levensloop, om op die manier een beeld te verkrijgen van de (individuele en familie) dynamiek omtrent een uitreis, de gebeurtenissen die hieraan voorafgingen en de rol die familieleden hierbij gespeeld hebben. Een voordeel van deze interviewtechniek is dat het bijzonder geschikt is om complexe en gevoelige onderwerpen bespreekbaar te maken. Daarnaast waren we in het interview in staat om door te vragen naar de ervaringen van familieleden om op die manier het verhaal beter te begrijpen (Dantzker e.a., 2006). Het was voor familieleden niet altijd gemakkelijk om hierover te praten, zo raakten ze soms geëmotioneerd tijdens het gesprek. De gesprekken vonden plaats bij de familieleden thuis of in door hen uitgekozen locatie. Eén gesprek heeft niet *face-to-face* plaatsgevonden maar is gevoerd via Facebook. De gesprekken duurden twee tot drie uur. De interviews werden gevoerd door 1 of 2 onderzoekers. Indien toestemming werd gegeven, zijn de gesprekken opgenomen met audio-opnameapparatuur. Het merendeel van de gesprekken is opgenomen. In een aantal gevallen werd geen toestemming verleend voor het opnemen van het gesprek. Indien geen toestemming was verleend zijn er aantekeningen en is achteraf een verslag geschreven van het gesprek. De gesprekken met de familieleden vonden plaats in de maanden oktober 2017 tot en met februari 2018.

4.4.2 De gesprekken met professionals en onderzoekers

Ook de interviews met de professionals en onderzoekers hadden een semi-gestructureerd karakter. Voorafgaand aan het interview zijn alle professionals en onderzoekers mondeling op de hoogte gesteld over de opzet en doel van het onderzoek. Naast eerdergenoemd voordeel helpen semi-gestructureerde interviews ook bij het doorgronden van de activiteiten van de

respondenten als ook hun houdingen en standpunten te opzichte van bepaalde onderwerpen (Glibert, 2008). Daarnaast konden de onderzoekers de formulering van vraagstelling variëren. Zo werd in sommige gevallen de vraag meer in zijn algemeenheid gesteld en bij andere personen kon de vraag op casusniveau gesteld worden. Hierbij hebben we ons gericht op drie tijdsperiodes, te weten de rol en relatie met familieleden (1) voor, (2) tijdens en (3) na de uitreis. Daarnaast vormden de interviews met professionals ook een aanvulling op casussen waarvoor familieleden van een uitreiziger zijn gesproken. Op deze manier konden we de indrukken uit andere interviews valideren. Net als de gesprekken met de familieleden verliepen de gesprekken met de professionals aan de hand van een topic-lijst (zie Bijlage 3).

De gesprekken met professionals en onderzoekers vonden in bijna alle gevallen *face-to-face* plaats op locaties van de betrokken organisaties. Een aantal gesprekken vonden plaats op de Campus Den Haag van de Universiteit Leiden. Twee interviews werden telefonisch uitgevoerd. De gesprekken besloegen een half uur tot twee uur. Indien toestemming werd gegeven, zijn de gesprekken opgenomen met audio-opnameapparatuur. Het merendeel van de gesprekken is opgenomen. In een aantal gevallen werd geen toestemming verleend voor het opnemen van het gesprek. Indien geen toestemming was verleend zijn er aantekeningen en is achteraf een verslag geschreven van het gesprek. De meeste interviews zijn afgenomen door één onderzoeker, bij een aantal interviews waren twee onderzoekers aanwezig. De interviews hebben plaatsgevonden in de maanden juli 2017 – februari 2018.

4.5 Analyse van de gesprekken

De meeste gesprekken zijn met behulp van audio-opnameapparatuur opgenomen en *ad verbatim* (woord voor woord) getranscribeerd door drie onderzoeksassistenten. Delen die niet relevant bleken voor het onderzoek zijn niet getranscribeerd. Irrelevante delen zijn bijvoorbeeld beschouwingen over het weer of onderbrekingen door derden. De transcripten van de interviews met professioneels zijn met behulp van de software Atlas.ti door één van de onderzoekers gecodeerd. Het coderen van de interviews heeft als doel de grote hoeveelheid informatie uit de interviews inzichtelijk te maken. Hierdoor kunnen we systematisch antwoord geven op de onderzoeksvragen. De transcripten van de interviews met zowel familieleden en professionals zijn gecodeerd naar periode voor, tijdens of na een uitreis en naar thema (zoals emoties, acties en reacties). In eerste instantie zijn codes toegekend aan passages die relevant geacht werden voor het onderzoek. Hierbij werd alle tekst meegenomen die enigszins relevant leek opdat geen passages onterecht zouden worden uitgesloten (Schmidt, 2004, p. 255). Het ging hierbij niet zozeer om een semantische eenheid (bijvoorbeeld een zin, paragraaf of gehele tekst) maar om een stuk tekst dat een bepaalde betekenis overbrengt die relevant is voor het onderzoek (de betekenis eenheid). Een dergelijke benadering past bij de complexe inhoud van

de interviews die vaak niet per interview of paragraaf te vatten valt (Campbell et al., 2013, p. 303). De verschillende codes zijn gedurende het proces gegroepeerd in overkoepelende thema's (Auerbach & Silverstein, 2003). Om de betrouwbaarheid van het coderen te waarborgen werd één willekeurig interview door de onderzoeker en een onderzoeksassistent gecodeerd. Nadat de onderzoeker en de onderzoeksassistent het interview gecodeerd hadden hebben zij de verschillen besproken. Na overleg waren de onderzoeker en onderzoeksassistent het eens over vrijwel alle onenigheden.¹⁹ De familie-dossiers zijn op eenzelfde wijze geanalyseerd. Tijdens de analyse van de interviews hebben we gefocust op de betekenis van de ervaringen en verhalen die de respondenten met ons gedeeld hebben. Hierbij is het belangrijk om te vermelden dat in dit onderzoek de ervaringen en verhalen van familieleden van uitreizigers worden weergegeven die niet automatisch een volledige reflectie betreffen van hetgeen is voorgevallen. We hebben getracht deze beperking te ondervangen door bij het analyseren van een uitreis gebruik te maken van meerdere databronnen (triangulatie).

Na afronding van het onderzoek hebben we een focusgroep met 5 familieleden en 2 professionals (waarvan 1 familielid en 1 professional niet eerder meewerkten aan het onderzoek) georganiseerd waarin we de resultaten en de bevindingen hebben voorgelegd aan familieleden (verslag van de bijeenkomst zie bijlage 4). Om op die manier zowel de geïnterviewde familieleden als familieleden die niet eerder meewerkten aan het onderzoek de mogelijkheid te bieden om te reflecteren op onze bevindingen en resultaten. Tegelijkertijd hebben we deze bijeenkomst ook gebruikt om onze onderzoeksresultaten en bevindingen te valideren.

5 Families voor de uitreis

Wat zijn de kenmerken van families van personen die zich in een buitenlands conflictgebied aansluiten bij een terroristische groepering? Hoe was de band tussen uitreiziger en zijn/haar familieleden? Hoe kijken zij aan tegen het proces dat vooraf is gegaan aan de uitreis? Met welke vragen en dilemma's kregen deze families te maken? Welke rol hebben instanties ten aanzien van deze families gespeeld tijdens de periode voorafgaand aan de uitreis? In dit hoofdstuk komen familieleden en professionals aan het woord over de rol van families voorafgaand aan de uitreis. Hierbij houden we zoveel mogelijk een chronologische volgorde aan, waarin we thema's aankaarten die steeds dichterbij komen bij het moment van de uitreis.

5.1 Families van uitreizigers: de familiecontext en -historie

5.1.1 Families over de familiecontext en -historie

Zoals benoemd in hoofdstuk twee is er uit criminologisch onderzoek gebleken dat de kans op delinquent gedrag kan worden beïnvloed door gezinsfactoren als een gebrek aan ouderlijk toezicht en supervisie, een tekort aan warmte en geborgenheid en zaken als echtscheidingen (Farrington & Hawkins, 1991; Hoeve e.a., 2004). Deze factoren worden overigens ook in verband gebracht met radicalisering en extremistisch geweld (Simi e.a., 2016; Sikkens e.a., 2017). De families die we in het kader van dit onderzoek hebben gesproken brengen niet een dergelijk uniform beeld naar voren en zijn – op het gebied van ieder van deze factoren – buitengewoon divers. Enkele familieleden gaven aan dat er in het verleden problemen in de familiesfeer zijn geweest, in andere gevallen was dit niet het geval. Ondanks dat we geen uniform beeld kunnen schetsen van de families zijn ons binnen de families wel een aantal factoren opgevallen die mogelijk van invloed zijn geweest op het gedrag van de uitreiziger.

In de eerste plaats waren in twaalf van de vijftien families de ouders van de uitreiziger gescheiden. Het moment waarop de ouders uit elkaar gingen verschilde per familie, en varieerde van vroeg in de kindertijd van betrokkene tot diens jongvolwassen leeftijd. In enkele gevallen vond de scheiding in de periode voorafgaand aan de uitreis plaats en ging één van de ouders elders wonen waardoor het contact verminderde. In een paar gesprekken lieten ouders weten dat de scheiding naar hun mening zeker invloed had op het leven van het betrokken kind. Barbara, moeder van Karlijn, die op 19-jarige leeftijd uitreisde, vertelt hierover: “Hoe jong, hoe oud dat ze zijn dat heeft altijd invloed. En Karlijn was altijd wel een beetje een binnenvetter dus die sprak nooit zo heel erg over haar gevoelens”. Daarnaast kan een scheiding ook gevolgen hebben voor de band tussen ouders en kinderen. Zo vertelt Amina, moeder van Malik, dat door de scheiding de relatie met de vader getroebleerd is. Amina vertelt dat haar ex-partner geen tijd

en ruimte meer zou hebben voor de kinderen. Ook bij Jamal, vader van Ahmed en Bilal, wordt het contact met zijn zoons door de scheiding minder: hij geeft aan dat hij zijn kinderen maar “één keer in de twee tot drie maanden” ziet.

Naast fysieke afstand, kan in de tweede plaats emotionele afstand tussen ouder en kind ontstaan, bijvoorbeeld wanneer ouders in een echtscheidingsproces verwickeld zijn. Daarnaast kunnen andere problemen ervoor zorgen dat een ouder (tijdelijk) emotioneel op afstand is, bijvoorbeeld door medische problemen, financiële problemen, verslavingsproblematiek of ziekte of overlijden van een familielid. Zo vertelt Aafke, de moeder van Tara, dat er een periode is geweest waar ze meer met zichzelf bezig was omdat ze ernstig ziek was. Ook Renate, de moeder van Femke, vertelt dat ze een periode heeft gehad waar ze veel aan haar hoofd had. Zo moest ze na de scheiding van haar ex-partner opzoek naar een nieuwe woning en had ze een aantal zware operaties die ze moest ondergaan.

In het merendeel van de gevallen zagen we dat het kind op een moment, van jaren voor de uitreis tot een paar maanden voor de uitreis, op afstand is komen te staan van ouders en andere familieleden. Dit varieerde van tijdelijke uithuisplaatsing als kind, tot echtscheiding van ouders, tot aan het behalen van een leeftijd waarin het kind op natuurlijke wijze het ouderlijk huis verlaat. Francien vertelt bijvoorbeeld over haar dochter Mirna:

“Als ik hier woon en zij daar. [...] Ik had zelf ook werk. Dus ja, ik werk vier dagen. Toch mijn dingetjes thuis. We zagen elkaar ook niet zo ontzettend veel dat je makkelijk bij elkaar op de koffie kwam. [...] Ik heb daar nooit zoveel weet van gehad wat ze daar deden.”

Het betreft hier een fysieke afstand, maar er zijn ook voorbeelden binnen de families waar het kind wel thuis woont, maar ouders geen zicht hadden op de activiteiten van hun kind. Zo vertelt Barbara:

“'s avonds zei ze [Karlijn] 'ma, mag ik je auto? Ik ga weg' en dan kwam ze 's morgens om zes uur weer terug en dan zei ik wel eens 'Karlijn waar ben je nu geweest?' Ja bij mijn vriendinnen, we hebben heel de nacht bij die op de kamer gezeten.”

Doordat Karlijn vaker hele nachten weg is bemoeilijkt dit het zicht van Barbara op haar dochter, hierdoor heeft ze minder zicht op wat er speelt in het leven van haar dochter.

In de derde plaats, geven ouders aan dat het kind niet altijd even gemakkelijk was. Zo was Sanne niet de gemakkelijkste volgens haar vader Wouter. Ook Barbara, de moeder van Karlijn, omschrijft haar dochter als ‘pittig’ en vertelt dat haar dochter haar eigen wil heeft en vaak de grenzen opzoekt. En zo vertelt Bram:

“Nina, is een pittige dame. Niet altijd even makkelijk. Dat heb je natuurlijk meer, met name in de pubertijd en alles. Ja, ze was niet de makkelijkste. Dat zeker niet.”

Ook Youssef is niet de makkelijkste volgens zijn vader Mustapha:

“Hij heeft een hele moeilijke jeugd gehad. Vanaf jongs af aan van de ene school naar de andere school. Hij had een rugzakje [leerlinggebonden financiering] [...] Op de laatste school, [...] daar had hij ook ontzettend veel problemen met zijn leraren. Hij [Youssef] is een paar keer naar mij toegekomen, hij zegt ‘papa die man discrimineert mij’. Ja die jongen ging een stage zoeken, kan nergens een stage vinden.”

In een aantal gevallen is het kind ook tijdelijk (vrijwillig) uit huis geplaatst. Zo ook Sanne, de dochter van Wouter en Tara, de dochter van Aafke. Hierover vertelt Aafke:

“Tara was op een gegeven moment heel vaak weg, door die problemen [in de familiesfeer] is ze een hele nacht, 13 of 14 jaar ik weet het niet meer [...] was ze een hele nacht weggeweest van huis. Toen was het de tijd van MSN nog, dat heb ik teruggelezen, toen was ze door een jongen naar Amsterdam gelokt, dat ik dacht van ja ze weet niet eens wie die jongen is, straks staat er een volwassen vent van in de veertig, waar is ze?, telefoon niet opnemen, politie erbij, ze werd ook steeds bozer tegen mij, tot agressief aan toe. Een hele flinke puber, toen kwam ze in een opvanghuis terecht, daar heeft ze een tijdje gezeten, niet zo lang, want ik vond het allemaal zielig en dan haalde ik haar terug. Dat was vrijwillig dat ze daar zat. Dus ik kon haar ook weer terug halen.”

5.1.2 Professionals over de familiecontext en -historie

De professionals bevestigen het beeld dat de families van personen die zich in Syrië en Irak (wilden) vestigen of aansluiten bij een terroristische groepering zeer divers zijn. Zo is volgens de professionals niet sprake van één type familie. De families zijn van verschillende gezinsgrootte, variëren wat betreft etnische achtergrond en ook de rol van religie is verschillend binnen de families. We spreken een medewerker binnen de jeugdhulpverlening die werkzaam is op het terrein radicalisering. Ze kwam geregeld thuis bij gezinnen waar (mogelijk) sprake was van radicalisering. “Van gebroken gezinnen tot hele hechte traditionele gezinnen, van gezinnen waarin al stapels dikke dossiers zijn vanwege problematiek die speelt binnen het gezin tot gezinnen die helemaal niet bekend zijn bij instanties [...]. Het is echt heel divers.” Ze vertelt ons dat de gezinnen waar zij mee in aanraking komt vaak juist de gezinnen zijn die niet gemotiveerd zijn of openstaan voor hulp.

Een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een grote gemeente, werkzaam op het thema ‘aankpak van radicalisering’, beschrijft de families binnen zijn regio als volgt:

“Er is echt van alles binnen die groep. Als je kijkt naar de leeftijdscategorie is het vooral de jongvolwassene die uitreist. Met een enkele uitschieter omhoog en vrouwen met kinderen [...].”

Alhoewel in deze studie niet gekeken wordt naar precieze aantallen, wordt door de professionals opvallend vaak genoemd dat vaders een afwezige rol spelen binnen de gezinnen die zij onder hun hoede hebben. Zo vertelt een medewerker die werkzaam is binnen het veiligheidsdomein van een middelgrote gemeente, adviseur veiligheid, het volgende:

“In de casussen binnen deze regio is de vaderrol slecht ingevuld. Dat wil zeggen dat in een aantal gevallen er geen vader meer is of dat de vader geen rol heeft in de opvoeding. Dat is echt het enige wat er uit een lokaal onderzoekje eigenlijk een beetje uitspringt. Maar de samenstelling, opleiding en achtergronden is wel heel divers. Het is van alles.”

Andere professionals schetsen een vergelijkbaar beeld. Zo spreken we ook met een voormalig coördinator anti-radicalisering binnen de geestelijke gezondheidszorg (GGZ). Binnen haar werkzaamheden komt zij zelf niet in aanraking met gezinnen, maar kijkt wel mee en heeft daarnaast zicht op de dossiers met onder andere het thema radicalisering. Ze vertelt wat haar opvalt aan de families waarbinnen radicalisering speelt:

“In 9 van de 10 casussen zien we dat er een ontbrekende vader is. Ontbrekend in de zin van ofwel fysiek afwezig of mentaal afwezig. [...] Moeder blijft dan alleen met de kinderen of is alleen verantwoordelijk.”

Een voormalig coördinator anti-radicalisering binnen de GGZ geeft voorts aan, dat de afwezigheid van één van de ouders invloed kan hebben op de dynamiek en rolverdeling binnen de familie:

“Dat geeft binnen een gezin ook verwarring. Wie heeft nou welke rol? Als het oudere broertje vanuit de traditionele waarde de rol van de vader overneemt, dat lijkt het misschien op sommige momenten handig dat hij de moeder zou kunnen bijstaan. Maar dat is voor die jongen zelf heel verwarrend; dat gaat niet. Dus wat je dan vaak ziet is dat de oudste broer degene wordt die het jongste zusje gaat mishandelen. En daar dan ook toestemming voor krijgt. Doe maar, als ze buiten de regels handelt? Dan mag je haar slaan. Dat heb ik zo vaak al gehoord.”

Medewerkers van de AIVD herkennen dit beeld en vertellen dat het hen ook opvalt dat de gezinnen vaak gebroken zijn en beide ouders vaak niet meer samen in een huis wonen. Zo stellen zij dat in diverse gezinnen waarbinnen iemand is uitgereisd, alleen een moeder aanwezig was en de vader om diverse redenen afwezig was. Overeenkomstig eerdergenoemde professionals, noemen ook zij dat in afwezigheid van de vader, de oudste zoon binnen het gezin vaak de rol van de 'heer des huizes' aanneemt.

Naast de diversiteit van deze gezinnen en de rol van de afwezige vader, wordt in de derde plaats door meerdere professionals benoemd, dat zorgen binnen een gezin reeds aanwezig zijn voorafgaand aan de uitreis. Soms is er bijvoorbeeld al een verstoorde relatie tussen ouder en kind. Een hulpverlener die families begeleidt waar (mogelijk) radicalisering speelt of waar familieleden van vertrokken zijn naar een strijdgebied vertelt over de verhoudingen binnen de gezinnen die zij begeleidt:

"Er zijn gezinnen waarvan de relatie een normale relatie was tussen ouder en kind. Er waren ook gezinnen waarvan je denkt, daar was al wat mis mee in de pubertijd. Dus dat er een beetje een tegenstrijdig kind was, wat puberaal gedrag vertoonde. Het kan allebei, het is niet dat ik een specifiek, dat ik een gezin heb waarbij continu ruzie was tussen ouder en kind en er geen verstandshouding was. Het is allebei."

Een andere hulpverlener werkzaam binnen dezelfde organisatie bevestigt dit beeld en wijst daarnaast op de rol van de sociale omgeving en de begeleiding die opgroeiende personen nodig hebben:

"Bij een aantal gezinnen had het kind een hele slechte jeugd gehad. Ze komen vaak uit gebroken gezinnen. Een meisje was zodanig gepest dat ze geen enkele vriendin had. Ze ontmoette een jongen en ze stelde voor om met de jongen te trouwen, ze was toen zeventien jaar. Haar moeder gaf aan dat ze haar te jong vond, als ze haar studie af had konden ze er verder over praten. Ze was daar niet tevreden mee en ze besloten om er samen vandoor te gaan en uit te reizen om daar samen te kunnen leven. Daarmee wil ik zeggen dat het ook heel veel te maken heeft met communicatie en contact met je ouders. Geen veilig vangnet om je heen, ook niet van docenten of van iets anders, want signalen waren er wel. Daar heeft het ook heel vaak mee te maken. Bij jongens zie je weleens dat ze in de criminaliteit hebben gezeten. En dan denken 'ik wil mijn leven beteren'. Een gulden middenweg is dan moeilijk en goede begeleiding ontbreekt dan. Dat zie je heel vaak."

Een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een middelgrote gemeente vertelt dat de opvoeding soms ook een rol kan spelen. Het volgende zegt zij hierover:

“Kijk, vaak is het gezin al een aanleiding of een trigger dan is het vaak niet in het radicale maar door andere omstandigheden in de opvoeding, dat wil zeggen dat een gezin ook een gedeelte van de oplossing is om iemand hier te houden of terug te laten komen.”

5.2 Religie en de rol van familie

5.2.1 Families over religie

In de meeste families hebben familieleden hun kind of broer of zus over een langere of kortere tijdsperiode zichtbaar zien veranderen met betrekking tot het verdiepen in het geloof of bekeren tot de islam. In vijf van de zeventien gevallen was het duidelijk zichtbaar dat de betrokkene zich voorafgaand aan de uitreis verdiepte in het geloof, en in acht van de zeventien gevallen was sprake van bekering van het individu (in de overige vier gevallen hebben we niet kunnen achterhalen of het individu zich verdiepte in het geloof). Binnen de families zagen we dat religie ofwel geen grote rol speelde binnen het ouderlijk gezin, ofwel dat ouders hun kinderen vrijlieten om zelf keuzes te maken met betrekking tot het geloof. Veel van de uitreizigers zijn in de periode voorafgaand aan de uitreis veranderd van niet- of gematigd religieus tot hyper-religieus. Hoe kijken de familieleden aan tegen dergelijke verdieping in het geloof en wat waren hun reacties?

5.2.2 Reacties van familieleden op verdieping in het geloof

In totaal hebben we zeven familieleden uit zes families gesproken die van huis uit islamitisch zijn. Uit de gesprekken blijkt dat zowel tussen familieleden van één familie, maar ook tussen families op verschillende manieren aangekeken wordt tegen verdieping in het geloof. We spreken hierover onder andere met Amina, moeder van Malik. We gaan bij haar langs in haar woning in een gemeente in het oosten van Nederland. Haar jongste zoon Adil, die nog thuis woont, is ook bij het gesprek aanwezig. Gedurende het hele gesprek is Amina zichtbaar geëmotioneerd. Ze benadrukt dat ze ervan overtuigd is dat haar middelste zoon Malik niet is uitgereisd naar Syrië of Irak, maar in Turkije verblijft om daar vluchtelingen te helpen. De overheid, en met name de politie denkt daar anders over. Ze geeft aan dat het geloof een belangrijke rol in haar leven speelt. Voor haar jongste zoon Adil ligt dit anders. Hij geeft aan maar weinig met religie bezig te zijn en zelden de moskee te bezoeken. Ook de oudste broer van Malik is niet actief bezig met zijn geloof en ook voor de vader van Malik speelt geloof in mindere mate een rol. In het gesprek geeft Amina aan, dat Malik voornamelijk Nederlandse vrienden had met wie hij later ging studeren. In deze periode wordt het geloof steeds belangrijker voor hem. “Hij [Malik] ging naar de moskee, bidden en belde soms ook zijn vader in de hoop dat hij meer

met zijn geloof bezig zou gaan”. Amina geeft aan dat ze blij is met deze verandering en vertelt dat Malik omschreven wordt als een trotse Moslim.

Andere ouders geven in de interviews aan aanvankelijk geen zorgen te hebben wanneer hun kind zich meer gaat verdiepen in het geloof. In veel gevallen zijn ze immers van huis uit islamitisch opgevoed. Zo ook Ali, vader van Erina. Erina groeit op in een Nederlands-Marokkaans gezin met een islamitische achtergrond. Ali geeft tijdens het gesprek aan dat hij zijn kinderen zelf de keus heeft gelaten of ze het geloof moesten belijden. Ali en Fahima zijn gescheiden en Erina is na de scheiding bij haar vader blijven wonen. Hij vertelt over het moment dat zijn dochter Erina voor het eerst een hoofddoek draagt:

“Ik kwam van mijn werk en ze [Erina] kwam de trap naar beneden af en ze had een hoofddoek. Ze had het nog nooit over het dragen van een hoofddoek gehad, wel dat ze steeds meer vragen ging stellen over de islam. Waarom? Hoe? Heel af en toe ging ze met haar vriendinnen naar gewone standaardlezingen in de Moskee. Daar is niks mis mee. [...] Je bent tenslotte van een moslimachtergrond. Ze komt de trap af en zegt ‘vind je het niet mooi?’. Ik zei ‘ja ik moet er even aan wennen’. Ik zeg maar ‘hoezo ineens?’ Nou zegt ze ‘ik vind dat ik eraan toe ben nu’.”

Ali ziet zijn dochter geleidelijk aan veranderen. Op een gegeven moment gaat zij zich tegen hem keren en lopen de conflicten tussen vader en dochter steeds hoger op. Ali vertelt hierover:

“Op vijftienjarige leeftijd gaat ze [Erina] zich langzaamaan steeds meer verdiepen in de islam. Op haar zeventiende volgt ze een cursus Arabisch van een jaar. En op haar achttiende was het echt een moslima, met die gewaden, hoofddoek en volgen van de islamregels. [...] Ik kwam op een gegeven moment thuis. Er lag een hele grote bananendoos in de gang. Ze zei ‘die moet je maar naar de schuur brengen.’ Het was een doos met allemaal muziek-cassettebandjes. Ik vraag ‘waarom?’ Ze zegt ‘je luistert er heel weinig naar en ik vind het niet prettig hierin huis. Van de islam mag je geen muziek luisteren.’ Ik zeg ‘ja, jij wilt geen muziek luisteren, maar ik wel.’ [Erina] ‘Jij moet juist het voorbeeld zijn voor mij.’ Dat ben ik ook zei ik, maar niet in dat. Dus ik heb hem teruggezet in de slaapkamer. Ik zei ‘nou Erina er is altijd nog een eigen vrijheid, eigen keuze. Ik bepaal het. Ik was zo boos. Ik betaal hier de huur, gas en licht. ‘Je moet het zelf weten, ik probeer je alleen op het rechte pad te brengen’. Ik had er niet zo bij nagedacht dat het zo erg zou worden.”

Ali ziet zijn dochter in een aantal jaren veranderen van een meisje met een sterke eigen wil in een vrouw die heel streng de regels van de islam volgt. Een beeld dat we ook terugzien in de gesprekken met andere families. Nadia, de oudste zus van Dania, vertelt bijvoorbeeld over haar

jongste zusje. Zij en Dania groeien op in een liberaal islamitisch gezin en zijn relatief vrij opgevoed wat betreft het geloof en bijbehorende gebruiken. Zo zegt Nadia: 'ik en mijn zussen hebben zelf en bewust gekozen voor het dragen van een hoofddoek'. In de jaren voor dat Dania vertrekt gaat zij zich, volgens Nadia, steeds meer verdiepen in het geloof en ook traditioneler kleden. Hun vader van Dania reageert geregeld woedend op Dania's religieuze interesse. Volgens Nadia zorgen de boze buien van haar vader richting Dania voor spanningen binnen het gezin. Nadia vertelt dat zij en haar moeder het moeilijk vinden om te zien dat Dania en haar vader regelmatig botsen. Ook Francien, moeder van Mirna, ziet haar dochter door de jaren heen veranderen. Ze geeft aan dat zij en haar man hun dochter Mirna een redelijk vrije opvoeding hebben gegeven. Francien vertelt over het moment dat haar dochter Mirna zich meer is gaan verdiepen in het geloof:

"Haar vader is Marokkaans, is moslim, maar van huis uit hebben we haar redelijk vrijgelaten. We deden mee aan de ramadan en we eten geen varkensvlees. Ze mocht overal aan mee doen. Ze heeft helemaal geen strenge opvoeding gehad. [...] Er was geen vuiltje aan de lucht tot ze aan het mbo begon. Daar zat ze in een klas met alleen maar jongens. Vooral veel Marokkaanse jongens en één meisje. Een Marokkaans meisje. [...] Dat meisje ging helemaal gesluierd. En door dat meisje is zij in aanraking gekomen met de strengere variant van het geloof [...] In de puberteit zijn kinderen zoekende, de een meer dan de ander. De ene gaat met een hanenkam door het leven en de andere zoekt een bepaalde rust in het geloof."

In tegenstelling tot de andere uitreizigers, wiens verdieping in het geloof over een langere tijdperiode plaatsvond, verdiepte Youssef zich in relatief korte tijd, op oppervlakkige wijze, in het geloof. Zijn vader Mustapha vertelt op een zaterdag bij hem thuis dat er nauwelijks sprake was van gedragsverandering bij zijn zoon:

"Hij is gewoon een Nederlandse jongen. Hij gaat naar de discotheek en hij rookt, gaat naar feestjes. Tot op het laatste moment. Dus daar [in het buitenland] is hij een andere kant op gegaan. Binnen twee weken was hij weg."

5.2.3 *Reacties van familieleden op bekeren*

Acht van de veertien families die wij spraken kregen te maken met bekering van hun kind of zoon of dochter. Ook hier zien we verschillende reacties van familieleden op het moment dat betrokkenen zich meer gaan verdiepen in de islam en later bekeren tot de islam. Sommige familieleden geven aan dat dit niet als een verrassing komt, omdat ze bijvoorbeeld veel vrienden hebben met een moslimachtergrond. We spreken hierover onder andere met Hanny, moeder

van Romee, over wie de autoriteiten bezorgd waren dat zij mogelijk wilde uitreizen. Hanny ontvangt ons in haar krappe eengezinswoning in het noorden van Nederland. Hanny stelt zich erg open op in het gesprek en wil graag haar verhaal met ons delen. Ze vertelt dat ze niet verbaasd was toen haar dochter haar vertelde dat ze zich wilde bekeren tot de islam:

“We zitten gewoon te eten op een gegeven moment ‘s avonds en mijn dochter zegt ineens: ‘ik ga me bekeren’. Ik zei nou dat is prima. Mijn man dacht er even wat anders over. Waarom geen overleg? Waarom hebben we het hier niet over gehad? Ik vind het prima. Ik kijk er aan de ene kant ook niet raar van op, dat ze het heeft gedaan omdat ze altijd al bij die mensen was.”

Een soortgelijke reactie horen we bij meer families terug. Zo ook bij Bram, de vader van Nina. Nina bekeerde zich tot de islam toen ze bij haar vriend in Tunesië op bezoek was. Bram vertelt hierover:

“Ja, dat is eigenlijk gewoon zo gegaan. Kijk, op zich hadden wij daar ook niks op tegen. Gewoon de islam is niks mis mee. Alleen dat extreme. Ik denk dat Nina in die periode ook meer bekeerd is tot de islam puur om er gewoon maar bij te horen. Niet zozeer uit religieuze overwegingen. Dat was mijn inschatting. [...] Wij hadden er in die zin geen moeite mee. Het is toch een cultuur waar het geloof wel belangrijk is. Als zij daardoor, nou ja, een gemakkelijker leven krijgt doordat ze ook gewoon bij die religie hoort, heeft ze er alleen maar voordeel van. Zo zagen we dat.”

Anderen zien de bekering van hun familielid in eerste instantie als een fase en gaan ervan uit dat het gedrag bij pubertijd hoort en nemen aan dat het “wel weer over gaat”. Zo ook Barbara, de moeder van Karlijn, die vertelt hoe ze haar dochter zag veranderen toen ze naar de middelbare school ging:

“Ze wilde dat ik halal vlees ging halen. Het zijn allemaal dingen dat sluikt er allemaal heel geleidelijke wijs in en je denkt waarom niet als ik haar daar tevreden mee kan houden. Maar op een gegeven moment toen kwam ook wel van ‘eh ma ik wil me eigen laten bekeren’. Gevraagd wat het allemaal inhield. En dat ze zich daar ook naar ging gedragen. Dus dat betekende in de toekomst geen verjaardagen meer en geen Moederdag, Vaderdag, kerst al die dingen meer. Ik had zoiets dat zal wel allemaal overwaaien.”

Ook de moeder van Tara ziet de gedragsverandering van Tara als een fase:

“Ik dacht Tara doet altijd van die rare dingen en dan moet ik haar weer uit die problemen halen, dit is ook weer zo’n fase van haar. Ze was met haar rijbewijs bezig, die heeft ze ook net gehaald voor dat ze vertrok. Ik dacht dan gaat ze dat allemaal toch niet doen als ze dat van plan is en uiteindelijk....”

Binnen families wordt niet altijd door alle familieleden positief gereageerd op het bekeren en het zorgt soms ook voor spanningen binnen het gezin. Zo ook bij Karlijn, het is zoals Barbara, de moeder van Karlijn, vertelt “niet zonder slag of stoot” gegaan.

“Ze belde op en ze zegt 'ma, ik wil me laten bekeren', ik zeg 'ja dat is prima meisje', en ze vraagt 'maar hoe vind je dat?' Ik zeg maar Karlijn, ik hou al van je sinds het moment dat je geboren wordt dus daar zal niks aan veranderen. [...] Dus dat ging allemaal geleidelijk. Maar op een gegeven moment zei ze, en toen was ze dus 17, 'ik wil wel vanaf dat moment een hoofddoek gaan dragen'. Toen hadden wij [ouders Karlijn] dan wordt het wel echt heel erg drastisch.”

De moeder van Karlijn geeft aan dat haar dochter niet welkom is bij haar vader met een hoofddoek. Een vergelijkbare reactie zien we ook bij de vaders van Tara en Femke. Beide vaders hebben moeite met de bekering van hun dochters en geven onder andere aan dat ze met hoofddoek niet welkom meer zijn. De uitreis van hun dochters heeft hen ook later niet van gedachten veranderd; zij willen geen contact meer.

Wouter, de vader van Sanne, maakt zich ook zorgen over zijn dochter. Door met haar het gesprek aan te gaan over het geloof probeert hij haar ook een andere kant te laten zien. Wouter, wiens dochter teruggekeerd is, vertelt over de discussies die hij had met Sanne voor haar uitreis:

“Ik had dit nooit verwacht. Dat zij tot het moslim-geloof bekeerde dat vond ik echt heel moeilijk en daar hebben we echt wel veel discussie over gehad en ik had zoiets iedereen mag geloven wat die wil dus dan moet je daar zelf het pad maar in kiezen. Als dat jou brengt wat je nodig hebt, dat schatte ik toen ook zo in, ze zei ook hele mooie dingen. Je hebt een punt. Iedereen zoekt ergens steun en dat doe je op je eigen manier dus dat mag ook. We hadden ook echt wel gesprekken hier waar Sanne later [achteraf na terugkeer] ook wel zei 'dat waren momenten pap dan zette je me zo aan het denken'. [...] Ik oordeel niet over het moslim-geloof, dat staat er los van al die ellende. Ik heb überhaupt niks met geloven, je mag ergens in geloven maar leg het mij niet op, doe niet dogmatisch.”

Niet alleen voor ouders kan de verandering van (religieus) gedrag lastig zijn, maar ook voor bijvoorbeeld broers en zussen. Zo ook voor Tom, die moeite had met de verandering van het gedrag van zijn oudere zus Karlijn. Barbara vertelt over een avond waar Karlijn en een aantal vriendinnetjes met een moslimachtergrond op bezoek had:

“Tom had wel heel vaak als hier meiden aan de tafel zaten, als het dan ramadan was dan kwamen ze hier allemaal eten, echt hartstikke gezellig. En dan kwam Tom binnen en dan begon ze [Karlijn] al te gillen: 'ja Tom je mag niet binnenkomen'. Dan zegt hij [Tom] 'ja hallo, dan ga je maar lekker naar een moskee, het is hier mijn eigen huis'. Daar zijn die ruzies ook van gekomen, Tom kon het gewoon niet bevatten. Kijk het was altijd een blonde meid en blauwe ogen en dan in een keer dan had ze d'r haar donker laten verven en allemaal van die moslimmeiden hiero. Het waren allemaal nette meiden en ook niet één van die meiden die een hoofddoek droeg.”

Ondanks dat we in dit rapport niet kijken naar de rede van bekering of verdieping in het geloof zien we dat in meerdere gevallen personen zich bekeren tot de islam of zich gaan verdiepen omdat ze bijvoorbeeld veel islamitische vrienden hebben of lijkt het een vlucht voor iets anders, zoals crimineel gedrag. Hierdoor zijn sommige ouders in eerste instantie blij met de (religieuze) gedragsverandering.

5.2.4 Normatieve steun en overdracht van extremistische overtuigingen

De meeste familieleden geven aan sterk afwijzend te staan ten opzichte van de extreme idealen die horen bij radicaal islamitisch gedachtengoed. Van de in eerdere buitenlandse onderzoeken gevonden intergenerationele overdracht en normatieve steun lijkt dan ook voor de uitreis nauwelijks sprake te zijn geweest. Zoals later wordt besproken zeggen alle familieleden te zijn overvallen door het nieuws dat hun kind is uitgereisd. Wel valt in één van de bestudeerde dossiers te lezen hoe een ex-vrouw van een vader van twee uitreizigers onder meer hun biologische moeder verdenkt. Zij zou volgens haar de beide zoons hebben ondersteund in hun radicaliseringsproces en de keuze om af te reizen naar Syrië. Verdere inzichten in een dergelijke rol van familie blijft in dit onderzoek echter beperkt. Uiteraard kunnen methodologische beperkingen van dit onderzoek (zie bijvoorbeeld paragraaf 8.5) en het feit dat islamitische radicalisering een betrekkelijk nieuw fenomeen in Nederland is hierbij een rol spelen. Uit gesprekken met professionals (zie volgende paragraaf) en mediaberichten blijkt namelijk dat ook in West-Europa soms wel degelijk sprake kan zijn van normatieve steun en intergenerationele overdracht van extremistisch islamitisch gedachtengoed. Een voorbeeld zijn de vier kinderen van 10, 14, 16 en 18 jaar uit het Verenigd Koninkrijk die door hun ouders

werden gedwongen om naar onthoofdingsvideo's van IS te kijken. De kinderen gaven aan dat hun ouders aanhangers waren van de terroristische organisatie (NOS, 2018).

Wel vertellen verschillende familieleden binnen dit onderzoek over de wijze waarop het individu in de periode voor de uitreis probeerde anderen binnen de familie te overtuigen om dezelfde leefregels te volgen. Zo vertelt Renate, de moeder van Femke:

“Toen wilde ze daarover praten over het moslim zijn, dat het zo mooi was en dat het bidden haar goed deed. Toen zei ik, want ik was zelf heel erg met mezelf bezig, het was tijdens de scheiding toen zat mijn leven helemaal in de knoop. Toen zei ik: ‘Femke ik vind het goed dat je dat dit doet, ik sta er niet achter maar dat je dit doet kan ik een plekje geven maar val mij er niet mee lastig. Ze wilde mij er ook mee helpen. Ik zeg ‘ik blijf bij mijn ding doen en jij het jouwe’. ‘Ja, mama dat klopt daar heb je gelijk in’ zei ze.”

Ook Erina, de dochter van Ali, probeerde haar vader te overtuigen over de manier waarop hij zijn leven moet leiden. Ze verbood haar vader nog naar muziek te luisteren en zei dat hij geen goed moslim was. Ali gaf hier een boze reactie op en gaf aan dat hij dat zelf wel bepaalde. Een aantal maanden later ziet hij dat er een vergelijkbare situatie zich voor doet bij de moeder van Erina thuis. Hij vertelt hierover:

“Voordat ze uitreisde was ik bij haar moeder thuis en toen hoorde ik die discussie met haar moeder [Fahima] in de keuken. Ja, ik kon het gewoon volgen. Daar maakte zij ook geen geheim van. Ze [Erina] zei: ‘mama dit hoort niet’. Hij [Ali] hoort eigenlijk niet binnen te komen. Als hij [Ali] Ayoub [zoon Ali] wil zien moet hij beneden wachten. Je hebt niks meer met hem, het mag niet. Ik dacht van ja, zal ik erop reageren? Toen zei haar moeder. Dat moet ik haar moeder wel nageven, ‘ga jij hem dat maar vertellen’. Dat heeft ze niet gedaan.”

Wanneer Ali een aantal maanden later bij zijn ex-partner langs gaat om zijn zoontje Ayoub op te zoeken is zijn ex-partner ook zichtbaar voor hem veranderd:

“Ik wilde haar [Fahima] een hand geven, dat mocht niet meer. Ze zei: ‘nee, je mag me geen hand geven.’ Geen liefelijk contact. Ik zeg: ‘jeetje heeft ze jou ook zover gekregen.’ Nee zegt ze, ‘ik zat er zelf ook al over te denken, maar ik wilde je geen pijn doen.’ Ondertussen, want een half jaar voor deze discussie met Erina droeg mijn vrouw een hoofddoek. Ze droeg altijd al een hoofddoek, maar ze ging nu ook langere kleding dragen. Ik vond dat wel vreemd. Het is een vrouw met wie ik twaalf landen heb bezocht. Het was een wereldse vrouw.”

Ali herkent zijn ex-partner niet meer terug en verdenkt zijn dochter ervan haar moeder overtuigd te hebben. Ook in de verhalen van enkele andere familieleden horen we soortgelijke ervaringen terug. Zo vertelt Aafke, moeder van Tara, dat Tara haar jongere zusje Roos becommentarieerd met betrekking tot de kleding die zij draagt. Aafke:

“Tara begon ook van die uitlatingen te doen. [...] En tegen haar zusje [9 jaar] ook, je moet niet zulke korte broeken aan doen. Je mag geen vriendje. Roos speelde met jongens en meisjes en de ene keer speelde ze daar en de andere keer daar.”

In een tweetal gevallen lijkt de radicalisering van het individu daadwerkelijk bij te hebben gedragen aan de uitreis van een ander familielid. Zo stelt Jamal, de vader van Ahmed en Bilal, dat zijn oudste zoon erin is geslaagd zijn jongste zoon te overtuigen om zich in Syrië aan te sluiten bij een terroristische organisatie en hem daarbij ook praktisch heeft geholpen. Berichten over broers die samen betrokken raken bij terrorisme verschijnen ook regelmatig in de media; denk bijvoorbeeld aan de plegers van de aanslagen in Boston of de Kouachi broers die een aanslag pleegden op Charlie Hebdo. Daarnaast was er het verhaal van Ali, wiens dochter er uiteindelijk in slaagt om zijn ex-vrouw te overtuigen om ook naar Syrië af te reizen.²⁰ Deze verhalen maken duidelijk dat de overdracht van radicale gedachten en gedragingen niet noodzakelijkerwijs van ouder op kind hoeft plaats te vinden maar dat ook kinderen elkaar kunnen beïnvloeden en dat soms zelfs het omgekeerde het geval kan zijn.

5.2.5 Professionals aan het woord over verdiepen, bekeren en steunen

De door ons geïnterviewde professionals geven aan dat verandering en/of verdieping van geloof bij betrokkene vaak plaatsvindt voordat zij betrokken raken bij een familie. De ervaringen met professionals zijn daarom veelal reconstructies van wat familieleden hen verteld hebben. Zo spraken twee onderzoeksjournalisten over een moeder die in eerste instantie heel blij was met de bekering van haar dochter en deze verandering omarmde. Het bekeren had volgens de moeder van het meisje een aantal positieve gevolgen. Het meisje ging een vromer leven leiden en stopte met het drinken van alcohol en het gebruiken van drugs. In een ander gesprek vertelde een familie-ondersteuner:

“Haar ouders [van bekeerlinge] waren heel vrij daarin [de bekering], die vonden dat niet erg. Vader had er wel een beetje moeite mee dat ze helemaal in het zwart gekleed ging.”

Deze tendens vormde een rode draad in gesprekken met andere professionals: Ouders lieten hun kinderen volgens hen vaak vrij in het geloof, maar hadden soms vragen met betrekking tot

bepaalde keuzes die hun kinderen maakten, bijvoorbeeld de keuze om een hoofddoek of nikab te dragen.

Daarnaast delen zij een aantal voorbeelden van situaties waarin familieleden actief radicalisering en uiteindelijk een uitreis ondersteunden. Zo vertelt een van de geïnterviewde professionals over een gezin uit Arnhem waar de moeder een sterke invloed heeft gehad op het radicaliseringsproces van haar kind. Daar voegt ze aan toe dat dit “overigens wel het enige gezin is waarvan de ouders echt actieve steun leverden”. Medewerkers van de AIVD bevestigen dit beeld: volgens hen waren er een aantal gevallen waarbij familie een radicalisering en uitreis vooraf actief steunden maar dat dit een minderheid van de gevallen betrof. Een hulpverlener vertelt ook over verschillende gevallen waar familieleden geld overmaken naar hun uitgereisde broer ter ondersteuning van de strijd aldaar. Zij denkt dat de ouders daarvan op de hoogte zouden kunnen zijn geweest maar dit mogelijk bewust hebben genegeerd.

5.3 Vermoedens van uitreizen door familieleden

In de huidige beleidscontext is veel aandacht voor de mogelijke signalen van radicalisering. In hoeverre hebben familieleden en dan met name ouders vermoedens gehad dat hun kind ging uitreizen? Hebben ouders signalen gezien en zo ja hebben ze deze zorgen gedeeld?

5.3.1 Familieleden over vermoedens van uitreizen

In de periode voorafgaand aan de uitreis woonde drie van de veertien uitreizigers op hetzelfde woonadres als het familielid die we in het kader van het onderzoek gesproken hebben. De overige elf personen woonde bij een ander familielid, vriend(in), of op zichzelf al dan niet met eigen gezin. Twee niet-uitgereisde betrokkenen waren beiden inwonend bij het familielid dat we gesproken hebben. Uit de gesprekken met familieleden bleek dat de meeste familieleden niet vermoed hadden dat de betrokkene zou uitreizen, hoewel er soms misschien wel aanwijzingen voor waren. Hierbij zijn een drietal verschijningsvormen waar te nemen, variërend van (a) een duidelijke gedragsverandering zonder vermoedens van uitreis, tot (b) wel zorgen, maar geen concrete vermoedens, tot (c) vermoedens van plannen tot uitreizen.

Duidelijke verandering, maar geen vermoedens van uitreis

We praten hierover met Renate, de moeder van Femke. Femke woont op het moment van uitreizen niet meer bij haar moeder, maar bij een vriendin. Renate vertelt dat ze haar dochter in een korte periode na haar bekering ziet veranderen. Renate vertelt hierover:

“Eerst zag ze er altijd uit als een poppetje, d'r ogen altijd opgemaakt, schoenen met hakken. En dan vroeg ik wel eens ‘ga je even mee naar de Jumbo’ en [...] dan zei ze ‘ik

ga niet, ik ben niet opgemaakt'. En toen ze moslima was, die deed helemaal niks, niet meer opmaken, d'r wenkbrauwen niet meer."

Op het moment dat Femke een hoofddoek en een lange rok gaat dragen reageert haar moeder:

"Maar Femke nu sla je toch echt door dat je die hoofddoek draagt vind ik prima maar met die lange kleren aan en die platte schoenen. Dadelijk ga je nog weg hier uit het land. En daar zei ze niks op. Toen had er eigenlijk een lichtje moeten gaan branden."

Ongeveer een jaar na haar bekering reist Femke uit. Haar moeder Renate vertelt dat noch zijzelf, noch iemand anders in de omgeving van Femke vermoedde dat ze zou uitreizen.

Wel zorgen, maar geen concrete vermoedens van uitreis

In een aantal gesprekken vertellen familieleden wel degelijk te hebben gehad met betrekking tot de manier waarop hun kind, broer of zus bezig was met hun geloof. Familieleden verschillen hier soms in. Zo spreken we Nadia, de zus van Dania, die aangeeft dat ze niet op de hoogte was van alles rondom de situatie van haar jongere zusje Dania, omdat zij in tegenstelling tot haar zusje Dania niet meer bij haar ouders thuis woonde. Zij vertelde dat ze haar zusje wel geregeld zag. "Dania kwam graag bij ons langs om met mijn kinderen te spelen." Nadia vertelde dat met name haar vader moeite had met de religieuze interesse van Dania. Hij maakte zich onder andere zorgen of Dania niet zou radicaliseren. Nadia vertelde dat het voor haar moeilijk voor te stellen is dat haar zusje Dania aan het radicaliseren zou zijn. "Ze volgde een opleiding en had ook een goede, niet islamitische, vriendin." Daarnaast vertelde Nadia dat ze in de periode dat haar zusje Dania een toenemende interesse toonde voor het geloof en zich steeds meer terug begon te trekken ook niet altijd zicht had op het leven van haar zusje, "ik had weinig zicht op wat ze allemaal deed en met wie ze contact had". Nadia gaf aan dat op dat moment ook de onbekendheid met het fenomeen radicalisering en uitreizen een grote rol speelde. Toen Dania 18 jaar was vertrok ze tot grote schrik en verdriet van haar familie naar Syrië:

"Voor ons gevoel is Dania van de één op de andere dag vertrokken. Mijn zusje was een actrice, ze hield er een dubbelleven op na waar wij weinig van af wisten."

Ook Francien, de moeder van Mirna, heeft het vertrek van haar dochter Mirna samen met diens man en kinderen niet zien aankomen. Mirna woont in de periode voorafgaand aan de uitreis niet bij haar ouders, maar woont in een appartement met haar man Stefan en kinderen. Hoewel moeder en dochter een wisselende band hadden, was hun onderlinge verhouding in de jaren voorafgaand aan de uitreis goed en kwamen de kinderen van Mirna bij Francien en haar man logeren. Francien vertelt dat ze door de jaren heen wel eens zorgen had over haar dochter, maar

tegelijkertijd haar dochter ook vertrouwde. Op een gegeven moment gaat Mirna weer een nikab dragen. Francien vertelt over dit moment:

“Ze had toen, vroeger toen een periode gehad dat ze met een nikab liep. Daar was ze op een gegeven moment mee gestopt. [...] Ze heeft die gewoonte weer aangenomen. Ik was daar heel erg van overstuur, maar het is haar eigen keuze. In zoverre heb ik dat allemaal wel geaccepteerd. Ik had gewoon nog steeds goed contact.”

In de periode voor de uitreis gaat haar man Stefan naar Turkije op en neer. Francien vertelt dat ze hier ook gesprekken over hebben gehad:

“Volgens mij is er een aantal keer een ambulance naar Turkije gereden door iemand. En ik geloof dat [...] Stefan toen een keer is meegegaan met zo'n hulptraject. Ze hebben daar spullen gebracht naar een vluchtelingenkamp in Turkije. En toen is hij [Stefan] ook de grens over gegaan naar Syrië. Dat vond ik wel heel eng om te horen.”

Een paar maanden nadat Stefan in Turkije is geweest vertrekken Mirna en Stefan met hun kinderen naar Syrië. Francien geeft aan dat ze het vertrek van haar dochter ondanks dat ze wel zorgen heeft gehad over haar dochter niet heeft zien aankomen. Ze vertelt hierover:

“Je kan niet in iemands hoofd kijken. Mijn dochter heeft gezegd dat ze me nooit meer zou bedonderen. Dat geloofde ik. Ze wilde dat ik bij de bevallingen zou zijn. Dat heb ik gedaan. Ik heb altijd voor ze klaargestaan. Ik heb nooit kunnen bedenken dat ze zoiets zou doen. [...] En dan lopen er blijkbaar mensen op deze wereld die jouw kind wel weer die kant op trekken. Ze woonde samen en getrouwd. Je denkt dat het goed gaat. Wij [Francien en haar man] hebben dat [uitreis] niet aan zien komen.”

Mustapha, de vader van Youssef, maakte zich ook zorgen om zijn zoon en confronteerde hem een keer met het fenomeen uitreizen naar Syrië:

“Ik heb hem één keer gewaarschuwd. Ik zeg: ‘Youssef kijk uit want dadelijk neemt die gast [...] je mee naar Syrië. Youssef zei hierop: ‘Papa jij bent gek, ik zou dat nooit doen! Want ik wil trouwen, ik wil kinderen krijgen. Ik ga niet naar Syrië’.”

Een aantal familieleden geven aan dat ze de zorgen destijds gedeeld hebben met de politie. Zo vertelt Aafke, die vanuit haar buurmeisje al signalen had gekregen over Tara, wat ze deed toen ze vermoedde dat haar dochter Tara aan het radicaliseren was en mogelijk wilde uitreizen.

“Ze ging in die tijd ook alleen maar met meisjes om die bekeerd waren. Op een gegeven moment ging ze op facebook andere meiden die, terwijl ze dat vroeger altijd zelf deed foto's van haar zelf [op Facebook plaatsen], ging ze daar onderzetten

‘bedek jezelf en zo ga je toch niet op de foto’. Ze was ze de les aan het lezen. [...] Haar iPad lag hier en op een gegeven moment komt er een telefoontje uit Syrië binnen op Skype. Toen had ik wel iets van ‘ho, ze heeft dus inderdaad contact daar’. Maar ze ging altijd van haar ene vriendje naar de ander dus ik had zoiets dit zal ook wel een fase zijn [...] Maar op een gegeven moment begon ik me toch wel heel erg zorgen te maken, ook omdat ze naar al die bijeenkomsten ging van imams, in Rotterdam. Achteraf denk ik... Ik heb familie in Rotterdam dus dan dacht ik dat ze daar heen ging maar toen is ze gewoon naar die moskeeën geweest, die geradicaliseerde moskeeën. Ze vertelde wel dat ze naar zo’n bijeenkomst ging maar niet wat dat was. Op een gegeven moment dacht ik wat moet ik hier nu mee. Ik had ergens toch iets opgevangen van ‘hulp voor ouders’. Dus ik dat googelen, maar ik kon niks vinden. Ik denk nou dan bel ik naar de politie. Dus ik naar de politie gebeld, naar dat algemene nummer, krijg ik een mevrouw aan de lijn en ik zeg: ‘ik heb het gevoel dat mijn dochter naar Syrië wil’. [Medewerker politie:] ‘hoe oud is ze dan?’ Ik: ‘18 jaar’ [medewerker politie:] ‘Ja maar mevrouw dan mag ze heen reizen waar ze heen wilt, daar heeft u niks over te zeggen.’ Dus toen zei ik: ‘ja maar we hebben het over Syrië-gangers wat de laatste tijd zo vaak in het nieuws komt... [medewerker politie:] ‘Oh dat moet ik even aan mijn baas vragen.’ Ik zou teruggebeld worden maar er staan ineens twee politieagenten in uniform voor de deur, dat was ook niet de bedoeling van mij, ik wilde hulp! Niet dat ze alles overhoop zouden halen en de burens erbij halen en alles.

Een paar uur na het telefoontje van Aafke naar de politie staan er onverwachts twee politieagenten in uniform voor haar deur. Aafke stuurt de politieagenten weg omdat haar dochter ieder moment thuis kan komen en gaat later die dag langs op het bureau om haar zorgen te bespreken.

Lars, de broer van Stefan, had vermoedens dat zijn broer wilde uitreizen. Toen in 2013 de eerste uitreizigers vertrokken waren was hij verbaasd dat zijn broer niet was vertrokken. Lars:

“Toen was ik eigenlijk verbaasd waarom is hij niet weggegaan? Hoe kan je met die dingen waar hij in geloofde niet gaan. Toen ben ik eigenlijk een beetje gaan twijfelen over mijn eigen oordeel. [...] Misschien hield zijn familie en zijn gezin hem tegen? Ik kon het niet echt verklaren. Ik dacht toen: het zal wel zijn gezin zijn, hij heeft jonge kinderen, [...] hij heeft net iets te veel dingen die hem binden aan het leven hier. Op een gegeven moment ging hij toch met een “hulpverleningsorganisatie” weg en toen

dacht zie je wel, vogel is gevlogen. Het was voor mij een bevestiging: maar toen kwam hij terug!”

Toch bleef Lars zich zorgen maken over zijn broer en maakt een melding hiervan bij de politie. Een dag na de melding gaat een wijkagent langs bij het huis van Stefan.

“Door een fout in het politiesysteem zijn ze naar zijn huis gegaan, kink in de kabel, ze hebben toen mijn naam genoemd, ze dachten eerst dat het om mij ging, ze dachten eerst dat ik aangegeven was, daardoor wist hij [Stefan] dat de melding van mij vandaan kwam en daarom heeft hij het toen hij de tweede keer vertrok aan niemand vertelt.”

Voor de meeste familieleden die aangifte deden was het geen gemakkelijke stap om naar het politiebureau te gaan en hun zorgen te melden. Ze maakten zich op deze momenten heel erg zorgen dat hun kind, broer of zus mogelijk achter de melding zou komen en op die manier de vertrouwensband beschadigd zou worden die juist zo belangrijk voor ze is.

Bram en Gerda zeiden zich tevens zorgen te maken over hun dochter Nina. Ongeveer een jaar voordat Nina uitreist op 28-jarige leeftijd, is het contact tussen haar en beide ouders verloren gegaan. Bram ziet zijn dochter het laatst op haar verjaardag:

“Ik heb haar toen een kus gegeven en gezegd ‘meid nog een fijne dag’. Dat heeft wel eens een afscheidskus kunnen zijn voor altijd want ik denk dat ik haar nooit meer terugzie als ik zo terugkijk. Maar in ieder geval wij pasten niet meer in dat kringetje. Toen begon de ellende eigenlijk van die radicalisering van haar. Als wij toen hadden gezien wat er allemaal gebeurde hadden we daar wel een stokje voor gestoken.”

Ongeveer een half jaar voordat Nina uitreist, ziet haar moeder de Facebookprofielfoto van Nina’s man, die ze niet vertrouwt. Ondanks dat Bram en Gerda op dat moment geen contact meer hebben met Nina, maken ze zich wel zorgen, waarop ze besluiten contact op te nemen met de AIVD. Bram:

“In de loop van de dag kwamen we bij de AIVD terecht. Nou, waarom we ons zorgen maakte. Ze vroegen welke school de kleinkinderen zaten, de leeftijd en de namen. Alles doorgegeven. Nou dan hoop je die gaan er wel mee aan de slag he.”

Een halfjaar na de melding van Bram en Gerda reist hun dochter samen met haar man en kinderen naar Syrië.

Vermoedens van anderen

In sommige gevallen vertellen familieleden dat ze van buitenaf waarschuwingen hebben gekregen met betrekking tot vermoedens van uitreizen. Personen die niet dagelijks in contact staan met het individu en een andere emotionele band met hem of haar hebben, benaderen die situatie vanuit een ander perspectief en zien zo mogelijk andere gedragingen en veranderingen. Barbara, moeder van Karlijn:

“Er waren wel vriendinnen die later zeiden van ‘ja af en toe had Karlijn een opmerking van dan hadden wel zoiets van...’. Dan denk ik: ‘had maar eerder naar me toegekomen.’ Zoiets had ik wel. Ze zat hier onder mijn dak. Het gebeurt gewoon.”

In sommige gevallen probeerden buitenstaanders familieleden te waarschuwen. Nadia, zus van Dania:

“Mijn nichtjes waarschuwden mij en vertelde dat Dania via internet contacten had met bepaalde mensen en dat ze duidelijk geïnteresseerd leek in hetgeen zich allemaal in Syrië afspeelde. Mijn nichtjes kenden die kringen en konden zodoende de situatie anders interpreteren.”

Ook het buurmeisje van Aafke wat geregeld contact had met Tara kwam Aafke waarschuwen. Aafke:

“Ze had geen vriendje meer, haar werk had ze niet meer, ze had zoiets ze zat hier thuis, en toen kreeg ik signalen van mijn buurmeisje, ze [buurmeisje] is half Marokkaans, zij kwam hier veel over de vloer. Zij paste in het begin ook op Tara en Roos [jongste dochter van Aafke]. Daar had ze [Tara] wel gesprekken mee. Daar had ze wel iets aan los gelaten. Toen zij ze [buurmeisje Aafke] op een gegeven moment: ‘joh Aafke je moet uitkijken want ze wil naar Syrië.’ Ik: ‘naar Syrië, waar ligt dat? En wat moet je in Syrië doen dan?’ Ik was helemaal niet op de hoogte.”

Dergelijke inzichten lijken het belang van een bredere sociale inbedding van een familie te benadrukken. Anderen in de directe omgeving van de familie – die mogelijk over meer kennis of andere informatie beschikken - kunnen zodoende een bijdrage leveren aan het herkennen van processen van radicalisering en voorbereiding op uitreizen.

5.3.2 Met de kennis van nu, reflectie van ouders

De meeste familieleden geven aan, dat het achteraf moeilijk zou zijn geweest om de uitreis te kunnen voorkomen. Zo zegt Mustapha, vader van Youssef:

“Zelfs achteraf niet. Ik had wel vermoedens, weet je. Ja, maar dat was in korte tijd. Weet je, dat was twee weken of een week voordat hij wegging. Want als ik die vermoedens had gehad, had ik misschien iets kunnen doen, was ik hem misschien gevolgd om te kijken wat hij eigenlijk precies, precies doet.”

Ook Barbara, moeder van Karlijn, denkt dat ze de uitreis van haar dochter niet had kunnen voorkomen:

“Het sluipt er gewoon allemaal eigenlijk in, zonder dat je er erg in hebt en je wilt erin meegaan omdat je je dochter niet wil verliezen en het eind van het verhaal is van dat je het gewoon wel hebt verloren. En dan heb ik me wel vaak afgevraagd van 'waar had ik de rem erop moeten gooien?' Maar ik denk dat het niks uit had gemaakt.”

Ook Aafke, moeder van Tara, voelt zich schuldig tegelijkertijd geeft ze aan dat ze het niet had kunnen voorkomen:

“Al was ik thuis geweest, al had ik niet in het buitenland gezeten, al die dingen waar ik me schuldig over heb gevoeld. Ik had het niet tegen kunnen houden. Dan was ze even sigaretten gaan halen en weggegaan.”

Ook Nadia, de zus van Dania, denkt achteraf niet dat ze het had kunnen voorkomen. Zeker niet gezien de kennis die zij en haar familie op dat moment hadden van het fenomeen. Daarnaast bleef een groot deel van het leven van Dania buiten het zicht van Nadia en haar familie. Zo bleek Dania een nikab besteld te hebben en liet deze bij een goede vriendin bezorgen om dit buiten het zicht van haar familieleden te houden.

5.3.3 Professionals over vermoedens van uitreizen door familieleden

Het merendeel van de professionals die in hun dagelijkse werkzaamheden in aanraking zijn geweest met families, bevestigen ons beeld dat verreweg de meeste familieleden geen vermoedens van plannen tot uitreis hadden. Hierbij moet worden opgemerkt dat de focus van dit onderzoek families van uitreizigers is, hierdoor worden families van personen die de uitreis hebben voorkomen niet meegenomen. Een medewerker van de reclassering geeft desgevraagd aan dat hij in meerdere gevallen heeft meegemaakt dat het de familieleden zijn geweest die aan de bel hebben getrokken om een uitreis proberen te voorkomen. “Ik heb best veel mensen gehad die tegengehouden zijn. Vaak zijn ouders wel degene die als eerste aan de bel trekken.”

Medewerkers van de AIVD vertellen dat in vergelijking met de latere generatie uitreizigers binnen de eerste generatie uitreizigers met name veel oudere (meerderjarige) personen zaten. Deze personen woonden veelal niet meer bij hun ouders thuis, wat het lastiger kan maken om signalen van voorbereiding op een mogelijke uitreis te herkennen. “Ouders

hebben nu eenmaal vaak meer grip op het leven van hun kind als het nog thuis woont.” Tevens geven deze medewerkers aan, dat in het begin van toen de eerste personen uitreisde naar Syrië en Irak, ouders niet goed op de hoogte waren van de situatie in Syrië. “Dit was voordat ISIS in haar huidige vorm bestond en in de media vooral veel aandacht was voor de reguliere, niet-jihadistische Syrische oppositie. Dat deze mannen desondanks naar Syrië reisden om zich specifiek bij jihadistische groeperingen aan te sluiten was voor families lang niet altijd duidelijk.”

Voorts wijzen de geïnterviewde professionals, waaronder medewerkers van de AIVD, op het zogenaamde *hybridegedrag* wat deze betrokkenen karakteriseert:

“Wanneer deze personen bij hun ouders thuis zijn gedragen ze zich netjes en volgen ze de regels van het gezin, maar daarbuiten kunnen ze een heel ander gezicht hebben en kunnen ze zich ook anders gedragen. Zo hadden ze het met vrienden bijvoorbeeld over de plannen om uit te reizen, maar bij hun ouders thuis hielden ze de schijn op en vertelden ze niet over de plannen van uitreizen.”

Dit wordt tevens gevonden door een geïnterviewde onderzoeker, die onderzoek uitvoerde naar radicaliseringsprocessen en jihadisme. Deze geeft aan: “Deze personen draaiden hun ouders een rad voor ogen als het ging om de uitreis.” Een hulpverlener die familieleden ondersteunt schetste een vergelijkbaar beeld:

“Ze kunnen heel betrokken zijn bij het gezin. Wanneer ze thuis zijn gaan ze niet op hun zolderkamer zitten. Dan zorgen ze dat ze samen met het gezin zijn, dan proberen ze om het ideale kind te zijn.”

Zo vertelt een betrokken familie hulpverlener over een dochter, die verborgen hield dat ze bezig was met voorbereidingen van uitreizen:

“Dat proces was in drie weken gegaan. Moeder zag wel dat dochter religieuzer was, maar dat ging zo snel. Die was uitgereisd voordat je er erg in had. Er waren eigenlijk ook nauwelijks signalen te merken omdat ze het helemaal verborgen heeft gehouden. Ook uiterlijke kenmerken, ze droeg bijvoorbeeld ook geen hoofddoek. Het was niet dat daar in één dag verandering was. Ze had wel de inkopen gedaan om alles mee te nemen, maar ook de uitreis bijvoorbeeld was zonder hoofddoek. Dat was echt een omslag bij heldere hemel zeg maar.”

In het kader van het onderzoek spreken we ook met vier medewerkers van het Ministerie van Justitie en Veiligheid. In hun dagelijkse werkzaamheden hebben zij niet direct contact met familieleden van uitreizigers, maar werken zij wel op het gebied van contra-terrorisme. Wanneer we hen vroegen naar de mate waarin het mogelijk is voor ouders om signalen van

uitreizen te herkennen, gaf één van hen aan, dat achteraf gezien het altijd makkelijk is om mogelijke signalen bij elkaar op te tellen en te zeggen dat die signalen hebben gewezen op een uitreis. Zoals in de vorige paragraaf benoemd zien soms familieleden die meer op afstand staan en vrienden wel signalen die mogelijk wijzen op een uitreis. De medewerkers van het Ministerie van Justitie en Veiligheid herkennen dit beeld. Het kan voor ouders mogelijk ook heel lastig zijn om signalen op te merken aangezien zij niet vanaf een afstandje naar de situatie hebben kunnen kijken. “Ouders zitten er misschien te dicht bovenop. De mensen in de rand daaromheen hebben daar beter zicht op. De personen die daar wel dichtbij staan, maar niet dagelijks”. Een andere medewerker vult hierop aan: “Het gaat om de verandering en die zie je misschien beter als je iemand niet elke dag ziet”.

Een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een gemeente in het midden van Nederland vertelt in een gesprek dat familieleden soms wel verandering van gedrag herkenden, maar tegelijkertijd dit ook bij de leeftijd van die persoon vonden passen. Meerdere respondenten vertellen dat het herkennen van signalen in de loop der jaren ook is veranderd. In de eerste jaren was het fenomeen uitreizen nieuw en wisten onder ander families nog niet waar ze op moesten letten. Een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een grote gemeente vertelt bijvoorbeeld:

“Met name in 2014 is een grote groep vertrokken naar Syrië en Irak. Toen was het besef er nog niet, met name die ouders hebben toen veel meer gezien. Toen waren ook de huiskamerbijeenkomsten veel openbaarder. Daar werd niet heel geheimzinnig over gedaan. Als je met z'n twaalfen in een huis ging zitten en ging praten, werd moeder ook weleens weggestuurd. ‘We komen hier vanavond met allemaal mannen praten over het geloof, ga jij maar lekker naar een vriendin.’ Toen wisten ze het gewoon nog niet. En nu omdat de bewustwording binnen de gemeenschap zo groot is zijn er ook ouders die zelf melden dat ze signalen zien en aangeven dat ze bang zijn dat hun kind uitreist.”

Een collega werkzaam binnen dezelfde gemeente vult het verhaal verder aan en bevestigt dat er duidelijk verschil is in de bewustwording binnen de maatschappij door de jaren heen.

“Dat kun je wel zeggen. De bewustwording heeft geholpen. Er is natuurlijk ook heel veel aandacht aan besteedt. Vanuit de moskeeën en ook vanuit buurtwerk en jongerenwerk. [...] De aandacht is er redelijk goed aangegeven. Waardoor mensen dus sneller signalen herkennen, maar ook de stap nemen om daar iets mee te doen. Ofwel naar een imam gaan of bij een andere professional aankloppen.”

Medewerkers van het Ministerie van Justitie en Veiligheid bevestigen dit beeld en zien dit terug in dat meer (lokale) organisaties zich zijn gaan richten op bewustwording kunnen signalen van uitreizen eerder herkend worden. “Door *awareness* te creëren kan sneller een linkje gelegd worden. Dan herken je die signalen wel beter, dus ik denk zeker dat effect heeft om dat *awareness* te creëren dat je, je kunt niet alles voorkomen, niet elke ouder kan het zien, maar wel dat je mogelijk een aantal uitreizen daarmee wel kunt voorkomen. Daar geloof ik wel in.”

In sommige gevallen hebben families hun kind wel zien veranderen, maar hebben ze dit niet als signalen gezien die tot een uitreis zouden kunnen leiden. Een medewerker van de politie van een middelgrote gemeente illustreert dit aan de hand van een casus. Zo vertelt hij dat ouders het bijvoorbeeld wel opviel dat hun dochter toen ze ongeveer 15 jaar was zich meer bedekt ging kleden, stopte met roken en vaker in de Koran ging lezen, haar ouders waren juist heel trots op haar. Achteraf toen het meisje uitgereisd bleek te zijn zagen de ouders deze verandering pas als (mogelijke) signalen die wezen op haar uitreis. Een vergelijkbaar verhaal vertelt een hulpverlener die families begeleidt waar (mogelijk) radicalisering speelt of waar familieleden van vertrokken zijn naar een strijdgebied hierover:

“Er waren gezinnen die zeiden er waren niet echt vermoedens, maar achteraf gezien wel. Dus dat ze op dat moment niet zo hebben ervaren, ze zagen wel verandering, maar niet per se als zijnde ik ga uitreizen. Terwijl achteraf, hebben ze doorgehad dat ze langzaam afscheid aan het nemen waren. Cadeautjes die werden gegeven, dingen die ze deed, dingen die ze zei. Er zijn ook wel familieleden die het hebben zien gebeuren, maar die niet echt wisten wat er gebeurde. Voor een standaard moslimgezin is het al heel lastig op uit te vissen waar je kind mee bezig is. Vooral de extremistische lijn, tenzij iemand heel duidelijk uitspreekt dat ze voor geweld zijn en jihadistisch extremisme is het best wel lastig dat eruit te filteren. Als ouder denk je het is de tijd, het is een fase. Veel ouders denken dat het een fase is, het komt vast omdat ze met die en die meisjes of jongens omgaat. Het zal wel te maken hebben met de druk van buitenaf. Het is voor ouders heel moeilijk om te zeggen; mijn kind is daar mee bezig. Er zijn ook ouders die het wel hebben gezien.”

De twee geïnterviewde onderzoeksjournalisten noemden een vergelijkbare casus, betreffende een familie die nooit vermoed had dat hun kind tot uitreizen over zou gaan. Als ze die vermoedens wel hadden gehad, zo stellen zij, hadden ze er alles aan gedaan om te proberen de uitreis te voorkomen. In een aantal gevallen hebben familieleden signalen gezien en actie ondernomen. Zo vertelt een medewerker werkzaam in de jeugdhulpverlening, dat ouders bijvoorbeeld de gemeente of een wijkagent benaderd hebben, waarbij zij te kennen gaven zich

zorgen te maken om hun kind. Ouders hebben in een aantal gevallen zelf het paspoort ingenomen. Een politiemedewerker werkzaam in een middelgrote gemeente illustreert deze dynamiek. Zo heeft hij in de loop van de jaren gemerkt, dat er binnen de Nederlandse samenleving meer bekendheid werd gegeven aan het thema, bijvoorbeeld door voorlichting vanuit moskeeën of doordat mensen onderling meer met elkaar spraken over het onderwerp. Hij merkte dat ouders in de loop der tijd meer met zorgen die mogelijke duiden op een uitreis naar Syrië of Irak naar hem toe kwamen.

De professionals geven aan dat het om diverse redenen lastig was voor ouders en andere familieleden om signalen te herkennen of vermoedens te hebben. Ze geven aan dat verschillende factoren (individueel is op afstand, individu leidt een dubbelleven, gedragsverandering verloopt heel snel) hierbij een rol gespeeld kunnen hebben.

5.4 Families en contact met betrokken instanties

Waren families al bekend bij (hulp) instanties? Wisten familieleden waar ze naar toe konden met hun zorgen? Hebben familieleden contact gehad met betrokken instanties in de periode voor de uitreis en zo ja hoe hebben zij dit contact ervaren?

5.4.1 Familieleden over contact met betrokken instanties

In enkele gevallen waren families voorafgaand aan de uitreis reeds bekend bij (hulp) instanties, omdat er sprake was van een crimineel verleden of gedragsproblemen. Wouter, de vader van Sanne, had in het verleden al contact met jeugdhulporganisaties gehad. Wouter:

“Ik heb met haar best wel wat te stellen gehad. Ze woonde in eerste instantie bij mijn ex-vrouw en later bij mij. En toen uiteindelijk was het gewoon te ingewikkeld, [...] en hadden we contact met jeugdzorg en heeft er een crisisplaatsing plaatsgevonden.”

In een enkele van de gevallen gaven familieleden aan contact te hebben gezocht met de politie om een melding te maken dat ze zich zorgen maken over een mogelijke uitreis. Op deze momenten lijkt het contact tussen de politie en familieleden niet even soepel te verlopen. Zoals benoemd in paragraaf 5.3.1 belt Aafke de politie wanneer zij niet weet waar ze met haar zorgen terecht kan. Diezelfde dag staan twee politieagenten in uniform bij Aafke voor de deur. Aafke verwacht dat op elk moment haar dochter Tara kan thuiskomen en gaat later die middag naar het politiebureau. Aafke geeft duidelijk aan dat ze niet zeker is van haar vermoedens en graag haar zorgen over haar dochter Tara wilt bespreken:

“Toen kwam ik daar op het bureau en toen hadden ze een hele vragenlijst, maar ik dacht ik wil mijn kind niet opgepakt hebben, ik wil gewoon hulp! Ik weet het ook niet allemaal zeker. Ik wil er met iemand over praten en ik zag dat niet gebeuren

daar. Dus ik ging daar allemaal politiek correcte antwoorden geven. Ik zei wel houden jullie haar facebook in de gaten en contacten die ze heeft? Willen jullie dat doen. [...] Na een paar weken werd zij [Tara] opgeroepen. Toen had ze zoiets van 'nou ik word bij de politie geroepen, dat ik aan het radicaliseren zou zijn, wat een onzin. Ik ga er wel eventjes heen en laten zien dat het niet zo is.'"

De politie geeft uiteindelijk aan dat ze het niet gevaarlijk vinden.

5.4.2 *Professionals over contact tussen families en betrokken instanties*

Uit de gesprekken met professionals blijkt dat het voor familieleden niet altijd duidelijk was waar ze terecht kunnen met hun zorgen, omdat het fenomeen uitreizen relatief nieuw was. Zo vertelt een geïnterviewde onderzoeker:

"De meeste wisten niet waar ze naar toe moesten. Ouders zaten met vragen, maar hadden totaal geen mogelijkheden om dat bij iemand te melden. Ze hadden ook geen contact met andere ouders die met dezelfde problemen zaten". [...] Er zijn wel ouders die op een gegeven moment de politie belden mijn dochter wil naar Syrië. Je merkt dat de politie in die tijd helemaal niet opgewassen was. Zeker als je dan kijkt in een stad als Amsterdam of Rotterdam met de politie belde dan kan ik me voorstellen dat het een ander verhaal is of in Den Haag. Als je in een dorpje zat en je belde de politie en je zei: 'ik ben bang dat mijn dochter naar Syrië wil vertrekken'. Dan zei de politieagent aan de andere kant van de lijn: 'hoe oud is uw dochter?' '18'. 'Nou, dan mag ze reizen waar ze naar toe wilt.'"

Uit een gesprek met twee medewerkers binnen het veiligheidsdomein van een middelgrote gemeente komt naar voren dat professionals in de periode dat de eerste personen uitreizen niet op de hoogte waren van hoe zijzelf moesten handelen en nog niet kennis hadden van het fenomeen uitreizen. Medewerker binnen het veiligheidsdomein van een middelgrote gemeente:

"In de tijd dat ouders aan de bel trokken bij een wijkagent was er nog niet een netwerk met de gemeente, OM en andere instanties. Die wijkagenten voelden zich ook maar alleen, want niemand wist er nog wat van op dat moment. Van: 'ja, wat moeten we daar mee doen?' Nu is dat anders, dan laten ze het niet meer los."

De centraal coördinator sociale veiligheid en integriteit van het ROC Mondriaan in Den Haag vertelt dat familieleden ook naar school kwamen om zorgen over hun kind of broer of zus te delen:

“Het komt vaker voor dat een moeder naar school komt om haar zorgen te delen. Ze zegt: ‘ik weet niet wat er gebeurt maar, maar ik maak me zorgen.’ Deze jongen bleek dus echt op de rand te zitten nou daar hadden wij het niet van begrepen als moeder niet naar school gekomen was. Signalering nul. Moeder en de zus van de jongen kwamen samen naar school, ze zagen het thuis gebeuren, door de muziek die hij draaide, de filmpjes die hij keek. De jongen ging ook zijn moeder dingen verbieden ‘je mag niet meer, je mag niet meer, en je mag niet meer’. Moeder maakte zich zorgen en kwam dat op school melden. Ze heeft een afspraak gemaakt hier op school en zegt is dat gedrag hier op school ook zo want ik maak me zorgen. En dat was in deze casus niet het geval.”

Een politiemedewerker gaf voorts aan, dat hij in de tijd tussen de eerste uitreizigers en een paar jaar later, verschil heeft gemerkt in de mate waarin families contact met bijvoorbeeld de politie zochten. Toen het fenomeen ‘uitreizen’ meer bekendheid kreeg en familieleden wisten op welke signalen te letten, kwamen er meer ouders met vragen naar het politiebureau. Ook een medewerker van Samenwerkingsverband Marokkaanse Nederlanders (SMN) zegt in deze periode veel contact te hebben gehad met ouders die zorgen hadden. In januari 2015 ging de hulplijn van start, zo vertelt hij: “De eerste dagen en de eerste dag in het bijzonder stond de telefoon roodgloeiend. Veel ouders die bezorgd zijn over hun kind.”

5.5 Samenvattend

Dit hoofdstuk had als doel inzicht te verschaffen in de wijze waarop familieleden de periode voorafgaand aan de uitreis beleefd hebben en hoe zij terugkijken op hun eigen rol in deze periode. Hoewel de gezinnen van geïnterviewde familieleden uiteenlopend zijn, was in veel gevallen sprake van een gebroken gezin. In sommige gevallen was sprake van bijvoorbeeld criminele activiteiten, een leerprobleem of gedragsproblemen bij het individu.

Het herkennen van signalen die mogelijk op een uitreis zouden kunnen wijzen, was om verschillende redenen vaak problematisch. Ten eerste was er weinig bekend over het fenomeen uitreizen onder familieleden en ten tweede was er een (fysieke of emotionele) afstand tussen familieleden en de uitreiziger in de periode voorafgaand aan de uitreis. Dit bemoeilijkte het herkennen van eventuele signalen- of krijgen van vermoedens van uitreizen. Familieleden hadden vaak beperkt zicht op het leven van het individu omdat hij of zij zich steeds meer bewust onttrok aan het gezinsleven. Ook een groeiende religieuze interesse kon ervoor zorgen dat ouders en andere familieleden zich soms moeilijker konden identificeren met het individu. De afstand tussen enerzijds de (potentiële) uitreiziger en zijn of haar familieleden verhulde de volledige reikwijdte van de gedragsverandering. In sommige gevallen bleken anderen uit de

bredere sociale omgeving van een familie – met meer kennis en informatie over het fenomeen – wel signalen te hebben opgevangen. Dit onderschrijft het belang van een inbedding van families in bredere sociale netwerken.

Uit de gesprekken met familieleden bleek dat de meeste familieleden niet vermoed hadden dat de betrokkene zou uitreizen, hoewel er soms misschien wel aanwijzingen voor waren. Hierbij zijn een drietal verschijningsvormen waar te nemen, variërend van (a) een duidelijke gedragsverandering zonder vermoedens van uitreis, tot (b) wel zorgen dat er ‘iets’ aan de hand is, maar geen concrete vermoedens, tot (c) daadwerkelijke vermoedens van plannen tot uitreizen. Achteraf gezien geven veel van de familieleden aan dat ze het waarschijnlijk niet hadden kunnen voorkomen of iets anders hadden kunnen doen. Belangrijk is om te vermelden dat we in het kader van dit onderzoek in de meerderheid van de gevallen enkel met familieleden hebben gesproken waarvan een familielid daadwerkelijk is uitgereisd. We hebben door de focus binnen het onderzoek niet gesproken met ouders of andere familieleden die de uitreis hebben voorkomen, doordat ze bijvoorbeeld een melding bij de politie gedaan hebben. In enkele gevallen was er ook sprake van negatieve invloed van familieleden. Binnen die families was er sprake van overdracht van extremistisch gedachtegoed of praktische steun voor een uitreis.

De familieleden die met hun zorgen naar buiten zijn getreden hebben een paar vervelende ervaringen gehad met betrokken instanties. Ouders gaven aan dat volgens hen de zaak niet naar tevredenheid werd opgepakt, daarnaast bleken ook betrokken instanties zoals de politie niet altijd (volledig) op de hoogte te zijn van het fenomeen uitreizen. Voor deze instanties was het fenomeen uitreizen vaak ook nog nieuw.

De rol van familieleden stopt niet in de periode voorafgaand aan de uitreis. In het volgende hoofdstuk trachten we inzicht te krijgen in de rol van familie gedurende de periode van de uitreis.

6 *Families tijdens de uitreis*

We hebben in dit onderzoek familieleden gesproken van totaal 15 uitreizigers, die in de periode 2013-2016 zijn uitgereisd. Op het moment dat de interviews plaatsvonden, was bekend dat één uitreiziger was teruggekeerd en een ander was overleden. Hoe vernemen families dat een persoon is uitgereisd? Hoe reageren families op de uitreis? Welke invloed op de geïnterviewde familieleden heeft de uitreis? Welke rol spelen zij nog na het vertrek? En, is er contact tussen familieleden en de uitreiziger tijdens diens verblijf in Syrië en Irak, en zo ja, wat is de aard van het contact?

6.1 Vernemen van en reactie op de uitreis

6.1.1 *Families over het vernemen en de reactie op de uitreis*

Ontdekken van de uitreis

Familieleden vernemen op verschillende manieren dat hun kind, broer of zus is uitgereisd naar Syrië. In enkele gevallen belt de uitreiziger zelf vanuit Syrië met een familielid om te vertellen dat hij of zij is uitgereisd. Zo krijgt Mustapha, de vader van Youssef, die op 20-jarige leeftijd uitreisde, een telefoontje van zijn dochter nadat Youssef haar gesproken had. Mustapha:

“Youssef belde met zijn zus en zei: “Ik hou van jou en ik hou ook van papa en mama. Ik ga kinderen en vrouwen helpen”. Dat zijn de laatste woorden die hij met mijn dochter gewisseld heeft. Mijn dochter belde mij vervolgens weer.”

Na het gesprek met zijn dochter gaat Mustapha meteen naar het politiebureau. Hij voelt zich machteloos en zoekt hulp bij de politie. Mustapha:

“Ik ben zelfs naar de politie gerend. De politie zei tegen mij: “hij is 18 jaar en hij mag gewoon op reis.” Ik zei: “maar hij is niet op reis, hij gaat naar een oorlogsgebied, hij gaat naar Syrië.” De politie kon niks voor me doen. Een jaar later sturen ze een opsporingsbevel, want als hij terugkeert dan wordt hij gearresteerd.”

Ook Jamal, vader van Bilal en Ahmed, werd door zijn zoons gebeld om te vertellen dat ze in Syrië waren. “Dan val je wel van de bank. Omdat hij [Ahmed] geen kinderen heeft weet hij het niet - het gevoel wat ik als vader heb. Dat herkennen ze niet.” Echter, minstens zo vaak werden de geïnterviewde familieleden door anderen op de hoogte gebracht van de uitreis, op indirecte of directe wijze. Wanneer Renate bijvoorbeeld via WhatsApp contact zocht met haar dochter Femke, die op 24-jarige leeftijd uitreisde, kreeg ze berichtjes terug die ze niet herkende als berichtjes van Femke. Indirect, via een vriendin van Femke, begreep Renate wat er speelde:

“Ik kreeg appjes waarvan ik dacht: dit is Femke niet. Toen stuurde ik naar haar een berichtje om te vragen waar ze was en of ze een nieuwe vriend had. Femke reageerde niet dus ik belde haar [...] Ik belde maar ze nam niet op en ik dacht wat is loos dan. [...] Laat even wat horen. En toen twee dagen later toen stuurde een vriendin een bericht met haar telefoon “wilt u morgen om tien uur naar mij toe komen dan ga ik u vertellen wat er is.” Ik zeg: “morgen om tien uur, ik kom nu!” [...] De vriendin van Femke zegt: “Femke is weg”. Ze zei niet dat ze naar Syrië was maar dat kon ik er wel uit opmaken. Ik zakte door de grond. [...] hoe ik thuis ben gekomen weet ik niet.”

Na vier dagen belde Femke haar moeder Renate op om te vertellen dat ze was aangekomen in Syrië. Renate was zo opgelucht om het feit dat haar dochter nog in leven was dat ze een vreugdedansje deed met haar zoon. Renate:

“Eerst was het huilen, ‘ik ben aangekomen mam. Het gaat allemaal goed en ik ben heel erg blij’. Ze had heel veel emotie in haar stem.”

Hierop neemt Renate contact op met haar huisarts om hem te vertellen dat Femke vertrokken was naar Syrië. Ze vertelt dat de huisarts nu nog steeds af en toe contact met haar opneemt om te vragen hoe het gaat.

Barbara, de moeder van de Karlijn, die op 19-jarige leeftijd uitreisde en op dat moment thuis woonde, vertelde een vergelijkbaar verhaal. Ook zij kreeg geen contact met haar dochter. De dag voordat Barbara contact zocht met haar dochter kreeg ze een telefoontje van de tandarts van Karlijn die haar vertelde dat Karlijn niet op haar afspraak was geweest. Barbara:

“Ik zit in de auto met mijn zoon en hij vertelt dat een vriendin van Karlijn hem WhatsApp-berichten stuurt om te vragen waar zijn zus is omdat Karlijn zelf niet reageert. Ik dacht dat is wel raar. Tom [zoon Barbara] vertelt verder aan mij dat hij twee dagen geleden toen hij bij zijn vader was ook een WhatsApp-bericht van haar had gekregen “Tom ik hou heel veel van je.” Tom zegt: “dat is toch raar.” Toen begon het al in die auto, toen kreeg ik al een heel eng onderbuikgevoel. Ik zeg we bellen wel even naar Karlijn. Dus bellen, volgens mij ging die wel over maar er werd niet opgenomen. Ik zeg: “stuur eens een app” en dat was één vinkje dus dat betekent dat die niet aankomt. Ik zeg: “ga je vader maar bellen, dit is niet goed, ik voel het”.

Zodra Barbara thuis is gaat ze direct naar de kamer van haar dochter waar ze in een van de bureaulades een brief van Karlijn vindt. Barbara:

“Ik zie zo een brief en gelijk schieten mijn ogen over de eerste twee regels en toen las ik het al “pa en ma als jullie dit lezen ben ik al heel ver weg”. Het ging door merg en been, ik heb staan te gillen. Je weet gewoon gelijk dit is mis.”

Barbara belt direct de politie om haar dochter Karlijn als vermist op te geven. Niet veel later komen de wijkagenten langs. In de brief schrijft Karlijn hoe haar ouders contact met haar op kunnen nemen. Nog diezelfde middag hebben de ouders van Karlijn contact met haar via een surfspot.

Twee andere familieleden zijn op het moment van uitreizen zelf niet in Nederland. Het lijkt dat het niet aanwezig zijn van familieleden het praktisch ook gemakkelijker maakt voor de uitreiziger om te vertrekken. Zo vertelt Aafke, moeder van Tara, die op 19-jarige leeftijd uitreisde en op dat moment nog bij haar moeder thuis woont:

“Ik kreeg die dag geen contact met haar. [...] En toen 's avonds heeft Tara mij gebeld dat ze in Turkije was en dat ze er spijt van had. Ze zegt ‘ja ik zit in Turkije maar ik weet eigenlijk niet of ik hier wel goed aan doe.’ Ik zeg: ‘nee’. Ik dacht dit is dus het moment dat ik haar terug ga halen en alles wordt normaal. Ik zei: ‘nou, prima, ik kom naar je toe’. Ik had ondertussen ook contact met de politie. Die vonden het allemaal ook heel erg. [...] Ze zei ik kan hier niet meer weg want ik ben hier opgevangen. Ik zit in een huis met een kamer met de deur dicht en er staat een man met een pistool voor de deur en een mevrouw die me af en toe eten brengt. Ik zeg ja, maar ze had er iPhone nog, ik zei: ‘geef je locatie door en dan geef ik je als vermist op, dat je wordt gekidnapt’. Maar de politie die zegt ‘wij kunnen niks want zij moet zichzelf als gekidnapt opgeven.’ [...] Ze was ook wel bang, ze [Tara] zegt: ‘dit is allemaal georganiseerd mam. Als jij dat hier gaat doorgeven, ze zijn hier allemaal corrupt, dan heb ik straks nog meer problemen.’ Ze zei toe voor het eerst tegen mij, ‘maar aan de andere kant wil ik ook naar Syrië’. Ik zeg: ‘wat ga je daar in Syrië doen?’ Er zit een man op me te wachten en ik ga een weeshuis oprichten voor kinderen die daar wees zijn geworden. [...] Maar ze dacht echt dat ze daar heel leuk zou worden ontvangen, ze had satésaus bij zich. [...] Ze had meteen twijfels omdat het allemaal zo eng ging met een man voor de deur. Ze wist het allemaal niet meer. Ze zegt: ‘ja ik had verwacht dat ik gelijk naar Syrië werd gebracht en nu zit ik in dit huis. Ik versta de mensen niet.’ Dit is dus weer de Tara die als ze in de ellende kwam, maar ja, die nacht is ze dus opgehaald uit dat huis en naar Syrië gebracht.”

Amina is net zoals Aafke niet thuis als haar zoon Malik vertrekt. Als Amina terugkomt van vakantie, treft ze niet, zoals verwacht, op Schiphol haar middelste zoon Malik aan, die haar zou komen ophalen. Even later komt ze in een leeg huis aan.

“Malik was niet op het vliegveld. Eerder had ik hem al berichtjes gestuurd maar hij reageerde niet. [...] Ik besloot zelf naar huis te gaan. Thuis lag een heleboel post. Dat voelde niet goed, normaal zou hij echt wel de post hebben opgeruimd. [...] Ik hoopte dat hij niet weg was gegaan toen het huis leeg was. [...] Malik belde mij een paar dagen later om te vertellen dat hij in Turkije was om daar vluchtelingen te helpen.”

Ali, de vader van Erina, vertelt dat zijn dochter Erina had gevraagd of ze Arabisch mocht gaan studeren in Tunesië. Ali gaf aan zijn dochter te kennen dat hij liever had dat ze in Nederland ging studeren. Op een gegeven moment was Erina zonder mede weten van haar ouders toch vertrokken. Erina woonde op dat moment bij haar moeder Farina. Haar ouders waren in de veronderstelling dat ze toch naar Tunesië was gegaan om te studeren. Ali:

“Op een gegeven moment werd er contact opgenomen door de AIVD en die zeggen ‘weet u wel waar uw dochter is?’ En ik antwoord: ‘ja, Tunesië.’ Ze vertelden me dat mijn dochter in Raqqa zit. Daarna heb ik direct contact opgenomen met mijn ex-vrouw. Zij vertelde mij dat ze het al een tijdje wist en mij niet overstuur wilde maken. Ik was boos en reageerde: ‘wat niet overstuur maken! Het is mijn dochter. Het voelt als een mokerslag.’”

Ruim anderhalf jaar later na de uitreis van Erina komt de ex-vrouw van Ali die samen met hun veertienjarige zoontje Ayoub op vakantie is naar Turkije niet op de afgesproken datum terug van vakantie. Ali maakt zich in eerste instantie geen zorgen en zegt tegen zijn oudste dochter dat hij zich ook geen zorgen hoeft te maken. Ali:

“Mijn dochter heeft toen contact gehad met de politie. Toen bleek dat ze niet in Marokko zitten maar in Raqqa. Ik werd door mijn dochter opgebeld. Toen zij dat vertelde dacht ik... Het is net alsof je verdoofd bent. [...] Ik was toen helemaal verlamd. Ik was uit het veld geslagen. En klaar. Zelfs de zin om verder te leven was er niet. Alles was weg. Niks smaakte meer. Nergens zin in. Je lijkt wel een zombie op dat moment.”

Bram, de vader van Nina, werd, net als Ali, door een overheidsinstantie op de hoogte gebracht van de uitreis van zijn dochter. Nina woont in de periode voor de uitreis zelfstandig met haar eigen gezin. Bram:

“De politie komt aan de deur en vraagt of we weten waar onze dochter is. De buurvrouw [van Nina], die heeft aan de bel getrokken bij de politie. De buurvrouw hoorde de kinderen niet meer terwijl ze wel gewoon naar school moesten. Toen is de politie direct naar binnen gegaan, die waren bang voor een misdrijf.”

Bram en Gerda gaan nadat de politie bij hen langs is geweest bij verschillende bureaus van Nina langs om te vragen of zij dingen gezien hebben die wijzen op een uitreis naar Syrië. Ook gaan ze naar de school van de kinderen van Nina, maar de directeur van de school wil ze niet te woord staan.

Ook Francien, de moeder Mirna, neemt contact op met de school van de kinderen van Mirna wanneer ze vermoedt dat er iets niet klopt. Mirna woont op dat moment samen met haar man en kinderen. Francien:

“In de loop van de ochtend werd ik gebeld door de moeder van een vriendinnetje van Mirna. [...] En zij vroeg mij ‘weet je waar Mirna is?’ Ik zei: ‘nou ik zou het niet weten ik zit op mijn werk.’ Zij vertelde dat haar dochter weg was en dat ze een afscheidsbrief had achtergelaten. Ze maakt zich zorgen over mijn dochter. Ik probeerde meteen Mirna te bellen, ze nam niet op. Ik heb de school van de kinderen gebeld en gevraagd of de kinderen op school waren. Daar wilden ze helemaal niks over zeggen. [...] Het gaat mij dus niks aan. Ik kan wel zeggen ik ben de moeder of de oma, maar ik denk dat zij ook aan regels gebonden zijn. Ik wilde het gewoon weten. Ik maakte me zorgen. Ik schrok heel erg. [...] Je weet niks, maar ineens denk je die zijn naar Syrië. Ik weet niet waarom, maar alles viel een beetje in elkaar. Ik ben naar huis gegaan. Ik heb mijn man gebeld. Toen zijn we samen naar de flat van Mirna gereden. Toen we aanbelden werd er niet opengedaan. Niks.”

Uiteindelijk komt Francien toch binnen en treft een huis aan dat “halsoverkop verlaten was”. In huis vindt ze een brief van Mirna. Francien weet zich op dat moment absoluut geen raad en weet niet waar ze naar toe moet:

“Waar moeten we dan heen! We hebben niet eens bij de politie gemeld dat ze vermist is. Daar heb ik ook geen minuut aan gedacht. Ik denk dat wij gehandeld hebben met het gevoel van: zolang we niks melden en ze komen toch halsoverkop terug, dan is er ook niks aan de hand. Zodra je iets gaat melden dan... Dat is naïef, men wist het al lang. Het schijnt dat de AIVD ze al heel lang in de gaten heeft gehouden. Ik denk, waarom weet ik dat dan niet.”

Ongeveer een week nadat Mirna met haar man en kinderen vertrokken is heeft Francien voor het eerst weer contact via de telefoon met haar dochter. In de meeste gevallen hadden de familieleden binnen de tijdspanne van één week contact met hun uitgereisde kind of broer of zus.

Woede, verdriet, schuld en machteloosheid

De meeste familieleden kunnen hun gevoel na het vertrek van hun kind, broer of zus maar moeilijk beschrijven. Zij spreken over een scala aan emoties en gevoelens, waaronder machteloosheid, ongeloof en schuld. Tegelijkertijd zijn ze verdrietig én boos. Zo geeft Francien aan:

“We vonden het heel vreemd. Het was een hele rare week [na ontdekken uitreis]. Ik heb mijn werk uit mijn handen laten vallen. Je weet niks. Je bent heel bang voor iets.”

Bram, de vader van Nina, beschrijft hoe hij zich voelde op het moment dat zijn dochter samen met haar man en kinderen is vertrokken naar Syrië:

“Boosheid. Met name met betrekking tot het meenemen van haar kinderen. Dat heb ik haar altijd, en nu nog, heel erg kwalijk genomen. Welke moeder neemt haar kinderen mee naar een oorlogsgebied? Dat is het laatste wat je mag doen! [...] Ik neem Nina dat gewoon heel erg kwalijk. Tuurlijk, zij is er ook langzaam ondergesneeuwd, het is een heel langzaam proces geweest. Hij heeft er tien jaar over gedaan om haar zo ver te krijgen. Van een meisje die totaal niks had met het geloof, tot iemand in het extreme. Je vraagt je dan ook wel eens af: in hoeverre kon zij nog gewoon helder nadenken over wat ze aan het doen was. [...] Dan nog denk ik ja, je moederhart moet toch gaan spreken.”

Uit de gesprekken blijken nagenoeg alle geïnterviewde familieleden sterk afwijzend te staan tegenover het idee dat hun kind mogelijk onderdeel is van een terroristische organisatie. Een van hen beschrijft zichzelf als de “de vader van een monster”.

Ook Barbara zegt boos te zijn op haar dochter Karlijn, maar zegt ook te kampen met schuldgevoelens:

“[ik voelde me] sowieso verdrietig. Ik voelde mijn eigen heel erg schuldig en dat had zij, dat wist zij al, dat had ze extra benadrukt in de brief van ‘ma, ga je eigen alsjeblieft niet schuldig voelen, want je bent een hartstikke goede moeder geweest en je had dit niet tegen kunnen gaan. Het is mijn wil en dat moet je maar accepteren.’ Ook heel veel in appjes had ze wel geschreven: ma alsjeblieft niet schuldig voelen want het is absoluut je schuld niet. Op een gegeven moment heb je dan wel het idee van ‘oké het zal wel.’ En dan word je wel heel boos, dat ben ik nog steeds.”

Francien, moeder van Mirna, is ook lange tijd boos geweest, maar was ook bang het contact dat ze nog wel had te verliezen:

“Ik ben heel boos geweest. Ik heb ook Stefan [man van Mirna] best wel vaak boze appjes gestuurd. Toen dacht ik dat moet ik ook niet doen, wat je hebt moet je niet verbreken.”

Meerdere familieleden geven aan na het vertrek van de uitreiziger boos te zijn, maar dit is voor hen vaak niet een rede om het contact te verbreken.

6.1.2 Professionals over het vernemen van de uitreis

Overeenkomstig de ervaringen met geïnterviewde familieleden, bleek tevens uit de gesprekken met de professionals dat families op verschillende manieren – veelal binnen de tijdspanne van een week – vernemen dat hun kind of broer of zus is uitgereisd. Zo vertelt een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een gemeente:

“Het merendeel heeft iets achtergelaten. Dus een briefje of een mailtje. Sms'je, WhatsApp'je, dus dan zie je toch wel een afscheidsmomentje. En ook vergoelijken meteen van ‘maak je geen zorgen om mij, het komt goed.’ En bij sommigen is er niks en wordt er een lege kamer getroffen. Hij of zij had gewoon thuis moeten zijn. Dus dan zitten ze vaak wel binnen korte tijd bij de politie van: ‘ja, hij of zij is weg. Het klopt niet. Volgens mij is er kleding meegenomen. Er mist een tas.’”

Een medewerker werkzaam binnen het veiligheidsdomein uit een andere grote gemeente vertelt:

“Een enkeling belt nadat die vertrokken is: “ik ben nu daar en kom niet meer terug, of ik ga nu dat en dat doen.” Soms hebben ouders een melding gedaan dat een kind opeens niet thuis is gekomen. Dan gaat het balletje rollen, de politie gaat de zaak dan onderzoeken bijvoorbeeld. Gedurende het onderzoek wordt de auto bijvoorbeeld teruggevonden op een luchthaven. En dan 1+1 optellen en op 2 uitkomen. [...] Zeker de laatste lichting om het maar zo te noemen, die vertrokken gewoon en lieten achteraf pas weten dat ze weg waren.”

Tevens overeenkomstig de geïnterviewde familieleden, geven vrijwel alle professionals aan dat familieleden vaak tegelijkertijd boos en verdrietig zijn en vaak niet goed begrijpen waarom iemand is vertrokken. Zo vertelt een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een grote gemeente:

“Een aantal gezinnen die we ook hebben, was heel verrast door het vertrekken van een aantal jongens uit één gezin. Tot nu toe heb ik nog nooit meegemaakt dat families zeiden van ‘ja hoor ik wist dat hij ging uitreizen’. Ik weet niet of dat waar is,

of dat mensen dat uit schaamte of wat dan ook achterhouden. Er is geen één gezin dat zei 'we wisten dat hij ging en we hebben er vrede mee'. Dat heb ik niet meegemaakt."

Een medewerker binnen de jeugdhulpverlening, die onder andere werkzaam is op het terrein radicalisering, heeft een vergelijkbare ervaring:

"Over het algemeen zijn families echt in shock en vinden het vreselijk, en ook wel boosheid. Naar de overheid vooral, waarom hebben jullie haar niet tegen gehouden?"

De geïnterviewde professionals geven aan dat voor familieleden contact met de uitreiziger van groot belang is, sommige ouders gaan nog een stap verder en proberen actief hun kind terug te halen door bijvoorbeeld zelf naar het grensgebied met Syrië en Irak te reizen. Zo geeft een medewerker binnen de jeugdhulpverlening aan:

"Dat is onwijs ingewikkeld voor families. Echt heel ingewikkeld. Eigenlijk mag je niks, maar het liefste willen ze eigenlijk het eerste beste vliegtuig pakken en daarheen, ze oppakken en mee terug nemen. Dat kan niet, dat is ook niet veilig. Ik heb meerdere families gezien, waarin de familie inderdaad wel die kant op gaat. Om hun kind, broer of zus proberen terug te halen. Soms lukt dat, soms lukt dat niet, dan keren ze onverrichter zake weer terug."

Een hulpverlener in de familieondersteuning vertelt dat actie ondernemen voor ouders vaak heel letterlijk is:

"Voor hun is handelen, ik ga erachter reizen en mijn kind letterlijk aan de haren terug slepen. Dat is handelen. Handelen is niet in therapie gaan. Reflecteren op alle jaren, wat er is gebeurd. En eerst aan jezelf werken. In zo'n situatie ga je ook niet eerst aan jezelf werken. Het is ook wel begrijpelijk. Uiteindelijk is het ook wel weer lastig dat op het moment dat dat wel moet komen. Dan zie je toch wel dat ze dat stukje heel moeilijk vinden. Dus dat ze dan een ander perspectief op handelen hebben."

Een andere familieondersteuner vertelt over culturele verschillen in reacties tussen families:

"Men schaamt zich hiervoor. De Marokkaanse moslimgemeenschap schaamt zich hiervoor. Dit is niet ons geloof dus hoe komt het dat ons kind hier in terecht komt. Nederlandse ouders denken van verdomme, hoe heeft je kind zo kunnen komen. Zo heb ik iemand in begeleiding waarvan z'n eigen moeder dus haar oma niet weet dat

ze naar Syrië is afgereisd, maar ze heeft haar kleindochter al een tijd niet gezien. Dat is best wel gek, dat betekent dat er ook echt een taboe op heerst, je praat er niet over dat je kind is uitgereisd naar het strijdgebied. Het is politiek gevoelig, en men wordt met de nek aangekeken.”

De medewerkers van de AIVD bevestigen ook dat families van alles proberen om te zorgen dat het uitgereisde familielid terugkomt naar Nederland, en noemen voorbeelden, waaronder familieleden die ziekte of een andere dramatische gebeurtenis in scene zetten, om de terugkeer van de betrokkene te bewerkstelligen. Daarnaast noemen zij voorbeelden van ouders die zelf naar het conflictgebied of grensgebied zijn afgereisd met als doel hun kind terug te halen naar Nederland. Zo zijn een aantal ouders naar de grens tussen Syrië en Irak gegaan, en hebben hun zoon of dochter gevraagd naar het grensgebied te komen om nog een keer afscheid te kunnen nemen, om aldaar te proberen het kind over te halen om mee terug te gaan naar Nederland.

6.2 Contact tussen familie en uitreiziger

Nu we in kaart hebben gebracht, hoe de initiële reactie op de uitreis in veel gevallen is verlopen, richtten we ons op de vragen: Is er na het vernemen van de uitreis sprake van structureel contact tussen de familie en uitreiziger? Hoe verloopt dit contact? En, indien er contact is, wat wordt er besproken tussen het familielid en de uitreiziger?

6.2.1 Families over contact met de uitreiziger

In de eerste plaats zien we dat bijna alle familieleden die wij gesproken hebben, op enig moment contact hebben (gehad) met de uitreiziger. We hebben één ouder gesproken die aangeeft dat zijn dochter geen contact meer met de familie heeft gehad sinds ze is uitgereisd. Ongeveer een jaar voor de uitreis van Nina sprak haar vader Bram voor het laatst met haar. Bram:

“Toen had ik zoiets van nou. Ik had ook wel eens bonje met mijn ouders en dingen. Ik dacht nou oké laat maar even rusten dat komt wel weer goed. Ik dacht, laat ze maar even. Dat komt wel weer goed. Daar hoop je dan op, maar dat is natuurlijk nooit meer gebeurd. [...] We hebben nooit meer contact gehad, tot op heden niet. Dat maakt het ook zo moeilijk.”

In de gesprekken met familieleden komt naar voren dat er soms vlak na het moment van uitreizen contact was tussen de uitreiziger en het thuisfront om te vertellen dat ze (onderweg naar of) in Syrië. In de periode daarna verschilt de frequentie van het contact. Zo vertelt Mustapha, de vader van Youssef, dat hij in de eerste periode na het uitreizen tijdelijk geen contact met zijn zoon heeft:

“De eerste paar weken was hij verdwenen. Toen ben ik op internet zoeken, Ik ben met iemand in contact gekomen die ook in Raqqa zat. Ik heb aan hem gevraagd of hij misschien een jongen kent die Youssef heet. Hij zegt dat hij hem kent. En ik vraag: “heb jij misschien iets gehoord want ik mis hem al een paar weken?” Hij zegt: “ja hij zit in het trainingskamp.” Hij vertelde mij dat iedereen die hier binnenkomt meteen naar een trainingskamp gaat en dat ze met niemand contact op mogen nemen, zes weken lang. Hij zegt: “als ik hem zie vraag ik of hij contact met je opneemt.” En dat is ook gebeurd na zes weken nam Youssef contact met mij op. Vanaf die tijd heb ik het contact niet meer verloren.”

Vooraf via (gesproken) WhatsApp-berichten bleven zij met elkaar in gesprek. Dit ging vooral over de situatie en de dagelijkse gang van zaken ter plaatse. Daarnaast hield Mustapha actief de sociale media van zijn zoon in de gaten.

Barbara heeft vlak na het moment van uitreizen van haar dochter Karlijn via een surfspot veel contact met haar dochter:

“Toen hadden we heel veel contact en toen was het ook wel het helpt je ook wel, het was net of dat ze op haar eigen telefoon was dat je iedere dag kon appen. Soms waren het twee dagen niet, toen was het zeven weken niet maar dat wisten we. Je wist wel wat ze deed of waar ze uithing.”

Sommige familieleden proberen te achterhalen wat de reden van de uitreis is en of de uitreiziger van plan is nog terug te keren naar Nederland. Zo vertelt Barbara:

“Ik heb gevraagd waarom ze daar heen is gegaan. Toen heeft ze ook wel gezegd: ‘ja weet je ik voelde me steeds depressiever worden’ en dat was ook wel zo, dat zag ik ook wel. ‘En ik kon mijn geloof gewoon niet goed uitoefenen, ik werd door iedereen aangekeken en hier kan ik wat betekenen voor de medebroeders en zuster. [...] Ik krijg hier een opleiding als verpleegkundige. We krijgen kost en inwoning.’ Op een gegeven moment vertelde ze ook dat ze acht weken niet meer online kon zijn omdat ze aan de verpleegkundige-opleiding begon.”

Overdracht extremistische overtuigingen

Het thema overdracht van extremistische overtuigingen, zoals benoemd in hoofdstuk 5, zien we tevens terugkomen in de periode ten tijde van de uitreis. Zo proberen een veel uitreizigers na vertrek hun ouders of andere familieleden te overtuigen om af te reizen naar Syrië. Zo vertelt Jamal, de vader van Ahmed en Bilal:

“Ik heb vaak aan ze gevraagd of ze weer naar huis komen. Maar daar luisterde ze niet naar. Eén van mijn zoons heeft zelfs geprobeerd mij daarheen te trekken. Hoe kan ik dan nog tegen hem zeggen “kom terug.” En als ik het hem af en toe vraag dan hangt hij de telefoon op. Weet je, ik ga het niet meer vragen, hij komt sowieso niet terug. Ik wil zijn stem horen en vragen hoe het met hem gaat. Ik wil niet meer fout doen. Dan laat hij maanden niks van zich horen. Ik heb liever af en toe contact met hem.”

Op basis van een dossieranalyse vernemen we dat Ahmed, de zoon van Jamal, niet alleen probeert zijn vader over te halen naar Syrië te komen maar probeert ook zijn halfzusje zo ver te krijgen. Zo probeert Ahmed druk uit te oefenen op zijn halfzusje en schrijft haar voor hoe ze zich moet kleden en gedragen. Zijn halfzusje is hier in eerste instantie vatbaar voor en lijkt ook te radicaliseren. Uiteindelijk komt ze zelf tot inkeer. Wanneer haar halfbroer Ahmed erachter komt dat ze geen hoofddoek meer draagt spreekt hij hier haar nogmaals via WhatsApp op aan. Ahmed keurt haar kledingstijl en gedrag af.

Tara, de dochter van Aafke, vraagt aan haar moeder of ze ook naar Syrië komt. Tevens blijft Tara haar idealen op haar jongere zusje Roos projecteren. Aafke:

“Haar man heeft mij nog proberen te bekeren. Ik heb net gedaan alsof ik dat aan het doen was, hupeldepup ingesproken, het idee van straks wil die niet dat ik contact heb met haar, dus ik doe maar gezellig mee. Ze hebben vaak genoeg gezegd kom hierheen, dan kan je mij [Tara] helpen en dan kunnen we een goede man voor je vinden. Roos mee. Ze had ze op een gegeven moment foto's van de zomer gezien, Roos droeg daarop een korte broek, dan zei Tara: ‘dat kan niet hoor en laat haar niet met jongens omgaan.’ Ik regeerde daar dan amper op, dat is makkelijk met de App. Ze ziet je gezicht niet.

Naast dergelijke actieve pogingen zijn er gevallen waarin uitreizigers trots foto's van hun kinderen met wapens sturen naar hun familieleden. Zij laten zo zien trots te zijn op hun keuze en hopen zo mogelijk indruk te maken op de achterblijvers in Nederland.

Terugkeer

Tegelijkertijd proberen enkele familieleden hun kind te overtuigen om terug te keren naar Nederland. Mustapha vertelt over het contact met zijn zoon Youssef.

“Het is mijn zoon. [...] Ik wil graag mijn zoon terug. Het is de enige zoon die ik heb, voor de rest heb ik alleen maar dochters. Ik heb nooit gevraagd wat doe jij daar? Ik

heb soms wel eens gevraagd, wat voor werk hij deed, die dingen. Papa ik werk in het ziekenhuis zegt hij dan tegen mij. Ja gewoon bewaken zeg maar. Ik zei “maar dat is toch niks voor jou?” Hij zegt: “papa ik kom hier om mensen te helpen.” Ik geloofde hem. Later heeft hij tegen mij gezegd dat als hij mij belt dat ik hem niks meer mag vragen. Hij zei: “als je mij iets wilt vragen, vraag dan hoe het met me gaat, verder niet want ik ben nooit alleen.” Hij zegt er zijn altijd mensen in mijn omgeving. Daarom durft hij er ook nooit over te praten. Ik heb altijd tegen hem gezegd kom terug. Gewoon elke keer, op een hele normale manier van ja kom terug [...] Ik zeg kijk de eigen mensen die zijn allemaal hier naartoe gekomen. Ze zijn allemaal gevlucht. Waarom gaan die niet vechten voor hun landen? Ja dat heeft toch geholpen. En dan elke keer hè, dat is niet in één keer, niet twee keer maar dat is elke keer ja. Maar gewoon op een rustige manier zodat ik hem niet kwijtraak.

Wouter geeft aan dat “verbinding” tussen ouder en kind van belang is op die manier “hou je toegang tot elkaar”. Wanneer Sanne na anderhalve maand in Syrië te kennen geeft dat ze terug wilt keren naar Nederland tracht haar vader haar zo goed mogelijk te ondersteunen hierbij. Wouter:

“Zij [Sanne] en ik hadden *passwords* waardoor ik wist dat hij [man Sanne] mee keek of niet dus ik wist wanneer ze alleen was.”

Uiteindelijk komen Wouter en zijn dochter Sanne samen tot een plan en weet ze door de hulp van haar vader terug naar Nederland te keren. Hoewel een dergelijke rol voor de meeste familieleden onmogelijk was – bijvoorbeeld omdat men niet beschikte over de juiste contacten, men de verblijfplaats van het uitgebreide familielid niet kende, beperkte financiële middelen had, het familielid niet terug naar Nederland wilde of omdat de gevaarlijke situatie het simpelweg niet toeliet - zijn er ook in de media een aantal verhalen verschenen van familieleden die er in de eerste jaren van het Syrische conflict in slaagde de uitreiziger naar huis te krijgen. Een uitzonderlijk voorbeeld is het verhaal van de ex-militair Dimitri Bontinck die in Syrië op zoek ging naar zijn zoon. Uiteindelijk vond Dimitri zijn zoon en nadat deze later aangaf terug te willen keren, schakelde hij smokkelaars in die zijn zoon uiteindelijk naar Turkije wisten te brengen (The New Yorker, 2015).

Contact met wie?

Ali, de vader van Erina en 14-jarige meereiziger Ayoub, heeft af en toe contact met zijn dochter maar heeft zijn zoontje nooit meer gesproken.

“Mijn ex-vrouw had wel contact met mijn kinderen hier en haar familie. Ik had geen contact meer met haar. Ik had alleen met mijn dochter contact. Met mijn zoontje heb

ik nooit contact gehad. Er zijn een aantal berichtjes onderschept van hem. Waaronder twee dat hij daar weg wilde.”

Ondanks dat de band tussen Karlijn en haar vader verslechterd is na haar bekering vertelt Barbara dat zij geregeld contact hebben. Barbara:

“Ik moet zeggen Jan [ex-man Barbara en vader Karlijn] stuurt om de andere dag een bericht al hoort hij vijf weken niks, om de andere dag een bericht. In het begin stuurde hij zelfs iedere dag een bericht. Dan zei ze: “pa mijn telefoon loopt helemaal vol.” En ik heb gelijk in het begin al aangegeven van Karlijn ik kan niet, als ik vijf weken niks van haar hoor en in Raqqa vallen zoveel burgerslachtoffers, dan kan ik niet vrolijk een appje gaan sturen van: “Hoi Karlijn, hoe is het met je? Ik heb vandaag gewerkt en ik moest heel vroeg op” dat kan ik niet.”

Barbara vertelt dat het contact tussen haar en haar dochter Karlijn niet altijd even soepel verloopt en dat ze af en toe ook haar frustratie uit naar Karlijn. Barbara vertelt gelaten:

“Ik heb in die vijf weken één bericht gestuurd en ‘dat haar vader eraan kapotgaat en dat ze haar eigen rot zal schrikken als ze hem zo zou zien en dat ik dat haar wel kwalijk neem’ en meer schrijf ik niet. Ze [Karlijn] weet het. Ik heb ook een aantal keren heb ik best wel ruzie met haar gehad. [...] Zij heeft bijvoorbeeld aan mij gevraagd ‘waarom heb je mij als vermist opgegeven. Nu kan ik nooit meer terug naar Nederland.’ Dan wordt ze aangehouden. Zij zette ons continu onder druk ik wil niet dat je dit allemaal doet, niet naar de politie, want als ik erachter kom dan moet ik het contact verbreken. Op een gegeven moment had ik zoiets van weet je Karlijn verbreek het contact dan maar. Jij gaat mij niet onder druk zetten, ik ben de ouder, jij bent mijn dochter. Ik laat mij niet door mijn eigen kind onder druk zetten. Dus als dat zo moet zijn dan scheiden hier onze wegen en dan heb ik daar vrede mee. Daar schrok ze dan van. En Jan zei ‘dat moet je niet doen.’ Ik zei: ‘dat is dan jammer Jan maar ik wil hier niet mee in gaan.’ Dan kwam ze er toch wel weer op terug “sorry ma, dat was niet zo bedoeld”.”

De moeder van 24-jarige Femke vertelt dat haar ex-man geen contact meer heeft met hun dochter sinds ze een hoofddoek is gaan dragen. Renate:

“Femke stuurt wel eens naar mij ‘jij bent echt wel de allerbelangrijkste en ik mis jou.’ Maar ze vraagt ook altijd naar haar vader en broertje. Aan de andere kant is het niet zo. Dan denk ik, jij bent haar vader jij moet eigenlijk vragen hoe het met haar is. Het is je eigen vlees en bloed.”

In de meeste gevallen is er contact tussen het geïnterviewde familielid en de uitreiziger. Wel hebben familieleden aangegeven dat het contact tussen andere familieleden en de uitreiziger niet altijd vanzelfsprekend is. Sommige vaders zijn zo boos dat ze pas contact willen hebben 'als ze weer normaal kunnen doen'. Tevens loopt het contact in sommige gevallen via de ouders en hebben broers en zussen geen direct contact. Zo geeft de Adil, de broer van Malik aan geen contact meer te hebben met zijn broer. Roos, het zusje van Tara heeft ook geen contact meer met haar zus.

Voortdurende onzekerheid

Naarmate de tijd verstrijkt geven sommige familieleden aan dat het contact vermindert en er ook lange periodes zijn, afwisselend van een aantal weken tot soms een half jaar, waarin geen contact is. Voor familieleden zijn dit soms lange periodes van onzekerheid, waarin het niet duidelijk is waar de uitreiziger zich bevindt en of hij of zij überhaupt nog in leven is. Zo hebben veel familieleden op het moment dat we in gesprek met ze zijn al langere tijd niets gehoord of hebben ze net een paar dagen voorafgaand aan het interview weer iets gehoord na lange tijd. Francien, moeder van Mirna heeft bijna nooit direct contact met haar dochter maar altijd via ofwel de man van Mirna of via iemand anders. Wanneer we haar in de november spreken, geeft ze aan:

"In de zomer heb ik nog een paar keer contact gehad. In oktober voor het laatst. Toen bleef het stil. Ze stuurde toen dat het goed met haar ging en dat ze verhuisd was naar een veiligere plek. Dan zeg ik: 'je bent dus gevlucht?' Dan blijf ik maar zeggen van 'fijn om te horen, want ik hoor al niks en het is er gevaarlijk'. Als ik iets kan doen. Wat moet je zeggen? Haar laatste berichtjes waren eigenlijk alleen van dien aard, van we zijn weer verhuisd. Een keer was ik online met haar aan het appen, toen liep het een beetje zoals vroeger, we vroegen van alles, ja dat is eigenlijk bijna nooit. Ze geeft haar telefoon mee aan iemand die naar een internetcafé gaat. Dan komen er wat berichtjes binnen en haar berichtje gaat dan weg naar mij. Je kan nooit echt een gesprek hebben. Het is een beetje uitwisselen van berichten. Ik stuur tussendoor nog wel eens wat."

Barbara heeft toevallig na lange tijd weer contact met haar dochter Karlijn gehad, die op het moment van het interview ruim 2 jaar geleden vertrokken is naar Syrië:

"Toevallig hebben we vorige week dinsdag eindelijk weer een-op-een contact met haar gehad na vijf maanden en in de periode daarvoor hadden we vier weken niks gehoord van haar man. En voor die vier weken hebben we vijf weken niks van haar gehoord. Dat zijn hele lange en spannende weken."

Aafke, de moeder van Tara, heeft ook net na een lange periode van stilte weer contact gehad met haar dochter Tara:

“Nu heb ik afgelopen jaar, had ik drie maanden geen contact, toen had ik van de zomer weer contact. Toen heb ik heel lang weer geen contact gehad, vanaf de zomer tot afgelopen week [ca. 6 maanden] had ik geen contact. Ik denk dat ze helemaal geen telefoon hebben.”

6.2.2 Professionals over het contact met de uitreiziger

Ondanks dat de uitreis voor veel boosheid, verdriet en onbegrip zorgt blijft er in de meeste gevallen wel contact tussen de familie en de uitreiziger. Een medewerker van de Raad van de Kinderbescherming vertelt hierover:

“Dat contact blijft er bijna altijd. Op de een of andere manier hebben ze toch contact met hun kind. Via de app of telefonisch of via via. [...] Ze proberen dat contact vast te houden. Dat is wel heel positief. Er blijft toch binding met elkaar denk ik.”

Een medewerker in de jeugdhulpverlening vertelt over het contact tussen families en uitreizigers.

“Meestal blijft er wel contact. Tenminste degene die ik ken, daar is er wel contact. Dat is wel wisselend, want dan zijn er periodes waarin het heel onrustig was. Ook moeilijk internetverbinding te krijgen, dus dan was er even geen contact, maar met de meeste waarvan ik het weet was er ook tijdens het moment dat ze weg waren wel contact. Soms heel veel, soms wat minder of dan was er bijvoorbeeld niet contact met ouders, maar wel met broer of zus. Vaak wel iemand in de familie die dan nog een lijntje heeft met degene.”

Een medewerker van de politie van een middelgrote gemeente heeft een vergelijkbare ervaring. Hij vertelt dat er bijna altijd nog contact is tussen de uitreiziger en de familie. Hij gaf tevens aan, dat in zijn ervaring jongens na ongeveer 3 tot 6 weken na de uitreis contact op met hun familie, met de boodschap: “Dit is een enkele reis en ik moet hier zijn om mijn broeders te helpen.” In zijn ervaring zochten uitgereisde vrouwen zoeken vaak iets eerder contact en vertellen in het eerste contact vaak dat ze veilig zijn. Hij vertelt dat in het begin proberen de uitreizigers vaak ook hun ouders over te halen om ook uit te reizen, “als jullie niet komen zijn jullie ongelovigen.”

Een medewerker in de hulpverlening heeft ook casussen begeleidt waarin naar voren komt dat een uitreiziger de rest van de familie probeert te overtuigen om ook uit te reizen. Hij vertelt over de eerste contactmomenten tussen de uitreiziger en familie en de inhoud van het contact.

“Wat je ziet is dat er in het begin heel erg getrokken wordt aan het gezin [door de uitreiziger], dat er wordt gezegd kom ook hiernaartoe. Er wordt eerst uitgelegd waarom iemand is uitgereisd, waarom een kind weg is gegaan. Het voelde voor haar als een plicht, [...] het is allemaal omwille van goed. Dus eerst proberen ze [de uitreizigers] het goed te praten om op die manier het verdriet van ouders proberen te legitimeren. Vervolgens proberen ze ouders en de rest van het gezin over te halen om daar [Syrië of Irak] om daarnaartoe te komen.”

In sommige gevallen is er niet altijd direct contact met de uitreiziger. Een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een middelgrote gemeente vertelt hier het volgende over:

“Soms is het zelfs dat er geen direct contact is, maar wel via bekenden uit de community waar in ze zaten. Op deze manier komt er wel mondjesmaat informatie binnen. Dan is het ook heel onduidelijk, want waarom wil degene geen contact. Is hij boos? Mag hij of zij geen contact hebben? Waarom? Is hij of zij dood? Dat zorgt voor grote onzekerheid bij de familieleden.”

Medewerkers van de AIVD vertellen ook dat het contact meestal blijft bestaan tussen de familie en de uitreiziger. In sommige gevallen wordt het contact weleens verbroken bijvoorbeeld na onenigheden. Er zijn een paar gevallen bekend waar geen contact meer is, waar ouders tegen de uitreiziger hebben gezegd: “jij bestaat niet meer voor ons en wij willen geen contact meer met je.”

Ten slotte bevestigen zij dat er op een bepaald moment (in de periode 2014 – begin 2015) vooral sprake was van rekrutering binnen de eigen netwerken. Niet alleen vrienden, maar ook broers, zussen, ouders en andere familieleden zouden uitreizigers overgehaald proberen te hebben om hen achterna te reizen naar Syrië of Irak. In een aantal gevallen heeft dit contact er mede voor gezorgd dat een aantal broers en zusjes zijn uitgereisd.

6.3 Impact van uitreis op de familie

Wat is de impact van de uitreis op de achterblijvende familieleden? Hoe ervaren zij de periode ten tijde van de uitreis? Kunnen ze het dagelijks leven weer oppakken?

6.3.1 Familieleden over de impact van de uitreis

De geïnterviewde familieleden geven allemaal aan dat ze ten eerste niet achter de keuze staan van hun kind, broer of zus om uit te reizen en ten tweede vrezen voor de mogelijke verschrikkelijke dingen die ze uitvoeren of ondersteunen. Zij kennen immers de verhalen van westerse *foreign fighters* die zich aansloten bij organisaties als ISIS en daar betrokken waren bij bomaanslagen, gevechten en executies. In diens afwezigheid, speelt de uitreiziger een

grote rol in het dagelijkse leven van de achterblijvende familieleden, zich onder andere uitende in de spagaat van emoties waar ze mee moeten leven. Zo vertelt Bram dat hij, ondanks dat hij geen contact meer met zijn dochter Nina heeft, iedere dag met haar vertrek bezig is:

“Iedere dag. Er gaat geen dag voorbij dat ik er niet aan denk. Dat komt ook door de media. Er is iedere dag wel iets in de media dat daarover gaat. Als je op een andere manier een kind verliest, door een ongeluk of zo, dan zou je er minder snel aan herinnerd worden, maar in ons geval gaat het er iedere dag over. Ja, ik had ook een App op mijn telefoon, dan krijg je iedere zoveel minuten een berichtje uit Syrië ofzo wat er weer gebeurd. Ik heb nu een nieuwe telefoon daar heb ik het niet meer opgezet. Dan denk ik wat moet je ermee. Als ik soms eens kijk zijn het berichtjes uit gebieden waar ze helemaal niet is. Waarom zou je jezelf zou gaan kwellen, want dat doe je in wezen. [...] Kreeg zoveel, ook die filmpjes van die martelingen van IS. Soms ging ik daar bewust naar kijken. In eerste instantie wil ik weten wat ze daar aan het doen zijn en op dat moment verdrijf je je verdriet en gaat dat over in boosheid. Dan denk ik; “verdomme Nina, daar doe jij aan mee.” Dan heb je geen verdriet, maar dan word je gewoon boos. [...] Dan denk je ook; verdomme Nina, die kinderen zitten daar mede door jou schuld. Dan ben je echt boos op zo’n moment. Het blijft ook je kind, je hebt ook verdriet. Je wisselt wat dat betreft. Het ene moment vind je zielig, dan ben je weer boos. Maar ja, ik denk ook hoe is het bij haar zou gekomen dat ze zover is gegaan. Dat weet je ook niet.”

Ook Ali, de vader van Erina, herkent de spagaat van emoties die Bram beschrijft, zoals het enerzijds voelen van verdriet om het vertrek, en anderzijds het ervaren van boosheid en het onbegrip. Ali vertelt met tranen in zijn ogen:

“Het is zo rot voor ons. Moeilijk. Voor ons ouders. We zitten in een spagaat. Dit zijn niet onze kinderen, maar het zijn en blijven wel onze kinderen. En natuurlijk vinden we het verschrikkelijk, de keuze en het besluit dat ze genomen hebben. Ja, dat is die moeilijke spagaat waar we in zitten. En waar ik elke dag mee worstel. Elk uur van de dag.”

Barbara, moeder van Karlijn, vertelt op een rustige toon dat ze haar dochter Karlijn verschillende dingen kwalijk neemt:

“Het feit dat mijn moeder is overleden en dat ze daar niet bij was. Het feit dat ze zwanger is, mijn eerste kleinkind is geboren, kindje nog nooit gezien. Dat zijn allemaal dingen die me allemaal ontnomen worden en daar ben ik best wel boos over.”

De voortdurende onzekerheid rondom het contact met de uitreiziger heeft daarnaast impact op het alledaagse leven van het familielid. Zo vertelt Renate, moeder van Femke, dat ze voortdurend haar telefoon in de gaten houdt. Renate:

“Met name in het begin zat ik echt te wachten op een berichtje. Als ik een week of twee niks hoor, dan zegt mijn vriend “die meldt zich wel weer.” Dat helpt wel, “als ze internet heeft dan meldt ze zich wel weer.”

In sommige gevallen geven familieleden aan, dat zij de voortdurende onzekerheid als slopend ervaren, zoals Barbara:

“En weet je, op een gegeven moment ben je ook wel zo ver van laten we alsjeblieft bericht krijgen, al is het gewoon heel slecht bericht dat ze dood is, maar dan heb je in ieder geval een bericht. [...] Je komt niet toe aan verwerking, het is een *never-ending story*. Zolang dat zij nog daar blijft. Het is alleen zo, dat als je ooit echt weet dat ze de juiste keuze heeft gemaakt, dat ze daar wil blijven, dan zou je daar vrede mee moeten hebben.”

Francien geeft aan dat contact voor haar van groot belang is en dat ze zich voortdurend afvraagt hoe het met haar dochter en kleinkinderen gaat. Wanneer haar kleinzoon Damin niet op de foto staat vreest ze dat hij misschien naar een trainingskamp is. Francien:

“Als ze dan foto's stuurt. Dat was dan in het verleden als ze dan fotootje stuurde behalve van Damin [oudste kind Mirna], dacht ik oh jee Damin staat er niet op... ‘Waar is Damin?’ Op een gegeven moment denk je ook ja waar moet je over praten. Ik denk ook van ja het enige wat ik eigenlijk wil weten is waar zit je, en gaat alles nog goed. Ik heb nu al vier weken niks meer gehoord. En ik weet niet waar ze zit. Ze zitten opgejaagd ergens in een hoekje van de woestijn denk ik. [...] Ik hoop dat ze gewoon allemaal nog in leven zijn. Ik zou ook niet weten wie mij iets laat weten als er iets gebeurd.”

Hulp voor familieleden

De uitreis en voortdurende onzekerheid kan zowel leiden tot emotionele spanningen in de gezinsdynamiek als psychische klachten bij individuele gezinsleden. Zo vertelde Nadia, de zus van Dania: “Het vertrek van Dania heeft tot veel spanning en stress geleid binnen de familie.” Voorts geven sommige geïnterviewde familieleden aan, sinds de uitreis kalmerende medicijnen te gebruiken tegen stress-gerelateerde klachten, onder wie Jamal, de vader van Bilal en Ahmed, die aangeeft: “Werken kan ik niet, ik heb medicijnen, en dat is bekend bij de dokter”. Barbara geeft aan dat ze sinds het vertrek van haar dochter Karlijn geregeld niet in staat is om te werken:

“Ik heb heel veel meegemaakt in mijn jeugd dus ik heb best wel een sterke overlevingskracht. En tuurlijk ik loop ook weleens tegen muren aan. Ik werk 23 jaar en ik ben in die 23 jaar misschien vier keer ziek geweest. En het afgelopen jaar ben ik al drie of vier keer in de ziektewet gegaan van max. vier tot vijf weken. Dus ja dat zegt wel wat over deze situatie. [...] Het is verdriet waar je zelf aan moet werken, wat je zelf een plek moet geven. Het enige nadeel is met dit verdriet dat je het niet kan afsluiten. Er zijn wel eens dagen dan ben ik gewoon vrolijk en opgewekt alleen je blijft altijd een rugzak mee zeulen.”

Renate geeft aan dat ze een paar keer een psycholoog bezocht heeft naar aanleiding van het vertrek van haar dochter Femke, maar “het is verdriet dat niet opgelost kan worden.” Francien heeft na de uitreis eveneens een paar keer een psycholoog bezocht:

“Ik heb ook zelf hulp gezocht via de huisarts. Een aantal keer een gesprek gehad bij een psycholoog bij de huisartsenpraktijk. Het is fijn om met mensen te praten.”

Ali, de vader van Erina en meereiziger Ayoub heeft specifieke hulp gezocht nadat hij gehoord had dat zijn zoontje Ayoub was overleden:

“Ik heb medicijnen om in slaap te komen zodat ik minimaal 4-5 uur slaap. En minder piekeren dat helpt wel. Ik heb een psychiater bezocht zes maanden na het overlijden van mijn zoontje omdat het niet meer ging, op aandringen van mijn vrouw en een zus van mij die zeiden: “nee zo kan het niet verder.” En daar heb ik contact mee gehad. Dan weet je niet hoe erg het is, dan krijg je wel van deskundigen te horen dat je een trauma-behandeling nodig hebt.”

Bram, de vader van Nina, die met haar man en kinderen is uitgereisd vertelt:

“Ik zeg wel eens, en dan druk ik me voorzichtig uit, de glans van het leven is er wel af natuurlijk. Je leven wordt nooit meer wat het geweest is. Dat drukt altijd een stempel op je. Ik zit meestal daar tv te kijken. Dan kijk ik naar dat schilderijtje en denk ik ja toen was alles nog goed.”

Aafke, spreekt heel zachtjes en vertelt dat haar jongste dochter Roos naar een kinderpsycholoog gaat. Aafke:

“Ze is heel druk met school. Ze heeft een kinderpsycholoog en er wordt goed op haar gelet zeg maar. Er zijn nu wel zorgen dat ze hele sombere buien heeft, dat ze eigenlijk weinig zin heeft in dingen enzo. Daar wordt nu heel erg opgelet.”

Bij broers of zussen van de uitreiziger zien we geregeld dat er wat afstand van de situatie wordt genomen en men zich richt op zijn of haar eigen leven. Barbara vertelde bijvoorbeeld:

“Tom gaat er wel vrij goed mee om. Maar die was vijftien en Tom is gewoon in de bloei van zijn leven en hij heeft een goede opleiding. [...] Hij heeft nu sinds een maand of zeven een hartstikke leuke vriendinnetje, heel goed salaris. Pas zijn rijbewijs gehaald. Nu in het tweede jaar van zijn studie. Hij zegt ook: ‘ma, ik wil alles weten over Karlijn als ze dood is dan wil ik het gelijk weten, maar niet al die rompslomp eromheen’. Zij [Karlijn] had vorige week ook contact met hem. Ik zeg ben je nog wat wijzer geworden met haar, hij zegt: ‘ma, eigenlijk heb ik er niet zoveel zin in.’”

Sommige familieleden geven aan dat ze bang zijn te maken te krijgen met de effecten van stigmatisering. Zo vertelt Nadia, zus van Dania, dat ze zich zorgen maakt over bijvoorbeeld de carrière van haar broertje en bang is omdat hij het boertje van een uitreiziger is mogelijk afgewezen wordt bij sollicitaties. In sommige gevallen lijkt het dat familieleden daadwerkelijk problemen ondervinden van de uitreis van hun kind, broer of zus. Zo vertelt Francien, moeder van Mirna, dat haar zoon een keer tegengehouden is toen hij naar de Verenigde Staten wilde reizen. Ze hebben het gevoel dat dit komt doordat Mirna een uitreiziger is.

Na de invloed op psychisch en emotioneel welbevinden, krijgen familieleden in de periode die volgt op de uitreis vaak te maken met praktische zaken, zoals het leegruimen van een huis, het opzeggen van huur, abonnementen en verzekeringen. Gedurende deze periode lopen familieleden soms tegen een spreekwoordelijke muur aan. Bijvoorbeeld omdat ze graag zaken willen afsluiten maar dat dit niet mogelijk is omdat de uitreiziger dat zelf moet doen omdat hij of zij meerderjarig is. Francien:

“In het begin weet je gewoon niet wat je moet doen. Als je hoort dat iemand anders een huis leeghaalt denk je, oh dat ga ik ook maar doen. Je weet eigenlijk helemaal niet wat je moet doen. Eigenlijk nog steeds niet. Ik moet ook nog steeds melding maken van vermissing. Ik denk jullie weten het allemaal al. Ik heb alles op zijn beloop gelaten. Er zal best ergens een bankrekening met geld zijn. Toch? Ja, iedereen heeft een bankrekening en dingetjes. Ja, ik weet niet. We waren al begonnen met spullen daar weg te halen. Ik wil niet dat andere mensen door hun spullen gaan. Kunnen we daar hulp bij krijgen van de woningbouw? Er lopen heel veel zaken gewoon door. Ze moeten huur betalen. Daar wil je eigenlijk hulp bij. [...] In dat opzicht is het wel heel erg confronterend. Het is makkelijk om naar buiten, het verhaal naar buiten te brengen en dan de mensen die daar achterblijven met hun verdriet en daarnaast ook met heel veel praktische zaken op te zadelen. En daar

eigenlijk geen hulp bij te bieden. Ook als je de woningbouw belt. Ik zie rekeningen binnenkomen en aanmaningen. Ik denk mensen stop daarmee! Ik heb niet de macht om dat stop te zetten en de overheid blijkbaar ook niet.”

Barbara, moeder van Karlijn, krijgt net zoals Francien te maken met verschillende praktische zaken:

“Er komt natuurlijk heel veel op je af. Karlijn had natuurlijk telefoonabonnementen afgesloten voordat ze weg ging, ik kreeg daar allemaal aanmaningen van, studiefinanciering, zorgverzekering en de zorgtoeslag. [...] Ik ben wel iemand die daadkrachtig is en het grootste moment van stress, twee dagen na haar uitreis heb ik alles geregeld. Alles stopgezet. Zorgtoeslag kreeg ik terug, die heb ik wel doorbetaald tot het bewijs dat ze was uitgeschreven, Ik heb studiefinanciering benaderd, terugbetaalregeling getroffen. [...] Ik heb een heel dossier aangemaakt. Toen zij op een gegeven moment weer online was heb ik haar DigiD gevraagd. Dat gaf ze ook gewoon.”

Omdat Nina op het moment van uitreizen al meerderjarig is en samen met haar gezin woont wordt Bram niet geconfronteerd met praktische zaken gerelateerd aan de uitreis. Hij vertelt dat hij goed contact had met de woningbouwvereniging en dat deze heel begripvol reageerde. Bram:

“Ik had goed contact met de woonstichting. In eerste instantie werd dat huis verzegeld door de politie, niemand mocht er meer in. Op een gegeven moment werd het vrijgegeven. Toen belde de woonstichting mij op en vroeg wil je nog wat spullen hebben die van emotionele waarde zijn. Ik zei: “ja heel graag”. We zijn naar haar huis toegegaan. Ik mocht alles meenemen. Helaas was het niet zoveel meer, toch nog wel iets. Een USB-stickje met allerlei foto's, nou dat was heel belangrijk. We mochten alles leeghalen wat we mee wilden nemen. De rest is allemaal naar de kringloop gegaan. Dat is keurig gegaan. Ze hadden ook kunnen zeggen: “je bent geen partij, we halen dat huis leeg.” Daar waren we heel blij mee. Voor de rest kreeg ik nog een brief van de belasting of ik wist waar Nina woonde? Ik heb ze toen laten weten dat ze in Raqqa woonde. Nina kreeg natuurlijk ook een uitkering en alles.”

In de periode ten tijde van de uitreis krijgen een deel van de familieleden het bericht dat ze (weer) opa en oma zijn geworden. Ten minste zes geïnterviewde familieleden horen ten tijde van de uitreis dat ze (weer) opa of oma zijn geworden. De meeste familieleden geven aan dat het een vreemd gevoel is om op die manier opa of oma te worden. Binnen één jaar nadat Karlijn, de dochter van Barbara weg is hoort Barbara dat ze oma is geworden. Barbara:

“Op een gegeven moment kregen we dan [...] enkel de naam met de tijd. Bert en ik hadden ook zoiets naar elkaar geappt ‘zijn we nu opa en oma..., het zal wel.’”

Aafke, moeder van Tara, vertelt dat ze moeite heeft met de situatie en de omstandigheden waarin ze oma is geworden:

“Oma in deze situatie, ze is nog veel te jong, maar met de hele situatie, als het hier in Nederland zou gebeuren dan kon je nog helpen maar nu staat ze er echt alleen voor. In het begin heb ik nog foto’s van die kindjes gehad.”

Renate, moeder van Femke, vertelt over het moment dat ze oma wordt:

“En toen kreeg ze daar het kind. Ik kreeg foto’s van de echo doorgestuurd. Ze heeft me er helemaal bij betrokken. Oma op lange afstand. Dat had ik me toch heel anders voorgesteld.”

Ali, de vader van Erina, hoort een jaar nadat Erina vertrokken is dat hij opa is geworden. Ali:

“Ik werd gebeld door mijn ex-vrouw. Die zei gefeliciteerd, je bent grootvader. Tuurlijk wil iedereen opa zijn. Maar niet op zo’n manier. Dit was opa zijn met een hele dikke zwarte rand.”

Overlijden

Enkele familieleden krijgen een bericht van overlijden vanuit Syrie of Irak. Zo vertelt Francien over het moment dat ze hoort dat haar schoonzoon Stefan is overleden. Francien geeft aan moeite te hebben met de bekendheid die gepaard gaat met gerelateerd zijn aan een uitreiziger. Francien:

“Ik zat op mijn telefoon naar het nieuws keek en toen bleek er een bombardement te zijn geweest ergens. Dat voelde al niet zo goed bij mij. Toen bleek twee dagen later dat Stefan was omgekomen bij dat bombardement. Ik heb dat nieuws toen gehoord op mijn werk. Ik heb toen Mirna nog gebeld. Ik heb haar toen niet gesproken. Ik ben toen ook halsoverkop naar huis gegaan. Dat was heel raar, ik wist het zelf echt net, toen kreeg ik van iemand uit Den Haag een appje van gecondoleerd. En ook van de wijkagent en ik dacht hoe kan dat. Ergens gaat dat dan naar buiten. [...] Dan denk ik dat vind ik ook niet fijn. Ik heb ook nog een kind in Utrecht, die woont daar. Die moet dat van mij horen en niet via de media. Dat kan niet. Voordat je het weet komt het

dan dezelfde dag op de tv. Dat is gewoon niet netjes. Ik vind dat wonderlijk hoe snel dat dan gaat.”

Ali, vader van Erina en meereiziger Ayoub, krijgt via zijn dochter die in Nederland woont te horen dat zijn zoon Ayoub is overleden. Ali:

“En de telefoon gaat en ik zie dat mijn dochter belt. Ik neem op en zij zegt: ‘papa sta je of zit je?’ Ik zeg: ‘ik sta.’ Zij zegt: ‘ga maar even zitten.’ [...] Zij zegt: Ayoub is vanmorgen gesneuveld in Syrië. [...] Ik zie mijn vrouw langzaam naar de grond zakken. [...] Ik ben naar buiten gegaan. Ik ben gaan hollen. Ik ben naar een vriend gegaan. Ik heb niet gebeld, dat doe ik normaal wel. Ik heb op de deur gebonsd. Sindsdien, ben ik ook vermoord eigenlijk. Hij was net 15 toen hij omkwam. [...] En de volgende dag gaat om acht uur ‘s avonds de telefoon. Erina, ik pak op. Ze zegt: ‘papa ik wil even met je praten.’ Voordat ze was begonnen was ik al in huilen uitgebarsten. Ze zegt: ‘papa je moet vooral niet verdrietig zijn. Niet hysterisch doen. Helemaal niet huilen, dat is tegen de regels van de islam. Je moet trots zijn op je zoon, want hij is als martelaar gestorven. Dat is het hoogste wat je kan behalen.’ Het enige wat ik zei was: ‘jullie zijn gestoord’. Ze zegt: ‘ja sorry, maar echt dit is het beste voor je. Je moet niet droevig zijn. Je moet niet verdrietig zijn.’ Toen heb ik opgehangen.”

Hoewel beperkt qua omvang, zijn er in de media ook meer ambigue reacties van familieleden op het (vermeende) overlijden van een uitreiziger verschenen. Zo vertelde een vader van een zoon die een zelfmoordaanslag zou hebben gepleegd op televisie dat hij geloofde dat zijn zoon nu in het paradijs was. Verder zou hij door mensen in zijn omgeving hiermee nadrukkelijk zijn gefeliciteerd. Twee van onze respondenten vertellen het volgende over de moeder van deze uitreiziger:

“Met de moeder hebben we niet gesproken maar ook die heeft op haar manier gemengde signalen afgegeven door bijvoorbeeld lange tijd de zegelvlag van IS als profielfoto te gebruiken op haar Facebook account.”

Dergelijke reacties en symboliek zien we ook online terug. Een voorbeeld is een groep op sociale media waarin “Familie van de martelaars” onder meer Nederlanders eren die strijden en stierven in Syrië.

Familieleden en de confrontatie met media

In onder andere de politiek en de media wordt veel aandacht geschonken aan het thema ‘uitreizigers’. Hoewel sommige familieleden openstaan voor contact met de media, hebben

enkele familieleden die we gesproken hebben ook vervelende ervaringen. Zo werd de volledige naam van Bram in de media naar buiten gebracht. Anderen zijn geconfronteerd met vervelende ervaringen met de media in de periode ten tijde van de uitreis. Aafke, de moeder van Tara, krijgt te maken met de media. Aafke wordt onder druk gezet omdat ze in eerste instantie aangeeft niet een interview te willen geven:

“Hij [journalist] heeft mij eerst heel erg onderdruk gezet om een interview te geven. Ook omdat de eerste keer dat hij voor de deur stond was hij weggestuurd. Toen was ik aan het werk en toen was de oppas hier. Ze staan allemaal [journalisten] voor de deur. Ze willen een verhaal en die journalist heeft toen mensen willekeurig in de straat geïnterviewd. Als jij niet meewerkt met een verhaal dan gaan we door je woonplaats lopen en willekeurige mensen aanspreken. Dus toen heb ik anoniem mijn verhaal gedaan.”

Ook Francien schrikt wanneer het verhaal over haar dochter een paar dagen na haar vertrek door de burgemeester naar buiten wordt gebracht op het achtuurjournaal. Francien:

“Het hele verhaal is op tv gekomen, of de helft. Dat Stefan met zijn gezin naar Syrië is vertrokken. [...] Ik denk ja weet je, het is leuk en aardig, maar doordat je dat naar buiten brengt, en vervolgens op het journaal komt. Wij zitten dat te kijken en denken oeps, ja het journaal, de NOS. Ja kijk, bij RTL of de Telegraaf, maar het NOS dat vond ik erg confronterend. Toen heb ik direct mijn zoon gebeld. Ik denk ja, die jongen moet dat ook weten. Hij wist natuurlijk al wel, we hebben natuurlijk wel verteld dat Mirna weg was. Op zo'n moment is het erg confronterend, maar ook door het naar buiten te brengen gooi je levens van ons ook overhoop. Mensen kennen mij niet als moeder van Mirna of als schoonmoeder van Stefan, maar sommige misschien wel. Dat is toch niet fijn.”

Familieleden geven aan dat ze soms bang zijn dat de berichten ook door de uitreiziger worden gelezen en daarom bijvoorbeeld geen contact meer wil. Daarnaast zijn familieleden ook bang voor stigmatisering. Zo vertelt Aafke, dat de naam van haar dochter een keer in de krant heeft gestaan en moeite heeft om dit aan haar werkgever te vertellen. Aafke heeft sinds enkele weken een nieuwe baan en vertelt dat ze eerst het vertrouwen van de mensen wil hebben voordat ze het verhaal over haar dochter durft te delen.

6.3.2 Professionals over de impact van de uitreis op familieleden

Het patroon dat geschetst wordt door de geïnterviewde familieleden komt grotendeels overeen met hetgeen wat de geïnterviewde professionals aangeven: de uitreis van een familielid heeft

een grote impact heeft op de achterblijvende familieleden. Zo geeft een hulpverlener in de familieondersteuning aan:

“Je kan het vergelijken met een kind dat vermist is. Je weet waar ze is, maar het kan ieder moment anders zijn, de lijntjes kunnen doorgeknipt worden. Je kan geen contact krijgen met iemand. De kans bestaat dat ze platgebombardeerd wordt. De angst die iedere ouder heeft, is een constante angst waar ze mee slapen en mee wakker worden. Dat is zo ongezond waardoor ze op een gegeven moment, of het nou in het begin is, er zijn ouders die in het begin al breken. Die dat mentaal niet kunnen handelen. Het gaat het te boven en krijgen een *mental breakdown*. Je hebt ook ouders die zoiets hebben van ik moet verder, gewoon doorgaan met het leven. Dus werken, andere kinderen, en op een gegeven moment op een punt komen dat ze breken. Er komt altijd wel een punt dat ze breken. Vroeg of laat. De constante stress die zij voelen in hun lichaam kan nooit zo zijn dat ze het goed weten weg te filteren, dat is gewoon ongezond. Je kan dan ook het beste naar een psycholoog of psychiater, of iets wat voor jou werkt.”

Contrasterend met de interviews met familieleden, die erkennen dat hun kind, broer of zus is uitgereisd, vertelt een beleidsmedewerker in het veiligheidsdomein binnen een grote gemeente dat sommige ouders juist ontkennen dat een familielid is uitgereisd:

“We hebben ook een aantal gezinnen die weigeren of niet willen inzien dat de betrokkene daadwerkelijk is uitgereisd naar het strijdgebied. Om verschillende redenen, voor ons onbekend in ieder geval omdat men dat niet uitspreekt. Dat is ook een rol, dat men vanuit schaamte of dat men bang is voor de gevolgen die het juridisch of wat dan ook kan hebben. Ook vanuit de omgeving, hoe men zou reageren als blijkt dat betrokkene daadwerkelijke vertrokken is. Een aantal [familieleden] geeft aan dat ze met de nek worden aangekeken of worden nagewezen van je zoon is een terrorist, of je dochter is uitgereisd als terroriste. Dat speelt ook een rol in die ontkenning van ja, nee hij is in Spanje. Hij is daar en daar, maar niet uitgereisd. Of hij is wel in het strijdgebied, maar niet om te strijden, maar om hulp te bieden. Het is geen vergoelijking, maar een andere rol voor degene die is uitgereisd.”

Uit de gevoerde gesprekken met professionals wordt tevens benadrukt dat de periode direct volgend op de uitreis voor families een zeer onzekere periode is. Zo vertelt een medewerker binnen het veiligheidsdomein van een grote gemeente:

“Het is een periode van onzekerheid. Je hoort soms geruchten van hij zou gesneuveld zijn, maar je krijgt geen bevestiging want je krijg geen overlijdensakte of wat dan ook. Dan krijgen ze geen contact meer, dan wordt meteen het ergste gedacht. En wat moet ik nu? Dan kunnen ze niks. Dus bij een aantal gezinnen is het verdriet nog behoorlijk aanwezig. Dan komt dit er dan ook nog bij. Opeens is er helemaal geen contact, of er is heel lang geen contact en dan horen ze dit soort nieuws elke dag in de media.”

Naast dat het een periode van voortdurende onzekerheid is, hebben ook veel families een gevoel van schaamte. Een hulpverlener die families ondersteunt vertelt over de culturele verschillen:

“Men schaamt zich hiervoor. De Marokkaanse moslingemeenschap schaamt zich hiervoor. Dit is niet ons geloof dus hoe komt het dat ons kind hier in terecht komt. Nederlandse ouders denken van verdomme, hoe heeft je kind zo kunnen komen. Zo heb ik iemand in begeleiding waarvan de z'n eigen moeder dus haar oma niet weet dat ze naar Syrië is afgereisd, maar ze heeft haar kleindochter al niet gezien. Dat is best wel gek, dat betekent dat er ook echt een taboe op heerst, je praat er niet over dat je kind is uitgereisd naar het strijdgebied. Het is politiek gevoelig, en men wordt met de nek aangekeken.”

Een medewerker van een lokale (hulp)organisatie vertelde dat de schuld soms ook bij de ouders wordt gelegd.

“Ouders worden verantwoordelijk gesteld. Andere mensen zeggen tegen deze ouders dat ze een slechte opvoeder zijn. “

In de genoemde voorbeelden zien we dat de uitreis van een uitreiziger grote impact heeft op de achterblijvende familieleden en hier op verschillende manieren mee proberen om te gaan.

6.4 Families en contact met betrokken instanties

In de periode volgend op de uitreis komen families in contact met diverse instanties. In de volgende paragrafen staan we nader stil bij betrokken instanties, waarbij we inzicht proberen te geven in de ervaringen met deze instanties, en in hoeverre men hulp nodig heeft. Correspondeert de vraag met de aangeboden hulp?

6.4.1 Families en contact met betrokken instanties

Een aantal familieleden geeft desgevraagd aan, nare ervaringen te hebben gehad te hebben met de politie in de periode vlak de (vermeende) uitreis van een familielid. Vlak nadat Femke, de

dochter van Renate vertrok, werd Renate aangehouden in de buurt van de supermarkt, zo herinnerde zij zich:

“Ze hebben me eigenlijk bij de supermarkt opgepakt en toen zijn ze met me mee gegaan naar mijn huis. Dat was niet zo leuk, daar was een vrouw bij en die was helemaal niet zo aardig [...] En toen hebben ze mijn telefoon meegenomen en we hadden afgesproken dat ik mijn telefoon voor het weekend weer terug zou krijgen want anders kon Femke er lucht van krijgen. Femke stuurde me toen bijna dagelijks berichten. En als ik dan drie dagen geen telefoon heb, dan krijgt zij daar lucht van en dan hoor ik misschien nooit niks meer van mijn dochter. De politie beloofde me dat ik mijn telefoon terug zou krijgen voor het weekend. Drie dagen later had ik mijn telefoon nog niet terug. Op zaterdagochtend kwam een vriendin bij me langs met de krant, het verhaal over Femke stond levensgroot in de krant. Alles was ik gezegd had tegen de politie stond in dat artikel, ook leugens over Femke. [...] ik kom thuis en heb toen mijn telefoon weer aangezet. Femke had geappt: “mam, wat is loos? Ik heb op internet dit en dit gezien. Toen heb ik eerlijk tegen haar gezegd dat de politie langs was geweest en dat ze mijn telefoon hebben meegenomen. Ik heb ze dat zo kwalijk genomen toen.”

Deze ervaring komt overeen met die van de moeder van Malik, Amina. De politie had via een ander gezin signalen dat Malik niet in Turkije zou verblijven, maar in Syrië. Hij zou vertrokken zijn met een meisje, die haar ouders had verteld dat ze in Syrië verbleef. Na zijn vertrek werd het gezin geconfronteerd met een aantal huiszoekingen. Hier ging het, op zijn zachtst gezegd, er niet prettig aan toe. Zo vertelde Amina, dat de politie een aantal keer een inval bij haar gedaan hebben. De eerste keer stond de politie met meer dan tien man vroeg in de ochtend voor haar deur. Amina:

“Toen ze binnen waren gaven ze aan alle spullen te willen zien. Ik weigerde dit en toen pakte een van de agenten mij hardhandig vast. Ik werk nooit meer met ze mee. Ik ga niets zeggen! Ze hebben toen het huis doorzocht en namen ook spullen mee, onder andere een tekening die Malik voor mij had gemaakt. Ze dachten dat het plannen waren voor een aanslag. Het was een plattegrond die hij voor mij heeft gemaakt omdat ik op bedevaartstocht ging. Het was een plattegrond voor mij. Een aantal weken later stonden ze weer voor mijn deur. Ze dreigde de deur in te trappen.”

De confrontaties met de politie zorgen voor een gespannen situatie en bemoeilijkt de relatie tussen de familie en de politie en andere instanties. Hoewel Amina stelt dat ze veel informatie

heeft waar de politie iets aan zou hebben weigert ze deze nog te delen. Integendeel, ze lijkt op bepaalde punten haar zoon (nog) meer in bescherming te nemen door de waarheid te verzwijgen of te verdraaien. Daarnaast geeft ze aan de overheid diep te haten en steeds beter te begrijpen waarom haar zoon is betrokken.

Ook Hanny, de moeder van Romee die niet is uitgereisd, vertelt over de vervelende confrontatie met politie en justitie. Hanny:

“Romee was ziek thuis en op een gegeven moment gaat de deurbel en er staan twee agenten voor de deur. De wijkagent en de officier van justitie. ‘We komen beslag leggen.’ Ik zeg: ‘beslag leggen? Er valt nergens beslag op te leggen weet je.’ We staan te praten en op dat moment komt Romee gillend naar beneden. Er stonden twee agenten bij haar in de slaapkamer, die had ik nooit gezien. Dat was recherche, die had ik niet zien binnenkomen. Die waren er achteraangekomen. Ze [Romee] zegt ze hebben mijn telefoon afgepakt. Dus ik kijk die kerel aan en zeg: ‘telefoon terug.’ ‘Nee.’ Ik zeg: ‘die telefoon terug en wie ben jij dan? Recherche. Ik zeg: ‘dat kan wel wezen, die telefoon terug, waar ben je nou mee bezig?’ Ik zat op een gegeven moment op de bank met twee rechercheurs en Romee erbij. Ze moest even mee voor verhoor. Prima, ik zeg: ‘ga maar mee Romee.’ Ze moest zich nog aankleden, één van die agenten wilde mee naar boven gaan. Ik zeg: ‘dat denk ik niet. Dat gaat niet gebeuren. Ten eerste: ze is moslim, je komt zo haar slaapkamer binnen walsen. Dat vind ik brutaal. Je gaat niet mee de slaapkamer in.’ [...] Uiteindelijk Romee mee naar het politiebureau en ik krijg een huiszoeking. Ik begreep nergens wat van. ‘Niks te verbergen. De huiszoeking heeft bijna twee uur geduurd. Romee haar telefoon en mijn laptop zijn in beslag genomen.’”

Deze confrontaties met de politie zorgden voor veel familieleden voor een gevoel van wantrouwen ten opzichte van de politie en andere betrokken instanties. Zo deed Bram, de vader van Nina, een half jaar voor het vertrek van zijn dochter Nina een melding bij de AIVD omdat hij zich zorgen maakte. Op de dag dat hij vernam dat Nina samen met haar man en gezin was uitgereisd belde hij weer met de AIVD om te vragen waarom ze geen actie hadden ondernomen:

“Ja, sorry meneer dat mogen we u niet vertellen. Daar sta je weer he [...] Later kom ik in contact met de politie uit de woonplaats waar Nina woonde. Die zei: ‘er was bij ons aan de kant van de politie totaal niets bekend over dit gezin, nooit geen signalen gehad dat het mis was. Wij zijn ook nooit benaderd door de AIVD of wie dan ook om daar onderzoek te doen.’ [...] Dat is dus fout gegaan. In mijn beleving hebben ze [AIVD] niks gedaan. Misschien achter de schermen, maar dat kun je nooit aantonen natuurlijk. In ieder geval de politie is nooit ingelicht. Het was dus niet bekend bij de

politie en vandaar dat ze nooit zijn langsgegaan. Als je zo terugdenkt dat denk je wel van stel dat er wel tijdig ingegrepen was dan had misschien de Kinderbescherming die kinderen tijdig uit huis kunnen halen, Er is nooit actie ondernomen dus ook daar is het faliekant fout gegaan. Dat is heel jammer. Ik realiseer me ook wel als iemand wil uitreizen dat ze altijd wel een kans krijgen om dat te doen. Ik begrijp ook wel dat de AIVD daar niet 24 uur per dag voor de deur kan staan om te posten of ze weggaan, maar in mijn beleving is er niks gedaan. Dat maakt het wel een beetje wrang.”

Deze boosheid is niet uniek. Francien, de moeder van Mirna geeft ook aan boos te zijn op de AIVD:

“Het schijnt dat de AIVD ze al heel lang in de gaten heeft gehouden. Ik denk daarvan, waarom weet ik dat dan niet. [...] Ze [overheidsorganisatie] zijn ze de hele reis gevolgd. Ik heb ergens in een brief bij de rechtbank gezien dat ze gesignaleerd zijn bij grensovergang A en grensovergang B. Ik denk ja, dan had je ze toch tegen kunnen houden.”

Meerdere familieleden geven aan dat ze sinds de uitreis niet zijn benaderd door een (lokale) overheidsinstantie, onder wie Francien:

“Na een half jaar kwam de wijkagent van hierlangs. Volgens mij met een enorme drempelvrees. Hij had ook zoiets van ja, er is me gezegd dat ik een keer langs moet gaan, maar oh oh wat tref ik aan. Verder een heel aardige man. En verder is er nooit iemand langs geweest. Ja de AIVD komt langs. Verder vanuit enige hulpinstantie of overheid? Nee. Je krijgt een brief van de belasting. Wij krijgen natuurlijk de post die daar kwam. Daar kwamen brieven. Er kwam bijvoorbeeld een brief over een zitting over de uithuisplaatsing van de kinderen bij de rechtbank. Ja, zo'n brief maak ik open hoor. Toen dacht ik ja als daar zo'n zitting is en zij zijn er niet dan ga ik erheen. Dus ik heb zelf contact gezocht met de kinderrechter en de kinderbescherming toen, maar er is nooit van hun uit contact gezocht. [...] Ik heb nooit enig iemand gesproken van “heb je hulp nodig?”

Ali, de vader van Erina, heeft een vergelijkbaar verhaal:

“Wij zijn nooit opgezocht. Er was niks voor ons. In 2014 was er helemaal niks. Geen hulplijn niks. [...] Als je van je fiets wordt gereden staat slachtofferhulp voor je klaar. Voor ons was er helemaal niets. Helemaal niemand. We moesten ook nog op onze tellen passen omdat we bijna als mededaders werden gezien. Toen kwam

godszijdank de hulplijn. Die was ook niet zo bekend. Dat was nieuw. Het was voor iedereen nieuw. Politie, AIVD en de politiek. Men wist niet dat dit zulke grote vormen zou aannemen en het een grote invloed zou hebben op de samenleving. Men had er ook geen ervaring mee.”

Naast dat met achterblijvende familieleden geen contact is gezocht door (lokale) overheidsinstanties is het voor een deel ook niet vanzelfsprekend waar ze naar toe kunnen. Kees die we via Facebook Messenger spreken geeft aan dat hij merkt dat met name achterblijvende ouders met een Marokkaanse achtergrond niet goed de weg weten met betrekking tot (hulp) instanties in Nederland. “De overheid is zeer moeilijk te bereiken” volgens Kees.

In 2015 gaat de hulplijn radicalisering van Samenwerkingsverband van Marokkaanse Nederlanders (SMN) van start. Het merendeel van de geïnterviewde familieleden geeft aan in eerste instantie met SMN en later met het Familiesteunpunt contact te hebben gehad. De meesten van hen beschrijven dit contact als waardevol: het geeft hen steun en het gevoel dat ze niet de enige zijn in de situatie waarin ze zitten. Ruim twee jaar nadat Mirna is uitgereisd gaat Francien voor het eerst naar een lotgenotenbijeenkomst. Francien:

“Ik merkte toen hoe goed het me deed om te merken: “ik ben niet de enige.” Er zitten nog meer mensen met verhalen. [...] Er zitten ook mensen zoals ik tussen. Dat vond ik fijn. Ik kan niet zeggen dat het me meer opgeleverd heeft dan dat, maar het feit dat je toen voor het eerst voelde oh ik ben niet de enige. En allemaal zulke verschillende mensen. Dat was heel bijzonder.”

Ze geeft tevens aan, dat haar man geen behoefte heeft om dergelijke bijeenkomsten bij te wonen:

“Het is een Marokkaanse man, heel veel hebben toch een soort van schaamte. Hoewel daar ook veel Marokkanen zitten in die groep. Hij denk als zij gaat dan is het goed dan hoor ik het ook wel via haar. Het is toch ook het gevoel dat je daar krijgt en de ervaringen die je daar deelt.”

Desgevraagd geeft Ali aan dat SMN waar hij ongeveer na twee jaar na de uitreis van zijn dochter Erina mee in contact komt, en later de familiebijeenkomsten van het Familiesteunpunt zeer belangrijk voor hem zijn geweest:

“Als zij er niet waren dan zou ik hier niet zitten en andere lotgenoten ook niet. Zij zijn degene die een beetje de pioniers voor ons zijn geweest. Zij hebben ons een podium geboden, ons opgevangen, naar ons geluisterd. Ze hebben ons geholpen waar het kon, dus dat hebben ze gedaan.”

Ook Bram, de vader van Nina, vindt de lotgenotenbijeenkomsten fijn, en geeft voorts aan dat hij een contactpersoon binnen de overheid waardevol voor hem zou zijn. Bram:

“Dat geldt denk ik voor alle ouders. Je loopt nou eigenlijk tegen een muur op. Wie zou ons nu nog kunnen helpen? Geloof maar dat ze bij de AIVD genoeg weten. [...] Die informatie zou allicht voor handen zijn, maar wij krijgen hem niet.”

Zoals besproken werden sommige van de achtergebleven familieleden geconfronteerd met nare ervaringen met de politie die uiteindelijk zorgden voor een gespannen situatie tussen familieleden en de politie. Tevens zorgt het ook voor een gevoel van wantrouwen naar andere betrokken instanties. Het merendeel van de familieleden geeft aan contact te hebben gehad met SMN en/ of het Familiesteunpunt en beschrijft dit contact in dit kader ook als zeer waardevol.

6.4.2 Professionals over het contact met betrokken instanties

De professionals geven een redelijk vergelijkbaar beeld met betrekking tot het contact tussen familieleden en betrokken instanties. Zij geven daarnaast aan dat sommige familieleden om diverse redenen geen contact willen met betrokken instanties. Een geïnterviewde hulpverlener herkent de boosheid richting (lokale) overheidsorganisaties. Zo schetst één van de geïnterviewde hulpverleners:

“Ik kan me ook nog wel herinneren dat er een melding is geweest van iemand die zou uitreizen. De politie is langs geweest bij deze familie. De politie heeft het meisje even gezien, maar niet met haar gesproken. De signalering was dus helemaal niet opgepakt. [...] Dat kan bij ouders voor wrok en weerstand zorgen. Ze hebben zoiets van: ‘jullie wisten het. Waarom zeggen jullie niet dat mijn dochter aan het radicaliseren was. Jullie hebben het wel over leefbaarheid in de wijk...’ [...] Het eerste moment is gewoon crisis. Je bent eigenlijk ook gewoon bezig met crisismanagement. Je kan op dat moment ook niet zo heel veel. Het is belangrijk dat we op dat moment rustig worden en kijken van wat gaan we doen. Heel veel ouders hebben dan nog de hoop dat ze terugkomen. Vooral als ze in Turkije bellen, dan zijn ze nog niet overgestoken.”

Voorts wijst deze hulpverlener op de diversiteit van reacties bij de families waar zij betrokken is:

“De processen zijn ook heel verschillend. Ik ben bij een familie geweest waarvan het kind net een maand was uitgereisd, alles was pril en er lagen afscheidsbrieven op

tafel. Ik ben ook bij gezinnen geweest waarvan de kinderen al twee jaar geleden zijn uitgereisd. Die hebben twee jaar rondgedobberd, niet wetende bij wie ze moesten zijn. Het is best een nieuw probleem, het is als je je aanmeldt bij een sociaal wijkteam en je hebt bijvoorbeeld schulden, die lijnen zijn al uitgezet. Deze problemen zijn redelijk nieuw, het verandert dus en het is heel dynamisch. Je merkt wel dat er constant verandering is, het proces moet ook steeds veranderen.”

Daarentegen zijn er ook families die nadrukkelijk aangeven geen behoefte aan contact met instanties. We spreken met twee medewerkers binnen het veiligheidsdomein van een grote gemeente:

“We hebben twee of drie gezinnen die geen contact willen. Die vertellen ons helemaal niks. We zijn te laat voor hun gevoel, of ze willen het gewoon niet omdat ze geen bemoeienis willen hebben. Ja en misschien ook wel omdat ze zelf een bepaalde ideologie hebben. Naar ons toe is dat nooit verwoord. Van: ‘ik deel zijn ideologie en ik vind dat hij gewoon gelijk heeft. En als ik kon zou ik ook gaan.’ Dat soort uitingen hebben we nooit gehad. We hebben wel een broer meegemaakt die enigszins aan het radicaliseren was. Die hebben we meegenomen in een traject, maar niet dat iemand het openlijk heeft aangegeven van ik ben het er helemaal mee eens en ik ga ook als ik de kans krijg.”

Een collega voegt daaraan toe:

“Het geen contact willen hebben heeft soms ook te maken met angst in het netwerk. Angst omdat ze denken dat hun kind daar onder invloed staat, en beheerst wordt door IS en als zij met ons praten dat toch bekend wordt en hun kind dan iets overkomt.”

In bovengenoemde voorbeelden zien we dat familieleden boosheid hebben richting (lokale) overheidsinstanties, het moment waarop families in contact komen met hulpverleners per familie verschilt en sommige familieleden zelf het contact afwijzen hulpinstanties.

6.5 Samenvattend

Dit hoofdstuk had als doel inzicht te verschaffen in de rol en ervaringen van personen nadat een familielid van hen is uitgereisd. In de periode direct na de uitreis blijft de uitreiziger een grote rol spelen in het dagelijks leven van de achterblijvende familieleden, dit uit zich onder andere in de spagaat van emoties waar in ze moeten leven, emotionele spanningen in de gezinsdynamiek en psychische klachten bij individuele gezinsleden. We zien dat voor het merendeel van de geïnterviewde familieleden de uitreis onverwachts plaatsvond. Daarnaast heerst er sterke vrees

bij de achtergebleven familieleden over wat de uitreiziger uitvoert of ondersteunt. Bovendien krijgen familieleden vaak ook met praktische zaken te maken, zoals het leegruimen van een woning.

Na de uitreis bleef er in de meeste gevallen sprake van contact tussen de uitreiziger en familieleden. In de eerste weken pogen de meeste familieleden nog om de uitreiziger expliciet te overtuigen om terug te keren. Wanneer de uitreiziger aangeeft niet terug te willen keren proberen de achterblijvende familieleden hierin enigszins te berusten en het contact zo goed en zo kwaad als het kan, te onderhouden. Het contact gaat dan veelal over alledaagse dingen. Zo proberen zij de deur open te houden voor een mogelijke terugkeer in de toekomst. In twee gevallen hebben we gezien dat familieleden in een latere fase het contact hebben gebruikt om een plan van terugkeer te maken en dit te realiseren. Tegelijkertijd zien we dat uitreizigers in de periode direct na de uitreis andere familieleden (zoals broertjes of zusjes maar ook ouders) proberen over te halen om ook af te reizen naar Syrië of Irak. In een aantal gevallen bleken zij succesvol. In andere gevallen bemoeiden ze zich actief met het (in hun ogen onzedelijke) gedrag en kledingstijl van de achterblijvende familieleden.

In sommige gevallen geven familieleden aan dat ze bang zijn voor de impact die de uitreis op hun eigen levens kan hebben, zoals het niet kunnen vinden van een baan of een slechte reputatie in de buurt. In enkele gevallen hebben familieleden nare ervaringen gehad met instanties. Dit zorgt binnen de families voor een gespannen situatie en soms voor een wantrouwend gevoel jegens de politie of andere betrokken instanties. Daarnaast hebben sommige familieleden nare ervaringen met de media gehad en zijn ze net zo lang onderdruk gezet totdat ze een interview wilde geven.

7 Families na de uitreis

Op het moment van schrijven van dit rapport keren steeds meer uitreizigers terug uit Syrië en Irak – of hebben het voornemen dat in de nabije toekomst te doen. Volgens Rob Bertholee (hoofd van de AIVD) zijn momenteel ca. 30 Nederlandse jihadisten vanuit het strijdgebied in Syrië en Irak onderweg terug naar Nederland (Rosman, 2018). In enkele gevallen hebben geïnterviewde familieleden bij ons aangegeven dat er familieleden in kampen in Turkije en Irak zitten en wachten op een mogelijkheid om naar huis terug te keren. Tegen deze achtergrond is het van belang om te kijken naar de ervaringen en verhalen van familieleden van en professionals betrokken bij het beperkte aantal personen dat reeds is teruggekeerd. Gezien de relatief kleine groep teruggekeerde uitreizigers, zijn in dit hoofdstuk de ervaringen en observaties van professionals de rol van families bij terugkeer des te relevanter. Hierbij houden we, net zoals in de voorgaande hoofdstukken, zoveel mogelijk een chronologische volgorde aan, waarin we thema's aankaarten vanaf het moment van de wens van terugkeer van de uitreiziger.

7.1 Wens van terugkeer

7.1.1 Familieleden over een mogelijke terugkeer

De in totaal 17 geïnterviewde familieleden zijn gerelateerd aan 13 individuen die ten tijde van het gesprek niet waren teruggekeerd, 2 individuen die niet zijn vertrokken en 2 individuen die wel zijn teruggekeerd. Daarnaast hebben we met twee terugkeerders gesproken, van een van de terugkeerders hebben we de vader ook gesproken. Zoals weergegeven in Hoofdstuk 6, houden – ondanks langdurige periodes van gebrek aan contact – verreweg de meeste familieleden hebben de hoop dat de uitreiziger, wanneer niet bekend is dat deze overleden is, terugkeert. Tegelijkertijd zijn de door ons geïnterviewde familieleden zich bewust, dat ze de kans op terugkeer realistisch dienen te beschouwen, en niet de verwachting hebben dat de uitreiziger ook daadwerkelijk zal terugkeren. Barbara, moeder van Karlijn die ruim twee jaar geleden is uitgereisd, zegt voor terugkeer:

“Ik hoop het wel, maar ik verwacht het niet. Ook omdat ze nu twee kinderen heeft. Zolang hij [de man Karlijn] blijft leven, zal zij nooit terugkomen. Hij heeft een sterke invloed op haar, maar ze weet ook wel dat als hij leeft dan zou ze hem moeten verlaten want hij komt nooit meer terug. Ze weet ook wat haar te wachten staat als ze naar Nederland komt. Dan wordt ze aangehouden.”

Naast van fysieke en logistieke belemmeringen om terug te keren naar Nederland, geven familieleden tevens aan dat ze niet weten of de uitreiziger ooit nog wenst terug te keren naar Nederland. Nadia, zus Dania, uit zo haar twijfels:

“Ik weet ook niet of Dania dat [terugkeren] wel zou willen, mogelijk wil ze daar in de omgeving blijven wonen of in een ander Arabisch land.”

Amina, de moeder van Malik, denkt niet dat haar zoon nog terugkomt naar Nederland. Amina stelt duidelijk geëmotioneerd:

“Ik twijfel of hij nog terugkomt naar Nederland. Ik heb Malik niet op andere gedachten kunnen brengen en ik kan er denk ik ook niet voor zorgen dat Malik terugkeert. Ik ben blij met het contact dat ik nu heb, dat is genoeg. Hij komt niet meer terug. Hopelijk kan ik hem over een paar jaar in het buitenland opzoeken.”

Bram vertelt dat hij het al een geruststelling zou vinden als zijn dochter Nina in ander land wil gaan wonen. Bram:

“Ik denk zelf niet dat als Nina zou kunnen vluchten ze naar Nederland zou gaan. Dan zou ze naar Egypte gaan of Libië, dat is mijn idee. [...] Ik maak me wel zorgen over Nina. Ik weet niet hoe en wat er met Nina en de kinderen zou gebeuren. [...] Nina zou daar misschien in de anonimiteit kunnen verdwijnen.”

Jamal, vader van Ahmed en Bilal, vertelt dat hij zelfs nadat zijn zoon Ahmed al meerdere malen overleden is verklaard de hoop blijft houden dat zijn zoon terugkeert. Jamal vertelt over het telefoontje dat hij twee weken nadat hij bericht had gekregen van het vermeende overlijden van zijn zoon Ahmed:

“En toen belde hij mij weer: 'papa, weet je wie ik ben?'.

Op een later moment ontvangt Jamal nogmaals het bericht dat zijn zoon Ahmed overleden is. Jamal blijft toch geloven dat zijn zoon nog in leven is:

“Ik geloof niet dat hij dood is want het kan een trucje zijn van hem. Wereld op de kop gezet. Zo slim. Dan zie je hun met die hoofddoeken, ze zijn zo intelligent dat ze de hele wereld op de kop hebben gezet. Snap je. Ik voel, mijn gevoel zegt ze leven nog. En ik hoop dat ze nog terugkomen. Dat gevoel heb ik.”

7.1.2 Kampen, Kleinkinderen en de wens van terugkeer

Er is geschat dat er op dit moment zo'n drieëntwintig Nederlanders in het gevangenskamp Al-Roj verblijven.²¹ Daarnaast zouden er ook in andere (Koerdische) kampen in Syrië en Irak

Nederlanders verblijven. Van andere Nederlandse uitreizigers is bekend dat zij in een gevangenis in Turkije zitten. Een deel van de respondenten geeft aan dat hun uitgereisde familielid inderdaad verblijft in een van de kampen maar moeilijk contact met hen te kunnen krijgen. Hoewel zij aangeven opgelucht te zijn dat hun familielid nog in leven is en naar Nederland wil terugkeren, geven deze respondenten tegelijkertijd aan zich zorgen te maken over de huidige situatie in de kampen. Met name ziekte, criminaliteit en kou zouden zorgen voor een gevaarlijke situatie. Zij kunnen zich dan ook maar moeilijk verplaatsen in de terughoudendheid van de overheid om de uitreizigers die zich in de kampen bevinden actief terug naar Nederland te halen. Dit onbegrip geldt wellicht in het bijzonder voor de handelingswijze van sommige overheden met betrekking tot de kinderen binnen en buiten de kampen. Naar schatting bevinden zich 175 Nederlandse minderjarigen in de regio (AIVD, 2018). Sommige familieleden hebben de afgelopen maanden de media actief opgezocht om aandacht te vragen voor de huidige situatie. Zij trachten op deze manier dat zij ervoor konden zorgen dat de (klein-)kinderen terug naar Nederland zouden kunnen komen. Daarnaast geldt voor sommigen dat zij, door hun verhaal in de krant of op televisie te doen, hopen een rol kunnen spelen bij het voorkomen van radicalisering in andere families.

Voor nagenoeg alle familieleden geldt echter, ongeacht of zij op de hoogte zijn waar de uitreiziger zich op dit moment bevindt, dat zij hopen dat hun uitgereisde familielid ooit naar Nederland zal terugkeren. Deze hoop op een terugkeer gaat echter wel gepaard met angst over wat betrokkene heeft gedaan, meegemaakt en hoe familieleden daar adequaat mee om moeten gaan. Nadia, zus van Dania:

“Mocht Dania wel terugkomen dan vraag ik me af welke schade ze over zal houden aan haar uitreis. Ik ben bang Dania een trauma heeft opgelopen, PTSS en verder weet ik niet hoe het verder zal gaan als ze terugkomt.”

Aafke vertelt, dat ze blij zou zijn als haar dochter weer terugkeert naar Nederland, maar tegelijkertijd geeft ze aan dat de spannende en onzekere tijd waar ze nu in leeft niet noodzakelijkerwijs ophoudt bij de terugkeer van haar dochter:

“Ja en dan begint een ander gevecht. Je krijgt toch nooit meer rust. Sinds de dag dat zij weg is gegaan zal mijn leven nooit meer hetzelfde zijn. Ik doe heel veel leuke dingen, mensen zien het niet zo aan me, maar het onbezonnen is er echt af. En ook als zij terugkomt dan heb ik weer andere zorgen, die zorgen voor de kinderen. Maar ook hoe het dan met haar gaat, hoe het dan met haar moet. [...] Je krijgt er een heel ander kind voor terug. Wat heeft ze allemaal meegemaakt en gezien. En hoe functioneert ze dan.”

Een ander familielid geeft aan dat ze zich niet alleen zorgen maakt met betrekking tot trauma's die terugkeerders mogelijk hebben opgelopen, maar ook twijfels hebben over deradicaliseren. Ali:

“Ik heb nooit geloofd in deradicaliseren. Het enige wat ze wel doen is het geweld afzweren. De sympathie blijft, ze balanceren op de grens van het net niet verheerlijken. Ik geloof niet in het deradicaliseren. Als Erina terugkomt blijft het voor mij een heftige tijd. [...] Ik zou zeggen hou haar goed in de gaten, ook al is het mijn dochter. Het is moeilijk de spagaat waar ik in zit maar uiteindelijk kies je toch voor de samenleving, voor de gemeenschap. En ik ga niet voor iets fouts kiezen om achter mijn kroost te staan. Dat doe ik niet. Al zou mijn eigen dochter tegen mij zeggen ‘maar papa, ik ben erachter gekomen dat dat fout is.’ Ik ga het niet geloven, echt niet!”

De geïnterviewde familieleden hebben bijna allemaal de wens op terugkeer, tegelijkertijd zeggen ze dat na de terugkeer een volgende moeilijke periode zal gaan volgen.

In enkele gevallen hebben de uitreizigers de wens van terugkeer expliciet naar hun familie kenbaar gemaakt. Wesley, Sanne, Youssef, Erina en Karlijn hebben alle vijf de wens van terugkeer kenbaar gemaakt aan hun familie. In sommige gevallen hebben de ouders na de wens van terugkeer acties kunnen ondernemen om de terugkeer te realiseren. Zo vertelt Wouter, de vader van Sanne die is teruggekeerd naar Nederland dat het voor hem heel belangrijk was om het contact te onderhouden in de periode dat Sanne weg was. Ondanks dat hij tegelijkertijd boos en verdrietig was dat Sanne was vertrokken heeft hij altijd wel proberen het contact te onderhouden met zijn dochter Sanne. Wouter:

“En het zit hem vooral in familie en verbinding dat je dat overeind kan houden dan hoe je toegang tot elkaar en dan kan je tot iemand doordringen. Zelfs op afstand. In het geval van Sanne, ik vraag me weleens af wat ik fout en goed heb gedaan, maar waar ik in ieder geval wel trots op durf te zijn is het feit dat hoe boos ik ook was toen ze weg was [...]. ‘Hoe kan je gaan? Waarom?’ Dan ben je heel erg boos en op een of andere manier ben ik erin geslaagd om die verbinding te houden. [...] Toen ze bang was dat ze durfde terug te keren. Ik heb altijd die deur open weten te houden. Na anderhalve maand wist zij zeker dat ze daar [Syrië] fout zat en wist de overheid dat al [...] Ik heb het consulaat al ingelicht let op Sanne wilt vluchten en die komt er mogelijk aan. Ze was terug en het was goed.”

Naast dat Wouter het consulaat heeft ingelicht heeft hij samen met Sanne een vluchtplan opgesteld. Mustapha, de vader van Youssef, is nauw betrokken bij het vluchtplan van zijn zoon.

Mustapha vertelt dat zijn zoon op een gegeven moment aan geeft dat hij terug wilt keren. Op een avond wordt Mustapha door een vriend van Youssef gebeld met de vraag of hij een kopie van het paspoort van Youssef kan sturen. Mustapha:

“Op één avond word ik gebeld door die vriend van Youssef. Hij zegt wil jij alsjeblieft even een kopie van het paspoort van Youssef naar Youssef sturen? En vraag aan mijn moeder, of ze een kopie van mijn ID kaart naar mij toestuurt. Ik zeg: ‘ja wat zijn jullie nu van plan dan?’ hij zegt tegen mij van, zodra de mist komt, dan gaan wij vluchten hierzo, dan gaan wij weg. Ja ik dacht, misschien duurt het nog een paar dagen voordat het zover is, hè. Maar ik heb dezelfde avond nog met de moeder van die vriend contact gehad en gevraagd om de kopie. Ik heb kopieën van zijn paspoort gemaakt naar hem teruggestuurd. En dezelfde avond nog, om drie uur 's nachts, zijn ze de muur over geklommen, naar beneden gesprongen, van Syrië naar Turkije. Ze waren niet alleen [...]. En daar zijn ze opgepakt. Ze waren eigenlijk onderweg naar de ambassade.”

Naast dat Mustapha kopieën van Youssef zijn paspoort opstuurt, regelt hij daarnaast een advocaat voor zijn zoon die vast komt te zitten in Turkije. Wesley besluit na drie maanden in Syrië terug te willen keren naar Nederland. Hij laat zijn moeder dat hij terug wilt keren naar Nederland. Zijn moeder heeft hierover contact opgenomen met de AIVD. Wesley:

“Mijn moeder had contact met de AIVD, dat weet ik wel. Via de AIVD heeft ze kunnen regelen dat ze me heeft kunnen ophalen in Turkije. Mijn moeder is naar Turkije gekomen en samen met haar ben ik teruggevlogen. Ik ben toen naar mijn moeders huis gegaan. Toen is de vader van mijn vrouw en mijn dochttertje langs geweest als verassing. [...] Mijn schoonmoeder nam het me wel heel erg kwalijk. Mijn schoonvader vond het ook niet goed. Hij stond daar niet achter.”

7.1.3 Professionals over de wens van terugkeer

De professionals bevestigen het beeld dat de familieleden schetsen. Familieleden blijven altijd de wens houden, maar echte concrete verwachtingen ten aanzien van de terugkeer van hun zoon, dochter, broer of zus hebben ze vaak niet. Zo illustreert een familieondersteuner aan de hand van een casus dat familieleden altijd de hoop blijven houden op terugkeer van de uitreiziger:

“Familieleden blijven altijd de hoop houden. Ik ken iemand die daar twee jaar zit en ze hopen nog altijd dat ze terugkomt. Die hoop zullen ze houden. Het is ook een beetje hoop dat die ouders doet leven. Ouders hebben ook wel eens gezegd: het is makkelijker als ze dood is. Je kan het vergelijken met een kind dat vermist is. Je weet

waar ze is, maar het kan ieder moment anders zijn, de lijntjes kunnen doorgeknipt worden. Je kan geen contact krijgen met iemand, er is, de kans bestaat dat ze platgebombardeerd wordt.”

Een medewerker binnen de jeugdhulpverlening vertelt dat indien er een wens is van terugkeer bij de uitreiziger, familieleden daar in de meeste gevallen voor openstaan en proberen mee te denken over de terugkeer:

“Feit is wel, dat als je daar wel wilt komen als gezin, je geld nodig hebt. Je moet via illegale routes het land uitvluchten. Je mag pas geholpen worden door de Nederlandse overheid op het moment dat je je in een veilig gebied meldt. Er zit een schemergebied. Hoe het eigenlijk vaak gaat is, familie weet dan he, of de mensen hebben kenbaar gemaakt van ik heb twijfels en misschien moet ik wel terug. Dan zijn daar gesprekken over. Familie wil heel graag dat ze terugkomen, zeker als er kleinkinderen in het spel zijn. Die willen ze in veiligheid stellen. Dus ze doen alles wat mogelijk is, zonder daarbij te kijken wat wel of niet mag. Dus overtreden daar allerlei regels mee.”

Familieleden proberen alles te doen wat in hun macht ligt om de terugkeer mogelijk te maken. Zo worden sommige ouders door de uitreiziger gevraagd om geld te sturen, in hun ogen is dit niet geld sturen om terrorisme te financieren maar geld sturen om hun zoon of dochter, broer of zus te helpen bij de terugkeer.

7.2 Reactie op terugkeer

In gesprekken met professionals geeft het merendeel desgevraagd aan nog geen ervaring te hebben met terugkeerders. Daarnaast vertellen enkelen van hen dat ze niks kunnen zeggen over de ervaringen die zij met terugkeerders hebben. Anderen geven aan wel in contact te zijn met terugkeerders en delen hun ervaringen met ons. Een medewerker van de reclassering, die onder andere terugkeerders begeleidt, vertelt dat hij meestal twee soorten reacties ziet bij familieleden op de terugkeer van een uitreiziger. Families zijn soms extreem boos of ze zijn heel blij dat de uitreiziger terugkeert en doen vrij snel alsof er niks gebeurd is. Hij geeft aan dat het heel belangrijk is om families te ondersteunen in de periode dat hun kind is teruggekeerd:

“Ik denk dat families heel goed begeleid moeten worden op heel veel gebieden en dat ze dan wel een hele belangrijke rol kunnen spelen. Want ze kunnen wel met dat vingertje gedaan, maar degene die nu terugkomen snapt 9 van de 10 keer ook wel dat hij iets verkeerd gedaan heeft. Maar als die dan ook nog thuis met de vinger wordt nagewezen of wat dan ook, kijk tuurlijk de overheid moet straffen, die moet

duidelijk stellen wat er aan de hand is, maar als familie kan je ook wel een opvangen en laten zien dat je er bent voor ze. Ik denk dat dat heel belangrijk is. Wel aangeven ik ben het er niet mee eens! [...] Maar ja ik vind het zo enorm moeilijk want het is een schaamtecultuur, alles wordt met de mantel der liefde bedekt, ook als ze het er niet mee eens zijn. Dat zie je bij heel veel mensen. Ze zijn juist extreem boos waardoor ze weer iemand afstoten of ze zijn blij hij komt terug het is over. Het is ineens over allemaal en dat is het natuurlijk niet.”

Een medewerker van de Raad van de Kinderbescherming herkent de reactie van ouders die heel erg boos zijn bij terugkeer:

“Ik weet wel dat ouders boos zijn. [...] Sommige zijn echt des duivels, maar zeggen wel het is mijn kind en ze hebben een stomme keuze gemaakt. Ik ben nu heel erg boos, maar het zijn wel mijn kleinkinderen. Dat is een hele normale emotie. Ik denk dat de meeste ouders dat hebben van hoe haal jij het in je kop.”

7.3 Contact tussen familie en terugkeerder

Nu we in kaart hebben gebracht, hoe familieleden aankijken tegen een mogelijke terugkeer en de eerste ervaringen en observaties van professionals met terugkeerders, richten we ons op de vragen: Is er gedurende de tijd in detentie contact tussen de familie en terugkeerder. En zo ja, hoe verloopt dit contact?

7.3.1 In detentie

Een deel van de respondenten is zich bewust dat, bij een mogelijke terugkeer in Nederland, hun familielid eerst een kortere of langere periode in detentie zal moeten verblijven. Sommigen benoemen daarbij expliciet dat, wanneer blijkt dat hun familielid inderdaad strafbare feiten heeft gepleegd dat zij daarvoor bestraft moeten worden.

In het kader van het onderzoek spreken we met twee medewerkers van de Dienst Justitiële Inrichtingen (DJI) van de Penitentiaire Inrichting (PI) Vught. Een van de medewerkers geeft aan dat terugkeerders in detentie in eerste instantie te maken krijgen met allerlei beperkingen die zijn opgelegd door de rechter-commissaris. Hierbinnen is ook vaak geen ruimte voor contact met familie. “Ze mogen formeel maar twee keer in de week tien minuten bellen.” Daarnaast geven ze aan dat bezoek beperkt toegestaan is en moet iedereen waarmee ze contact willen hebben gescreend worden. Door deze regels is het contact tussen de terugkeerder en familieleden gedurende de periode in detentie beperkt. Tegelijkertijd wordt gedurende de periode in detentie wel degelijk aandacht besteed aan de band met de familieleden, “want als iemand wordt afgestoten door de familie is dat per definitie een risicofactor voor radicalisering,

of opnieuw iets crimineels in ieder geval.” Zo vertelt een medewerker van de DJI, die onder andere ook contact heeft met terugkeerders, dat familieleden vaak wel de terugkeerder willen bezoeken in detentie maar soms ook wel met vragen zitten. Medewerker DJI:

“Meestal staat de familie wel open voor het contact met de terugkeerder. Waarbij we dus ook een paar hebben gehad waarbij de familie er wel voor openstond en ook heel veel vragen had. En boos waren en zich verraden voelden. [...] Van hoezo? Waarom ben je hier mee bezig? Dit hadden we niet zien aankomen. Misschien waren er een paar signalen, maar we dachten niet dat het zo erg was. Weet je, van dat soort vragen zie je heel veel terug bij de familieleden. Waarbij sommige dus ook echt wel heel erg boos zijn. Die dan toch wel dat contact willen, maar daar wel een beetje ambigu instaan.”

De medewerker van DJI vertelt dat in sommige gevallen familieleden het geloof van de terugkeerder niet accepteren. Medewerker DJI:

“Er zijn er echt wel veel bij waarbij je echt wel warme familieleden hebt en dat ook echt wel oké is. Maar ja, je hebt ook mensen die bijvoorbeeld het geloof echt niet accepteren. Die heb ik ook wel eens gehad. Ouders van een teruggekeerd iemand. Iemand was bekeerd en ouders die dat weigerden te accepteren. Dan zit iemand weer in dat conflict; kies ik nu voor mijn ouders of kies ik dan voor God, want eigenlijk zetten mijn ouders me voor een keuze.”

In de PI Vught worden systeemgesprekken gevoerd met terugkeerders.²² Uit ervaring blijkt dat de familieleden van de terugkeerders hier bijna altijd voor open staan, maar soms geeft een terugkeerder hier geen toestemming voor. Medewerker DJI:

“Ik heb wel ooit gehad dat ik dacht dat de ouders heel belangrijk waren. [...] Dan ging ik naar de gedetineerde en die zei: “nee dat wil ik niet, je mag ze niet bellen.” Dan houdt het op. Dat ouders het wel willen, maar een gedetineerde niet. Dan is dat zo. [...] Die wilde gewoon geen familie in de gevangenis ontvangen. Wat dan de echte reden is kom je ook nooit achter. Dat heb ik al wel vaker gehad. Dat de familie wel wil, maar de gedetineerde niet. Ik ben de hulpverlener van de gedetineerde en ik kan hem niks opleggen. Als hij minderjarig is dan hebben de ouders inspraak. In het volwassenstrafrecht hebben ouders niks te vertellen. [...] Alles wat ik aan de ouders wil vertellen moet ik toestemming van de gedetineerde voor hebben.”

Voor het onderzoek spreken we met terugkeerder, Wesley. Hij is een aantal maanden in Syrië geweest. We spreken met hem bij ons in een ruimte op de universiteit. Wesley is open om zijn

verhaal met ons te delen en te vertellen over zijn band met zijn familie. Wesley, vertelt over zijn tijd in detentie:

“De eerste drie weken had ik helemaal geen contact. Na een tijdje toen ze gescreeend waren mocht ik twee keer per week bellen. En een keer een advocaat. Ik belde mijn vrouw en moeder allebei een keer in de week.”

7.3.2 Na detentie en re-integratie

Volgens de AIVD zijn op het moment van schrijven rond de 50 uitreizigers teruggekeerd naar Nederland. De meeste van hen zijn na een korter of langer verblijf in de gevangenis inmiddels op vrije voeten. Tot op heden is er maar weinig (wetenschappelijk) onderzoek dat inzicht verschaft in de re-integratie van teruggekeerde Syriëgangers en de mogelijke rol die hun familie hierbij heeft gespeeld. Een relevante uitzondering betreft een studie uit 2014 van CT Infobox. Hierbinnen werden in totaal 24 terugkeerders in beeld gebracht. Deze exploratieve studie liet zien dat een deel van de terugkeerders uiteindelijk weer belandde in de (radicale) groep waar ze voor hun uitreis mee omgingen. Het andere deel nam juist geen contact meer op met hun oude vrienden en bracht veel tijd in door kleine kring (bijvoorbeeld met familie). Deze bevinding lijkt te worden ondersteund door het eerder genoemde Duitse onderzoek uit 2016 naar uitreizigers en terugkeerders. Hierin komt naar voren dat 51% van de terugkeerders zich weer contact zocht met radicale groepen in hun thuisland (Bundeskriminalamt, 2016; zie ook Van Miert, 2017). Het onderzoek van CT infobox stelt tevens dat met name de weerstand van familie tegen extremisme hoog was, maar weinig effect leek te hebben op de terugkeerder die zich weer bij oude vrienden meldde. Hoewel verschillende familieleden (vaders, moeders, broers, zusters en zelfs oma's en neven) actief probeerden de terugkeerder uit de extremistische beweging te houden leek men zich vaak af te sluiten voor de positieve beïnvloeding van derden. Hoewel deze bevindingen gebaseerd zijn op een beperkt aantal terugkeerders laten zij een eerste beeld zien op basis waarvan niet zondermeer verwacht kan worden dat alle families een effectieve bijdrage (kunnen) leveren aan de re-integratie van terugkeerders.

Voor dit onderzoek hebben we terugkeerders en hun families slechts in beperkte mate bereid weten te vinden om mee te werken aan het onderzoek. Zo gaven zij aan uit de publiciteit te willen blijven of moesten zij zich houden aan (justitiële) beperkingen die hen zijn aangeraden of opgelegd.

Een medewerker van Reclassering Nederland begeleidt zowel personen die tegen gehouden zijn voor de uitreis en personen die teruggekeerd zijn. Hij geeft aan dat een aantal factoren een rol spelen met betrekking tot de rol van familieleden in het proces van re-integratie

in de maatschappij. In de eerste plaats noemt hij dat onderzocht moet worden hoe familieleden tegenover de uitreis en terugkeer aankijken:

“Ik denk dat je goed moet onderzoeken wat voor iemand de redenen zijn geweest om weg te gaan. Wat de redenen zijn om terug te komen en hoe de ouders daar tegenaan kijken. Binnen sommige gemeenschappen blaast iemand zich op en dan krijgen de ouders de felicitaties. Dat gebeurt natuurlijk ook en van die ouders die felicitaties gerechtigd vinden en ouders die zitten er niet op te wachten. [...] Mensen die het ondersteunen daarvan zou je eigenlijk moeten zeggen die moeten zo min mogelijk betrokken worden. Terwijl je ook wel voorbeelden ziet van ouders die hun zoon of dochter daar zijn gaan halen.”

Het is volgens de medewerker van de reclassering van belang om te weten hoe de familie aankijkt tegen de uitreis en terugkeer om op die manier de kans op re-radicalisering te kunnen inschatten. Naast dat er moet gekeken worden hoe familieleden tegen de uitreis en terugkeer aankijken wijst de medewerker van Reclassering Nederland erop dat de leeftijd van de terugkeerder daarnaast ook een rol speelt in hoeverre familieleden bij het proces van re-integratie betrokken zullen worden:

“Heb je het echt over een adolescent dan is het ook wel een ander verhaal dan iemand van 35 jaar die met zijn hele gezin daarnaartoe is gegaan dan denk ik dat ouders sowieso veel minder invloed hebben van nature al dan iemand die inderdaad 18 jaar is. Ik denk bij die jongere die terugkeren die zullen eerder ook wel met praktische dingen terug willen vallen op hun ouders en dan heb je denk ik wel invloed. Terwijl die oudere die terugkomen die vinden op een andere manier hun weg. En dan is het de vraag of ze zelf dan contact willen hebben met hun ouders.”

In paragraaf 7.1.1 geven familieleden aan dat de wens van terugkeer gepaard gaat met angst voor de terugkeer met betrekking tot trauma's die de uitreiziger mogelijk heeft opgelopen. De medewerker van Reclassering Nederland geeft aan dat we familieleden goed op de terugkeer moeten voorbereiden.

“Ik denk wel dat het goed is om ouders daarin wel te onderwijzen. [...] voor hetzelfde geld krijg je iemand in huis die helemaal getraumatiseerd is, als je niet weet hoe de spanningsopbouw werkt bij iemand die getraumatiseerd is, succes met je huishouden, maar dan kan het weleens een moeilijke wedstrijd worden, zeker als er nog medicijngebruik bij komt kijken wat je ook wel vaak ziet bij personen die trauma's hebben opgelopen. Ik denk daar wel op ingezet moet worden dat families daar wel wat weerbaarder op moeten worden gemaakt.”

We spreken met een medewerker van de politie die vertelt over het contact tussen familieleden en terugkeerders na detentie: “het is heel verschillend.” In sommige gevallen is het contact heel goed en hebben ouders van de terugkeerder een actieve rol: “zo denken ze mee over een verblijfplaats en bijvoorbeeld een opleiding”. In een andere casus, zo vertelt de medewerker van de politie, woont de moeder van de terugkeer in het buitenland. Door de beperkingen die de terugkeerder zijn opgelegd is er weinig contact met zijn moeder. “Zijn moeder komt af en toe op bezoek in Nederland.” Een medewerker van Reclassering Nederland geeft desgevraagd aan, dat familie een belangrijk vangnet is voor de terugkeerder omdat ze in veel van de gevallen niemand meer hebben. Hij illustreert dit aan de hand van een casus:

“Ik begeleid nu een mevrouw en haar familie is heel erg boos dat ze uitgereisd is, voelen zich verraden enzovoort. Zij voelt zichzelf eigenlijk ook verraden want haar jeugd was slecht, ze voelde zich ook een beetje weggestopt. Maar het is wel heel belangrijk hoe die familie met elkaar omgaat, ze heeft een tante waarmee ze wel heel erg goed mee optrekt en die nu haar steun en toeverlaat is. Waar ze heel veel steun aan heeft en die haar ook helpt bij heel veel zaken. Het hoeft niet eens altijd de ouders, een vader of moeder te zijn, het kan ook een tante of een oom zijn natuurlijk die heel belangrijk daarin is. Ze heeft een broer die moet haar totaal niet meer die voelt zich enorm gekrenkt, doordat zij uitgereisd is.”

Een medewerker van de Raad van de Kinderbescherming wijst tevens op het belang van goed contact tussen een terugkeerder en familieleden:

“Kijk, een wildvreemde kan tegen jou zeggen van joh laten we het er nou eens over hebben, want ik weet er heel veel van en jij bent geradicaliseerd. Ik denk dat het hem veel mee zit in de eigen sociale omgeving die ervoor kan zorgen dat iemand met beide benen op de grond komt, en geen gevaar meer is voor de nationale veiligheid. Dat is natuurlijk waar het uiteindelijk om gaat. Daarin denk ik dat het netwerk heel belangrijk gaat worden. Het is natuurlijk allemaal koffiedikkijken, maar ik denk dat daar de kracht zit van de familie. Daarom moeten wij als instanties die familie overal bijslepen.”

De medewerker van de Raad van de Kinderbescherming stelt dat familieleden een belangrijke rol kunnen spelen en ‘met beide benen op de grond kan houden.’ Wouter, de vader van Sanne, vertelt dat hij met zijn dochter uitgebreid gesproken heeft over haar uitreis en terugkeer. Wouter:

“We hebben het er destijds zeker over gepraat. We zijn heel voorzichtig geweest want in [PI] Vught konden we niet praten want daar luistert altijd iedereen mee.

Daar heeft ze het ook heel zwaar gehad. We hebben het uitgebreid doorgesproken, 'hoe kwam je erbij en hoe zit je erin?' en ga zo maar door. En dan kom je gewoon tot de kern dat ze onder druk zat, zoekende was [...] alles bij elkaar is een veelheid aan factoren."

De band tussen vader en dochter is na de uitreis nog steeds goed. Zo vertelt Sanne hoe ze de band met haar vader nu vindt:

"Super, vind ik. Beter dan eerst. Het is wel altijd goed geweest met wat dingen maar..."

Haar vader Wouter voegt hieraan toe:

"Dat begreep de rechter ook niet en ze is natuurlijk wel eerder uit huis geplaatst geweest en gedoe. Ik denk dat de basis er al vanaf jongs af aan is. Ik ben altijd al stapelgek op mijn kinderen."

Wouter, de vader van Sanne, vertelt verder over de verschillende 'fases' die hij, Sanne en de rest van de familie gezamenlijk doorlopen:

"Ik noem het fases. We hebben de fase gehad van daar terughalen. Dan volgt de fase van [PI] Vught en de fase van de kinderen, de fase van de terugkeer hier en straks krijg je de fase van op zichzelf en het leven weer helemaal zelf dragen. [...] Elke fase heeft zijn eigen rol en het vraagt allemaal verschrikkelijk veel [...] Voor ons is nu op enig moment wel het punt dat wij ook weer ons gezin willen oppakken. We zijn dolblij met die hummels [kinderen van Sanne]. Maar nu komt ook het moment dat ze het alleen gaan doen en dat ze een huisje kunnen gaan regelen."

Wouter, de vader van Sanne, vangt op dit moment samen met zijn partner Hanna de kinderen van Sanne op. Daarnaast ondersteunen ze Sanne bij het weer oppakken van haar leven hier in Nederland, bijvoorbeeld bij het zoeken van een opleiding. Wouter geeft desgevraagd aan, dat zijn dochter heel veel heeft aan zijn partner en haar coach:

"Die coach heeft echt goeie bedoelingen. Samen met Hanna [partner Wouter] hebben ze die financiën helemaal rechtgetrokken. Hanna doet daar ook heel veel in. En dan liggen daar schulden van in huis en dat stapelt allemaal op [na uitreis]."

Sanne vult haar vader aan:

"Ik heb aan de coach heel veel en Hanna [partner Wouter] eigenlijk. En de psycholoog, [...] maar zij zijn wel goed. Zij hebben mij dingen gegeven waardoor het

voor mij wel dragelijker is. Maar verder, ik heb de gemeente, ik heb er niks aan! [...]
Ik wil ook niet dat ze komt. Het is te veel. Het is per persoon verschillend. Zo is het traject zo moet het en als je hier wilt wonen moet je eraan houden.”

Wesley geeft aan dat zijn contact met zijn moeder na de uitreis eigenlijk nog beter is geworden. Hij heeft dagelijks contact met zijn moeder. Wesley:

“De band met mijn moeder is nog beter geworden. Ik ben beter mijn best gaan doen en dat ziet mijn moeder. [...] Ik bel iedere dag met haar en ik ga zo vaak mogelijk langs.”

Het merendeel van de familieleden waarvan de uitreiziger nog niet is teruggekeerd geeft aan dat de wens van terugkeer gepaard gaat met angst over wat de betrokkene heeft gedaan, meegemaakt en hoe familieleden daar adequaat mee om moeten gaan.

7.4 Families en contact met overheidsinstanties

In de periode na de uitreis komen de terugkeerders, en vaak diens familieleden, in contact met verschillende hulpverleningsinstanties, zoals de politie, de Raad voor de Kinderbescherming en reclassering. We spreken met een medewerker van de Raad voor de Kinderbescherming. Zij vertelde dat ze op dit moment familieleden van uitreizigers die kinderen hebben, benaderen om te kijken hoe de opvang van kleinkinderen bij terugkeer georganiseerd kan worden, bijvoorbeeld op de kinderen van de uitreizigers opgevangen kunnen worden door hun opa en oma. Voor deze instantie is de familie een belangrijke informatiebron, met name omdat familieleden – zoals tevens weergegeven in het voorgaande hoofdstuk – bijna altijd contact hebben met de uitreiziger en op die manier nog het beste de situatie in Syrië of Irak kunnen inschatten. Medewerker van de Raad van de Kinderbescherming:

“Het is fijn als je dat precies weet wat ze precies hebben gemaakt, omdat je daar dan hulpverlening op kan inzetten. Dat is dan wel een ding wat lastig is. Als je dus spreekt met de familie, die hebben die informatie waarschijnlijk wel meer gekregen. Nu is het heel lastig het contact met daar, maar van de meeste families hebben wij gehoord dat ze prima contact konden onderhouden. Die hebben daar ook vast gesprekken gehad over het dagelijks leven, dingen die daar gebeurd zijn, dingen die te zien zijn. Dan kun je toch dat plaatje invullen waardoor het voor ons makkelijk wordt om te zeggen oké dat hebben die kinderen dus meegemaakt. Dat zou dit misschien passend zijn om die kinderen dit op termijn aan te bieden. Je moet die kinderen ook niet meteen overladen met allerlei toeters en bellen van hulpverlening. Dan kan je alvast een soort van map uit gaan zetten met wat zou nou

passend zijn voor deze kinderen, waar zouden ze iets aan kunnen hebben? Dat is wel fijn. Dat netwerk is voor ons ook een bron van informatie.”

Het contact met de Raad van de Kinderbescherming is vaak nog voordat de terugkeerder is teruggekeerd, in mogelijke voorbereiding op de terugkeer van de uitreiziger en zijn of haar kinderen. De familie van de uitreiziger kan hierbij een belangrijke rol spelen met betrekking tot het delen van informatie over de omgeving waar de kinderen van de uitreiziger zich in bevinden en op de lange termijn indien een familielid de kinderen van de uitreiziger kan verzorgen, kunnen zij toezien op het welzijn van de (klein-)kinderen en dit kan mogelijk ook bijdragen aan de band met het teruggekeerde familielid.

Andere instanties, zoals reclassering, zijn vaak afhankelijk van de terugkeerder of familieleden betrokken kunnen worden. Reclasseringsmedewerker:

“Wij hebben toestemming nodig om met familie in gesprek te gaan. Wij proberen altijd het netwerk te spreken om te kijken waar hij of zij vandaan komt en hoe staat de rest van het netwerk er [uitreis en terugkeer] tegenover. We proberen zelf ook een beetje uit te zoeken van met wie hij of zij omgaat en wie zijn of haar vriendengroep is.”

Voorts wijst een andere medewerker van Reclassering Nederland op het feit dat sommige ouders zich in de periode voorafgaand van de uitreis niet gehoord hebben gevoeld door overheidsorganisatie en hierdoor zich in de steek gelaten voelen en geen verwachtingen meer hebben van overheidsorganisaties en het contact hiermee vermijden:

“En ook de ouders die zijn er ook genoeg die heel vaak aan de bel hebben getrokken, die zich niet gehoord hebben gevoeld, op het moment dat zo'n iemand terugkomt moet je ervoor opletten maar waarom zou ik, er gebeurt toch niks, terwijl het juist wel heel belangrijk is de mensen die nu gaan terugkomen, meer dan de mensen die in eerste instantie gedesillusioneerd terugkwamen. Dat ze het vertrouwen niet hebben dat er iets in gebeurt.”

Het vertrouwen tussen families en overheidsorganisaties is van groot belang, indien familieleden weer verdenkingen hebben zullen zij bijvoorbeeld minder snel opnieuw aan de bel trekken.

In de periode na de uitreis komen de uitreizigers met diverse (overheid)instanties in contact. Sanne vertelt dat ze naast het contact met een coach veel verplichtingen heeft naar verschillende overheidsinstanties. Ze vertelt over haar ervaringen met het contact met overheidsinstanties:

“Ik word er helemaal gek van al die mensen. Ik moet naar de reclassering elke week. De theoloog is nu klaar. De waag, de gemeente, de wijkagent, de recherche en dat is niet voor hulp maar om mij te controleren. Ze doen alsof het om te helpen is, maar ik wil het niet. Het is iedere keer hetzelfde, ze vragen steeds ‘hoe gaat het?’ ‘Ja, goed’ Ik word er helemaal gek van maar het hoort erbij.”

In de ogen van Sanne is het contact met de verschillende instanties niet altijd even waardevol. Wesley vertelt dat naast de overheidsinstanties waar Sanne over vertelt dat de AIVD ook een paar keer contact met hem heeft gezocht en graag zijn verhaal wilde horen over zijn uitreis en terugkeer om op die manier meer inzicht te krijgen in uitreizigers en terugkeerders.

7.5 Samenvattend

Dit hoofdstuk had als doel inzicht te verschaffen in de rol van familieleden in de periode die aanbreekt nadat de uitreiziger aangeeft terug te willen keren naar Nederland. Op het moment van schrijven zijn volgens de AIVD ongeveer 50 uitreizigers teruggekeerd. Naast op interviews met twee terugkeerders is dit hoofdstuk gebaseerd op ervaringen en observaties van professionals, omdat de groep terugkeerders relatief klein is. Verreweg de meeste familieleden hebben de wens dat de uitreiziger ooit terugkeert. Tegelijkertijd geven ze aan dat de verwachting dat de uitreiziger zal terugkeren niet realistisch is en dat indien de uitreiziger wel terugkeert, een volgende moeilijke periode zal aanbreken.

De rol van familieleden loopt op basis van de ervaringen en observaties van professionals in de periode na de uitreis zeer uiteen: van weinig contact tot en met het zijn van een grote steun en toeverlaat voor de terugkeerder. Dit kan zich uiten van oppassen op tot opvangen van de kleinkinderen, ondersteunen bij het zoeken van een opleiding of baan, zorgen voor juridische steun en wegwijs maken bij verschillende instanties.

Tot op heden is er maar weinig (wetenschappelijk) onderzoek verricht naar de re-integratie van teruggekeerde Syriëgangers. Een belangrijke uitzondering hierop is de studie van de CT Infobox naar 24 terugkeerders. In deze studie kwam naar voren dat een deel van de terugkeerders uiteindelijk weer belandde in de (radicale) groep waar ze voor hun uitreis mee omgingen. Hoewel zij sterk afwijzend waren, bleken familieleden nauwelijks invloed te hebben op de terugkeerder.

In hoeverre familieleden een rol kunnen spelen bij het proces van re-integratie hangt volgens een medewerker van de reclassering af van een aantal factoren. In de eerste plaats is het van belang om uit te zoeken wat de beweegredenen van de uitreiziger zijn voor uitreizen en terugkeren en hoe de familie tegenover de uitreis en terugkeer staat, om het risico van mogelijke re-radicalisering te kunnen inschatten. Daarbij wijzen professionals erop dat sommige familieleden in de periode voorafgaand aan de uitreis al aan de bel getrokken hebben maar zich

niet gehoord voelden. Dit kan ervoor zorgen dat zij niet nogmaals aan de bel zullen trekken omdat ze geen verwachtingen meer hebben van overheidsinstanties. In de tweede plaats moet een terugkeerder openstaan voor hulp van familieleden. Familie zal waarschijnlijk een grotere rol spelen als iemand op jongere leeftijd is uitgereisd dan iemand die al zijn of haar eigen gezin heeft. In de derde plaats moet familie ondersteund worden in hoe zij een terugkeerder kunnen begeleiden en hoe zij bijvoorbeeld om moeten gaan met een getraumatiseerd individu.

8 Conclusie en Reflectie

In 2012 waren er waarschuwingen van inlichtingen- en veiligheidsdiensten over Nederlandse staatsburgers die naar het gewapende conflict in Syrië en Irak vertrokken. In de daaropvolgende jaren nam het aantal “uitreizigers” flink toe; van enkelen in 2012 tot circa 300 in 2018 (AIVD, 2018; Bakker & Grol, 2017). Centraal in dit onderzoek stond de vraag: wat is de rol en betekenis van familieleden bij processen van voorbereiding, uitreizen naar en terugkeren uit een buitenlands strijdgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn? Daarnaast hebben we in dit onderzoek gereflecteerd op de interventiemogelijkheden van familieleden om de risico's die samenhangen met processen van uitreizen naar en terugkeren uit een buitenlands strijdgebied te mitigeren en op de wijze waarop de overheid familieleden hierbij kan ondersteunen.

Op basis van inzichten uit diepte-interviews met zowel familieleden van uitreizigers en terugkeerders als met professionals, enkele dossieranalyses, een focusgroep met familieleden en/of aan de hand van bestaande wetenschappelijke literatuur, mediaberichten en bestuurlijke documenten, kunnen een drietal rollen worden geïdentificeerd. Deze uiteenlopende rollen van familieleden kunnen op een continuüm worden geplaatst. Aan het ene uiteinde van het continuüm is de familie een *stimulerende* factor; sommige familieleden steunen in meer of mindere mate een radicaliseringsproces of uitreis of belemmeren juist – in een latere fase – de terugkeer of re-integratie van een individu. Aan het andere uiteinde vormt de familie een buffer of beschermende factor tegen radicalisering of uitreizen. Bij terugkeer kan een dergelijke *inhiberende* rol de uittreding en re-integratie juist faciliteren. Binnen beide extreme rollen kan er sprake zijn van *directe* maar ook van meer *indirecte* beïnvloeding. Bij directe beïnvloeding gaat het om de actieve en bewuste sturing van familieleden in een bepaalde richting. Directe beïnvloeding binnen de stimulerende rol kan bijvoorbeeld ideologische scholing of praktische hulp van familieleden zijn waardoor iemand gemotiveerd wordt om uit te reizen. Indirecte beïnvloeding daarentegen, verloopt subtieler en veelal onbewust. Indirecte invloeden binnen beide extreme rollen zorgen voor een meer of minder vruchtbare bodem voor een uitreis of een meer of minder effectieve re-integratie. Hoewel beide rollen (stimulerend en inhiberend) weliswaar in beperkte mate naar voren komen uit onze interviews, lijkt er op veel momenten vaker sprake te zijn van een meer *latent* (emotioneel) *afwezige* rol. Deze rol bevindt zich in het midden van het continuüm.

De rol (stimulerend, latent of inhiberend) van een familie of familielid voor, tijdens of na een uitreis is dynamisch van aard. Dat wil zeggen dat familieleden in de loop der tijd een andere rol kunnen gaan spelen. Een familielid kan bijvoorbeeld, na bewust te zijn geworden van de ernst van de situatie, proberen een inhiberende invloed uit te oefenen door hun familielid proberen te helpen, nadrukkelijker in de gaten te houden of aan de bel te trekken bij

hulporganisaties of de politie. Andersom kan ook, familieleden kunnen bijvoorbeeld na negatieve ervaringen met bepaalde instanties of media een uitreiziger steeds meer gaan steunen in zijn of haar extremistische keuzes. Echter, regelmatig is ook sprake van een meer statische rol. Familieleden die voorafgaand aan een uitreis een latente rol speelden, kunnen deze tijdens en na een uitreis nog steeds vervullen. Hier zal later verder op worden ingegaan.

In de volgende paragrafen zullen we eerst nader stilstaan bij deze drie verschillende rollen, te weten (a) *stimulerende* rol, (b) *inhiberende* rol en (c) *latente* rol. Deze rollen worden toegelicht aan de hand van de belangrijkste bevindingen uit dit onderzoek in volgorde van periode – voorafgaand aan de uitreis, ten tijde van de uitreis en na de uitreis. De rollen zijn schematisch weergegeven in Bijlage 5. Vervolgens zullen de mogelijkheden voor interventies en beleid worden besproken. We eindigen dit met een methodologische reflectie en een aanzet voor toekomstig onderzoek op dit terrein.

8.1 Stimulerende rol: de familie als negatieve factor

In de wetenschappelijke (internationale) literatuur wordt uitgebreid aandacht besteed aan de mogelijke negatieve bijdrage van familieleden bij het ontwikkelen van deviant gedrag in het algemeen en bij processen van radicalisering in het bijzonder. In de wetenschappelijke literatuur waar radicalisering centraal staat, zijn grofweg drie typen familie gerelateerde risicofactoren te onderscheiden: de eerste richting betreft de onderzoeken die zich concentreren op de algemene *familie context*. Zo waren in eerder onderzoek naar de rol van familieleden van (ex-) extremisten veelgenoemde factoren onder andere gescheiden ouders, een afwezige vader, weinig emotionele steun en psychiatrische problematiek en in een aantal gevallen geweld en mishandeling (Sieckelinck & De Winter, 2015; Simi e.a., 2016; Sikkens e.a. 2017). Bovenstaande factoren komen ook naar voren in de verschillende gesprekken met zowel professionals als familieleden van uitreizigers. De meeste van de door ons onderzochte uitreizigers hadden gescheiden ouders en daardoor in sommige gevallen (veel) minder contact met hun vader. Ook bevestigden sommige respondenten dat er sprake was van serieuze psychische- en gezondheidsproblematiek in de directe familieomgeving. Een aantal professionals benoemde ook dat er in specifieke, niet door ons onderzochte, families sprake was van mishandeling. Ten slotte was in veel families sprake van hoogoplopende spanningen tussen gezinsleden voor of tijdens het radicaliseringsproces. In sommige gevallen leidde dit zelfs tot (tijdelijke) uithuisplaatsing.

Deze elementen vormden tevens weerklank in de tweede richting: die van de *opvoedingsstijlen*. Een aanzienlijk deel van de door ons geïnterviewde families kan worden gekarakteriseerd door een verwaarlozende opvoedingsstijl (Maccoby & Martin, 1983). In deze gezinnen vond – vaak gepaard gaande met relationele en/of financiële problemen – weinig

ondersteuning en weinig controle plaats. Er dient hier benadrukt te worden, overeenkomstig eerder onderzoek door Simi en collega's (2016), dat deze geïdentificeerde risicofactoren het radicaliseringsproces of uitreisproces niet kunnen verklaren, "maar daar wel een vruchtbare grond voor kunnen vormen" (p. 9). Dergelijke elementen zouden zodoende *indirect of passief* een radicaliseringsproces *kunnen* hebben gestimuleerd.

Tot slot wijst de derde richting uit de wetenschappelijke literatuur naar de *intergenerationele overdracht van radicale ideeën* van ouders op kinderen (bijvoorbeeld Duriez & Soenens, 2009). Ook is er anekdotisch materiaal en onderzoek waarin werd aangetoond dat familieleden naast ideologische soms ook praktische ondersteuning bieden. Zo liet onder meer onderzoek van King en collega's (2011) zien dat terroristen van *Jema'ah Islaymiyah* geregeld actief ondersteund werden door hun familieleden. Beiden (de overdracht van radicale ideeën door familieleden en praktische ondersteuning door familieleden) moeten worden gezien als uitingen van het archetype van de *directe* stimulerende rol van familieleden met betrekking tot radicalisering en uitreizen.

Een dergelijk directe, stimulerende rol van familieleden zagen we echter in onze interviews met familieleden en professionals nauwelijks terug. Enerzijds kan dit worden verklaard, zo bevestigen ook diverse professionals, door het feit dat de groep familieleden die bewust (of *direct*) op praktische of ideologische wijze een radicaliseringsproces of uitreis wil stimuleren, in Nederland vooralsnog relatief klein is. Jihadistische radicalisering in Nederland betreft immers nog een relatief nieuw fenomeen (zie ook paragraaf 8.4). Anderzijds geldt dat personen die bewust een dergelijke stimulerende rol vervullen moeilijk bereikbaar zijn voor (wetenschappelijk) onderzoek. Dit komt, ten eerste, doordat deze groep (voor onderzoekers) moeilijk te identificeren is. Veel stimulerende en faciliterende handelingen blijven immers verborgen achter de voordeur. Ten tweede, wanneer wetenschappers wel in staat zijn deze families te benaderen is het waarschijnlijk dat, als gevolg van een verhoogd veiligheidsbewustzijn en wantrouwen ten aanzien van buitenstaanders, zij geen medewerking zullen verlenen of anders bewust de waarheid proberen te verbergen. Op deze bias, waar ook overheden last van hebben zo blijkt uit de interviews en de consequenties hiervan zal later uitgebreid worden ingegaan.

Dat er voor dit onderzoek geen mensen zijn gesproken die aangaven sterk positief te denken over de uitreis van een familielid, betekent echter niet dat dit in Nederland in het geheel niet is voorgekomen. Inzichten in de stimulerende rol van families baseren we op de ervaringen en voorzichtige interpretaties van professionals. Zij stellen daarbij dat zij vaak niet direct werden geconfronteerd met de stimulerende rol maar deze 'tussen de regels door' zagen. Zij geven voorbeelden waarin familieleden tijdens de uitreis in variërende mate een dergelijke rol hebben vervuld; van het meer *passief* trots zijn, goedkeuren, begrijpen of verheerlijken tot het

daadwerkelijke *actief* faciliteren en ondersteunen van de uitreis. Een voorbeeld hiervan is het overmaken van geld naar uitreizigers met als expliciet doel het financieel ondersteunen van de strijd ter plaatse. Daarnaast verschenen er ook in de afgelopen jaren een aantal berichten in de (internationale-) media waarin familieleden aangaven trots te zijn op een (gestorven) Syriëganger. In aanvulling was op sociale-media geregeld steun voor uitreizigers door (personen die zich identificeerden als) familie.

In ons onderzoek was er één respondent die aangaf de keuze van haar zoon om Nederland te verlaten in toenemende mate te begrijpen. De vraag die in dit geval gesteld moet worden, als ook mogelijk op andere gevallen van toepassing is, is in hoeverre hier daadwerkelijk sprake is van een directe of indirecte stimulerende rol of dat dergelijke uitingen moeten worden beschouwd als strategieën (coping-mechanismen) om de emotionele situatie het hoofd te bieden. Op basis van onze inzichten kan deze vraag niet worden beantwoord.

Naast de mogelijkheid dat een familie een uitreiziger ondersteund, bleek in dit onderzoek dat veel uitreizigers zelf probeerden familieleden over het halen om ook naar Syrië te komen. Zij benadrukten in die gevallen niet alleen het goede leven aldaar, maar ook dat het een religieuze plicht is om naar het kalifaat uit te reizen. Via de telefoon of sociale media beloofden ze aan hun ouders, broertjes of zusjes om voor hen te zorgen en dat zij geluk zouden vinden aldaar. In sommige gevallen bleken deze pogingen succesvol. We bespraken onder andere hoe een dochter haar moeder overtuigde van haar eigen ideologische opvattingen en zelfs om naar Syrië te komen. Ook spraken we met een vader van twee zoons, waarbij de ene broer de andere broer heeft geholpen bij de voorbereiding van zijn uitreis. Ten slotte zijn er de diverse voorbeelden, zo bleek uit de interviews met familieleden en professionals maar ook uit uitgebreide media verslagen, waarin uitreizigers hun (minderjarige) kinderen meenamen naar het conflictgebied.

Op de periode *na* de uitreis is vooralsnog beperkt zicht wat betreft de mogelijke stimulerende rol van families. Uit eerder (theoretisch) onderzoek kan worden afgeleid dat familieleden in potentie een effectieve re-integratie in de weg kunnen zitten: ofwel wanneer ze actief het geradicaliseerde individu “morele zuurstof” blijven geven (King e.a. 2011), ofwel wanneer ze juist een afwezigheid van controle laten zien (Van San, 2015), overeenkomstig de eerder geïdentificeerde verwaarlozende opvoedingsstijl (Maccoby & Martin, 1983). Bij sommige programma’s gericht op personen die afstand wilden nemen van radicale en gewelddadige groepen bleek dat ouders soms niet hun medewerking wilden verlenen. Zo bleek bij het Exit programma in Noorwegen dat ouders niet altijd aan de oudernetwerken wilden deelnemen omdat ze de mening en opvattingen van hun kind deelden (Demant et., al., 2008). Op basis van hun observaties en ervaringen geven professionals aan dat ze in de praktijk enkele verdenkingen hadden van gevallen, waarin deze dynamiek werd waargenomen. Zo vertelden zij

hoe familieleden er mede voor kunnen zorgen dat een terugkeerder opnieuw of verder radicaliseert, of niet deradicaliseert. Om die reden is het van belang te achterhalen hoe familieleden aankijken tegen de uitreis en terugkeer, alvorens te bepalen in hoeverre familieleden actief bij het proces van re-integratie te betrekken.

8.2 Inhiberende rol: de familie als positieve factor

In de literatuur en bestuurlijke praktijk is tevens veel aandacht voor de inhiberende rol van familieleden met betrekking tot radicalisering en uitreizen. In de door ons besproken onderzoeksliteratuur is vooral aandacht voor negatieve uitkomsten: dat wil zeggen, jongeren die geradicaliseerd of crimineel gedrag vertonen, en niet zozeer aandacht voor factoren die geassocieerd worden met positieve uitkomsten, dat wil zeggen jongeren die op het rechte pad blijven. Desalniettemin valt uit de literatuur op te maken, dat familie een remmende rol kan innemen in termen van opvoedingsstijl (Maccoby en Martin, 1983). Kinderen blijken de meest optimale ontwikkeling door te maken wanneer zij met een zogenaamde autoritatieve opvoedingsstijl (veel ondersteuning en veel controle) worden grootgebracht (Baumrind, 1989). Zo werd tevens een relatie gevonden tussen een autoritatieve opvoedingsstijl en familie-ideologie (Pels en De Ruyter, 2012), waarin gezinsleden een beschermende invloed konden uitoefenen door het aangaan van discussies met het betrokken individu of het actief signalen van radicalisering in de gaten te houden en wanneer nodig autoriteiten bij gevaar van extremistische activiteiten in te lichten (Harris-Hogan, 2014).

Deze inhiberende rol van familieleden zien we slechts in beperkte mate terug bij de door ons geïnterviewde familieleden. Een verklaring is dat veel van onze data afkomstig is uit gesprekken met families van uitreizigers. Bovendien blijven veel inhiberende invloeden vaak onzichtbaar; het is voor familieleden en professionals lang niet altijd duidelijk wanneer een gesprek, handeling of veranderde opvoedstijl daadwerkelijk een positief effect heeft gehad op de leefwereld van de (potentiële) uitreiziger (zie paragraaf 7.5 voor nadere discussie over subjectiviteit in narratief onderzoek).

Diverse professionals geven desondanks aan dat met name ouders geregeld een inhiberende rol speelden (of dit trachtten) met betrekking tot het uitreizen van hun zoon of dochter. In meerdere gevallen hebben ouders met vermoedens van uitreizen een melding gedaan bij de autoriteiten waardoor in sommige gevallen een uitreis is voorkomen. Tegelijkertijd bleken verschillende instanties niet altijd in staat om dergelijke meldingen effectieve opvolging te geven (zie paragraaf 8.4). Andere voorbeelden die professionals geven van inhiberende handelingen van familieleden zijn het afnemen van een paspoort of het aangaan van de discussie met het individu. In alle gevallen is voldoende bewustzijn en kennis over fenomenen als radicalisering en uitreizen van belang. Zonder, zo stelden verschillende

respondenten, is het onmogelijk om de signalen waar te nemen die nodig zijn om een dergelijke stap te kunnen zetten.

Ook komt in een aantal gesprekken met familieleden de inhiberende rol met betrekking tot radicalisering en uitreizen tot uiting. Bijvoorbeeld in ons gesprek met een vader van een uitgereisde dochter, vertelde hij dat hij in de periode voorafgaand aan de uitreis discussies had met zijn dochter met betrekking tot geloof. Achteraf gaf zijn dochter aan dat deze gesprekken met haar vader er zeer zeker voor gezorgd hebben dat zij – eenmaal uitgereisd – begon te twijfelen over haar gekozen pad. Tegelijkertijd is het van belang te benadrukken dat discussies tussen familieleden (bijvoorbeeld over groeiende religieuze interesse) ook sterke tegengestelde effecten kunnen hebben. Hoewel gevoerd met de beste bedoelingen kunnen hevige discussies ook zorgen voor een groeiende afstand tussen familieleden en een bevestiging vormen van het eigen wereldbeeld. Verschillende respondenten vertelden het idee te hebben dat op die manier het radicaliseringsproces, en de plannen om uit te reizen, juist in een stroomversnelling terecht kwamen.

In de periode *tijdens* de uitreis lijkt er in eerste instantie slechts beperkt ruimte voor een duidelijke inhiberende rol die ertoe kan leiden dat iemand gaat twijfelen aan zijn of haar beslissing. Immers, het familielid bevond zich op grote afstand en communiceren blijkt lang niet altijd eenvoudig. Hoewel nagenoeg alle familieleden in eerste instantie probeerden de uitreiziger te overtuigen naar huis te komen, bleek dit de onderlinge verhoudingen te vaak op scherp te zetten. Hierdoor werd er na verloop van tijd voor gekozen om actieve pogingen om iemand op andere gedachten te brengen te staken. In enkele gevallen bleven familieleden (vaak tegen beter weten in) proberen om de uitreiziger ervan te overtuigen om terug te keren, door bijvoorbeeld keer op keer de discussie over de uitreis aan te gaan, te vertellen over de voordelen van het leven hier en telkens te vertellen hoeveel ze om de uitreiziger geven. Daarnaast geven professionals aan dat sommige familieleden actief de uitreiziger terug probeerden te halen. Zo zetten familieleden bijvoorbeeld een dramatische gebeurtenis in scene, om de terugkeer van de uitreiziger te bewerkstelligen. Anderen reisden zelf naar het grensgebied van Syrië en Irak, of schakelden tussenpersonen in, met als doel om de uitreiziger terug te halen. In enkele gevallen was dit succesvol zo blijkt uit zowel een afgenomen interview als een aantal verhalen die in de media verschenen.

Voor inzichten in de inhiberende rol van familieleden in de periode *na* de uitreis (dat wil zeggen: de positieve bijdrage van familieleden aan processen van de-radicalisering, uittreding en re-integratie), wenden we ons tot aanverwante literatuur en de belangrijkste inzichten uit de interviews met professionals. Gezien de relatief kleine groep uitreizigers die is teruggekeerd, zijn de inzichten van professionals en familieleden op deze problematiek beperkt. Daarnaast zijn terugkeerders en hun families slechts in beperkte mate bereid geweest om mee te werken aan

het onderzoek. Zo gaven zij aan uit de publiciteit te willen blijven of moesten zij zich houden aan (justitiële) beperkingen die hen waren aangeraden of opgelegd. In de criminologische literatuur wordt specifiek het belang van families processen van *desistance* benoemd (Cid & Martí, 2012). Emotionele en instrumentele ondersteuning door families kan een succesvolle re-integratie faciliteren en recidive verlagen (Codd, 2007; Martinez & Christian, 2009; Nelson e.a. 1999).

Ook in onderzoek naar re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden werden families als een potentiële stimulans voor re-integratie genoemd (Weggemans & de Graaf, 2015, 2017). Hoewel families in de literatuur vaak niet als *directe* reden worden gezien voor de-radicalisering en uittreding, wordt de steun van families wel degelijk belangrijk gevonden (Sieckelinck & De Winter, 2015; Simi et al., 2016). Ook in programma's die zich richten op uittreden van rechts-extremistische jongeren, zoals project exit Noorwegen, exit Sweden en exit Duitsland, werden familieleden betrokken. Binnen het Noorse exit programma werden ouder-netwerken opgezet vanuit de veronderstelling dat ouders een belangrijke positie innemen als het over beïnvloeding van het gedrag van hun kinderen gaat (Odén, 2009). Tevens stelde het programma dat het vangnet en de directe omgeving van het individu van groot belang zijn wanneer een individu overweegt om een extremistische groepering te verlaten (Pauwels & Hardyns, 2016). De directe omgeving moet het voor het individu eenvoudiger maken om een extremistische groepering te verlaten en mogelijke terugkeer naar extremistische groepering voorkomen (Pauwels & Hardyns, 2016).

Om die reden beargumenteren we dat de steun van families positief van invloed kan zijn op het re-integratieproces van terugkeerders. Gesprekken met twee terugkeerders en familieleden van een terugkeerder bevestigen deze hypothese. Hieruit blijkt onder andere het belang van hulp en praktische steun van familieleden in de periode na terugkeer. Daarnaast kunnen familieleden een alternatieve sociale omgeving bieden waardoor mogelijk nieuwe extremistische invloeden op afstand worden gehouden. Ook binnen programma's gericht op families van uitreizigers worden families als zeer belangrijk gezien. Het Hayat-programma uit Duitsland, gericht op radicale islamisten en *foreign fighters*, focust daarom op het hele sociale netwerk rondom het individu (Gielen, 2015; Pauwels & Hardyns, 2016). Gedurende de begeleiding krijgt de familie handvatten aangereikt om met de situatie om te gaan en moet op die manier een alternatieve levensstijl bieden aan het individu, dat wil zeggen een andere levensstijl dan waar het individu zich in bevindt. Verondersteld wordt dat een sterke band binnen de familie bij zowel het voorkomen van radicalisering en de-radicalisering cruciaal is (Koehler, 2015).

Ten slotte kunnen de familieleden van uitreizigers wellicht een rol spelen bij de opvang van de kinderen van de uitreizigers bij terugkeer. Uit de gesprekken met familieleden blijkt dat een deel aangegeven heeft bij de Raad van de Kinderbescherming bij terugkeer voor de

kleinkinderen te willen zorgen. Vanuit deze positie kunnen zij toezien op het welzijn van deze (klein-)kinderen en indirect mogelijk de band met het eigen familielid versterken.

8.3 Latente rol: de familie als neutrale factor

Tussen deze twee extreme rollen (stimulerend en inhiberend) bevindt zich een meer latente rol. In vergelijking met de stimulerende en inhiberende rol is in de wetenschappelijke literatuur aanzienlijk minder aandacht voor deze latente rol van familieleden voor, tijdens, en na een uitreis. Een dergelijke latente rol kenmerkt zich door een ambivalente houding en duidt op de afwezige of verscholen rol die familieleden kunnen spelen.

Uit het onderzoek van Van San (2015) naar twintig Belgische en Nederlandse gezinnen van Syriëgangers bleek dat in de meeste gevallen de gezinnen niet door hadden dat hun kinderen zouden uitreizen. In onderzoek van Sieckelinck en De Winter (2015) naar de rol van familieleden kwam naar voren dat ouders het proces van radicalisering niet herkenden door reeds aanwezige gezinsproblematiek, waarbij uitsluitend aandacht was voor andere zaken, zoals een scheiding. Binnen de beleidsinitiatieven en programma's in Europa die families betrekken bij de preventie van radicalisering zien we dat ouders simpelweg soms niet weten hoe ze moeten handelen. In Noorwegen werden om die reden door de politie empowerment-gesprekken gevoerd met ouders omdat ze zich volgens de politie 'machteloos' en hulpeloos' voelden (Weggemans & de Graaf, 2015, pp.71-72). Op die manier wilde de politie ouders adviseren over hoe zij rekrutering en de rechts-extremistische ideologie tegen konden gaan (Institute for Strategic Dialogue, 2014). Een vergelijkbaar beeld kwam tevens naar voren in gesprekken met de geïnterviewde familieleden en professionals.

In de periode voor de uitreis zien we geregeld dat tussen familieleden en de uitreiziger een emotionele, dan wel fysieke afstand bestaat. Hierdoor heeft het familielid minder zicht op de (potentiële) uitreiziger. De oorzaak hiervan kan zowel fysiek zijn (bijvoorbeeld door een verhuizing van ouders of andere familieleden) als emotioneel (bijvoorbeeld door een echtscheiding, medische problemen, financiële problemen of verslavingsproblematiek). In het geval van minderjarige uitreizigers, vertonen deze casussen – overeenkomstig eerder onderzoek (Van San et al., 2010; 2013) – veel elementen van een verwaarlozende opvoedingsstijl (Maccoby & Martin, 1983), gekarakteriseerd door weinig ondersteuning en weinig controle. Binnen de latente rol vormen deze emotionele en praktische factoren, in tegenstelling tot de hierboven besproken stimulerende rol, geen indirecte *oorzaak* voor radicaal en deviant gedrag, maar bieden zij een *verklaring* voor de beperkte rol en invloed van familieleden tijdens de ontwikkeling van dergelijk gedrag.

Een individu kan zelf ook bewust afstand creëren door zich steeds meer aan het gezinsleven te onttrekken. Soms gebeurt dit bewust met als doel om bepaalde zaken verborgen

te houden voor familieleden. In andere gevallen betreft dit een natuurlijk proces dat zich voltrekt wanneer kinderen zelf een gezin stichten en/of op zichzelf gaan wonen. In deze gevallen wordt het toezicht en de potentiële invloed van familieleden kleiner.

Afstand tussen een familielid en een individu is kenmerkend voor de hier beschreven latente rol. Op basis van de interviews met familieleden en professionals kunnen we een grof onderscheid maken in een drietal nuances van de latente rol van familieleden. In de eerste plaats hebben familieleden geen enkele indicatie van de opvattingen en uitreisplannen van het familielid (bijvoorbeeld doordat ze ergens anders in het land wonen, weinig contact hebben of dit sterk voor hen verborgen wordt gehouden). In het tweede geval kunnen familieleden weliswaar een gedragsverandering waarnemen, maar hebben geen vermoedens over de mogelijke consequenties en maken zich hierover dus geen grote zorgen. In de derde plaats zijn er wel degelijk zorgen in termen van radicalisering, maar vertalen deze zorgen zich niet in concrete vermoedens over een mogelijke uitreis.

Ongeacht welke van de besproken vormen de latente rol had, stellen bijna alle geïnterviewde familieleden dat zij de uitreis niet hadden kunnen voorkomen. Naast dat velen van hen – samen met veel professionals – onbekend waren met het fenomeen, vertelden zij hoe ingewikkeld het was om de signalen van een mogelijke uitreis waar te nemen. Zowel wanneer een individu op zichzelf woont en een eigen leven heeft, als wanneer iemand juist heel dicht bij staat, is het voor familieleden bijzonder ingewikkeld om de ‘vinger op de zere plek te leggen’. Tegelijkertijd kunnen er personen uit een bredere omgeving zijn, die niet dagelijks contact hebben met het desbetreffende individu maar wel relevante inzichten hebben in zijn of haar leven. Zo kregen enkele familieleden waarschuwingen van anderen (zoals andere familieleden, vrienden of kennissen) met betrekking tot vermoedens van uitreizen (zie ook 8.4). Overigens was het voor de familieleden die wel zelf signalen zagen doorgaans moeilijk te bepalen wat de geschikte vervolgstap was. Schaamte, angst om het familielid te verraden, of onbekendheid met relevante instanties en organisaties vormden belangrijke oorzaken voor handelingsverlegenheid onder familieleden van mogelijke uitreizigers.

Ook in de periode *tijdens* de uitreis kunnen familieleden een latente rol spelen. Hoewel alle respondenten door de confrontatie met de uitreis van hun familielid sterk bewust zijn geraakt van de situatie, was het voor sommigen van hen buitengewoon ingewikkeld om te bedenken wat zij moesten doen. Wanneer de uitreiziger aangaf niet terug te willen keren, probeerden familieleden zich hier bij neer te leggen en het contact met de uitreiziger zo goed en zo kwaad mogelijk te onderhouden. Dit contact ging vervolgens veelal over dagelijkse dingen.

Ook *na* de uitreis kunnen familieleden een latente rol spelen. Uit de gesprekken met professionals bleek dat familieleden erg blij waren met de terugkeer van de uitreiziger, maar op een bepaald moment zich ook weer moesten gaan richten op hun eigen leven. Andere

familieleden, zo stellen professionals, bekommerden zich überhaupt nauwelijks over het leven van de terugkeerder na zijn of haar uitreis. Zo vertelde een professional dat een moeder af en toe vanuit het buitenland naar Nederland komt om haar volwassen zoon te bezoeken die teruggekeerd is, maar verder weinig invloed uitoefent op haar zoon. Ook bleek uit eerder onderzoek naar Nederlandse teruggekeerde Syriëgangers dat een deel van de terugkeerders weer contact opnam met het netwerk waar ze voor de uitreis ook al contact mee hadden (CT Infobox, 2014) en wederom uit het zicht van familieleden blijft. De eerder beschreven latente afstand blijft dan, net als voorafgaand aan de uitreis, intact.

Tegelijkertijd heeft een uitreis vaak grote impact op familieleden en kampt een deel van hen sinds de uitreiziger weg met stress-gerelateerde klachten. Tevens geven familieleden aan dat indien de uitreiziger terugkeert een volgende moeilijke periode zal gaan volgen. Familieleden hebben angst voor wat de uitreiziger gedaan heeft, meegemaakt heeft en hoe ze daar adequaat mee om moeten gaan. Deze en andere problematiek dragen mogelijk bij aan (al dan niet vrijwillig gekozen) beperkt zicht op het leven van de uitreiziger na terugkeer.

8.4 Interventies en beleid

Binnen deze studie bespraken we verschillende mogelijkheden voor familieleden om direct te interveniëren in processen van radicalisering en uitreizen naar een strijdgebied. Zo blijkt uit de literatuur, maar ook uit de gevoerde gesprekken met professionals, dat familieleden soms signalen opvangen die hen concreet wijzen op een naderende uitreis. Op basis hiervan gingen zij vervolgens het gesprek aan met betrokkene, pakten hun paspoorten af, maakten melding bij de politie of zochten hulp elders. Ook zijn er een aantal situaties waarin familieleden tijdens en na een uitreis wisten te interveniëren. Zo hebben aantal familieleden een belangrijke rol gespeeld bij de terugkeer van een uitreiziger naar Nederland en bij de daaropvolgende periode van re-integreren. Familieleden bieden dan praktische bijstand (denk aan het regelen van een advocaat, het bieden van onderdak, het zorgen voor (klein-)kinderen) maar ook het bieden van een alternatieve sociale omgeving aan de terugkeerder. Daarnaast zijn er ook handelingen die niet direct, maar mogelijk op de lange termijn wel een (duurzamer) interveniërend effect hebben. Het gaat hierbij voornamelijk over het onderhouden van goed contact met de (potentiële) uitreiziger. Positieve contacten en positieve herinneringen aan familieleden kunnen twijfel aan de gemaakte radicale keuzes versterken.

Tegelijkertijd blijkt uit dit onderzoek dat veel familieleden niet in staat zijn om daadwerkelijk te interveniëren bij een (dreigende) uitreis. Hiervoor bestaan diverse mogelijke verklaringen. Ten eerste geldt – overeenkomstig de literatuur (Koehler, 2016; Weggemans & De Graaf, 2017) – dat familieleden slechts een beperkte positieve rol kunnen spelen wanneer de (potentiële) uitreiziger niet openstaat voor positieve beïnvloeding door anderen. De-

radicalisering en uittreding kan niet worden afgedwongen. Met andere woorden, als het individu niet *wil* veranderen, dan is het voor mensen uit zijn of haar omgeving bijna onmogelijk om zelf effectief in te grijpen. Dit sluit aan bij de ervaringen van de familieleden die binnen dit onderzoek aangaven dat zij, ook al zouden zij retrospectief zaken anders aanpakken, een uitreis niet hadden kunnen voorkomen. In sommige gevallen kunnen ouders wel zelf kortstondig ingrijpen, bijvoorbeeld door een paspoort af te pakken of door contact te zoeken met een overheidsinstantie. Echter, bij beperkte signalen, zeker wanneer een familielid meerderjarig is, bleken de formele mogelijkheden tot verdere interventies voor veel instanties vaak beperkt.

Een tweede obstakel wat betreft directe interventiemogelijkheden voor familieleden betreft het feit dat hun blikveld veelal beperkt is. Veel van de betrokkenen in onze studie woonden in de periode voor hun uitreis niet meer in hun ouderlijk huis. Daarnaast hielden alle uitreizigers hun (on- en offline) leven vaak zorgvuldig verborgen voor hun familie. Veel informatie die zouden wijzen op een mogelijke uitreis kwam zodoende juist niet bij familieleden terecht.

Ten derde beschikten veel families (en professionals) die te maken kregen met personen die uitreisden naar Syrië en Irak, in eerste instantie, over weinig kennis over zaken als radicalisering en uitreizen. De eventuele signalen die er dus soms wel degelijk waren konden zodoende moeilijk op waarde worden geschat. Hierbij kan, ten vierde, overigens ook de intieme relatie tussen familieleden een belangrijke belemmering zijn. Het komt vaak voor dat familieleden bepaalde gedragingen (veelal gestuurd door liefde) anders ervaren dan anderen uit de omgeving. Hoe paradoxaal ook, is het de nabijheid van familieleden die soms juist kan leiden tot het missen van bepaalde signalen.

Ten vijfde geldt dat in sommige gevallen sprake is van een bredere problematische familiesituatie. Drank- en drugsmisbruik, financiële problemen, relatieproblemen, ernstige ziekte, geweld en seksueel misbruik kunnen niet alleen een voedingsbodem voor radicalisering zijn maar ook een barrière vormen voor familieleden om adequaat signalen waar te nemen en hierop in te spelen.

Ten slotte blijkt een klein deel van de familieleden niet te willen interveniëren. Bijvoorbeeld omdat ze achter de keuzes van het uitgereisde familielid staan (de stimulerende rol) maar in andere gevallen ook omdat deze keuzes juist dusdanig afkeurden dat zij geen rol meer willen spelen in het leven van de uitreiziger (zie ook de verhandeling van Sikkens en collega's (2017) over veranderende opvoedstijlen van ouders als reactie op de radicalisering van jongeren).

Om de positieve invloed van families die te maken krijgen met personen die (dreigen te) radicaliseren of uitreizen te versterken is het van belang hen zo goed mogelijk ondersteunen. Een mogelijke manier van ondersteuning is door middel van informatieverschaffing. Veel

familieleden gaven aan dat ze weinig wisten over fenomenen als uitreizen en radicalisering. Ook stelden zij in eerste instantie niet te hebben geweten wat ze moesten doen en bij wie (welke instantie) ze zich konden wenden voorafgaand aan en tijdens de uitreis. Dit sluit aan bij bevindingen van eerder Nederlands onderzoek naar de rol van familieleden bij radicalisering (Sieckelinck & de Winter, 2015; Sikkens e.a. 2017). Daarnaast hebben familieleden vaak nog veel vragen over de periode na een mogelijke terugkeer. Ook om bij de re-integratie een positieve rol te kunnen vervullen is kennis over het fenomeen, alsook mogelijkheden tot interventie, voor families van belang.

Anderzijds dienen families ook, waar nodig, (sociaal) psychologisch en praktisch te worden ondersteund. Zo kunnen reeds bestaande indirecte invloeden die mogelijk een vruchtbare bodem vormen voor radicalisering of een belemmering voor succesvolle re-integratie (gedeeltelijk) worden weggenomen. Daarnaast geldt ook dat een radicalisering of uitreis van een familielid een grote impact heeft op de meeste families. Familieleden bevinden zich in een spagaat van emoties, krijgen te maken met grote onzekerheid over de daden en het leven van de uitreiziger en maken zich zorgen over de mogelijke gevolgen voor hun reputatie in de buurt of hun carrière (of die van hun naasten). Hierdoor ontwikkelen zij vaak psychische klachten. Ook krijgen families vaak te maken met een groot aantal praktische zaken nadat een familielid is uitgereisd. Psychische en praktische ondersteuning door professionals, maar ook door lotgenoten, kan deze impact mogelijk beperken.

Tijdens deze studie kwam ook een aantal keer de sociale inbedding (of juist isolatie) van familieleden ter sprake. Zo gaven een aantal respondenten aan dat zij door anderen zijn gewezen op de mogelijke radicalisering van hun familielid. Een andere respondent benoemde ook het belang van zijn contacten voor de effectiviteit van de re-integratie van een teruggekeerde uitreiziger. Dergelijke opmerkingen onderschrijven ook het belang van contact met de directe sociale omgeving. Zoals op meerdere terreinen geldt hier dus mogelijk ook dat sociale isolatie van families moet worden tegengegaan.

Voorts is het van belang stil te staan bij de bejegening van familieleden in beleid en in de praktijk. Diverse familieleden gaven in dit onderzoek aan in de loop der jaren negatieve ervaringen te hebben gehad met betrokken instanties. Zij voelden zich bijvoorbeeld niet altijd serieus genomen door de politie, de gemeente waarin zij woonachtig waren en de AIVD. Daarnaast stelden zij dat het voor hen vaak onduidelijk was welke organisatie de regie had en dat informatie over de (vermeende) uitreiziger niet met hen werd gedeeld. Andere familieleden, wiens kind bijvoorbeeld al twee jaar weg was, gaven aan dat zij simpelweg geen contact met (hulp) instanties wilden hebben, omdat ze vonden dat de hulp te laat kwam. Ook kregen sommige families te maken met uit de hand gelopen huiszoekingen en intrusieve bejegening door instanties. Dit zorgde voor een vergroot wantrouwen en beperkte bereidheid tot

constructief meewerken. We erkennen hier de moeilijke rol van de verschillende formeel betrokken organisaties. Zij dienen uiteindelijk de veiligheid te garanderen en familieleden maken het hen daarbij geregeld ook niet makkelijk (of soms haast onmogelijk). Desalniettemin is het van belang om bij het contact met familieleden van uitreizigers en radicaliserende individuen rekening te houden met het feit dat de meeste van deze gevallen familieleden slachtoffers zijn en geen daders.

Naast dat verschillende formeel betrokken organisaties een rol speelde in het leven van de families zijn in de afgelopen jaren zijn er ook diverse programma's ontwikkeld in Europa om ouders, juist met het oog op de latente rol van familieleden, gedurende verschillende fasen van de uitreis ondersteuning te bieden. Opvallend hierbij is dat verschillende initiatieven door ouders van een uitreiziger zelf is opgezet (bijvoorbeeld Les Parents concernés in België). Op die manier willen deze ouders, andere ouders die in dezelfde of vergelijkbare situatie zitten bijstaan. Mogelijke redenen kunnen hiervoor zijn dat zij ofwel de wegen naar de juiste zorg niet kunnen vinden of dat de hulpvraag die zij hebben niet (volledig) beantwoord wordt. Naast de initiatieven die door ouders van uitreizigers zelf zijn geïnitieerd zijn ook programma's (bijvoorbeeld het Familiesteunpunt Radicalisering in Nederland en Hayat in Duitsland) opgezet die inzetten op familieleden en voorzien ze van gespecialiseerde informatie, advies en ondersteuning. Zo informeren ze bijvoorbeeld over hoe contact te onderhouden met een uitgereisd familielid.

Een laatste suggestie is om ook de komende periode kennis te blijven vergaren over de rol en betekenis van families bij processen van radicalisering en uitreizen. Sinds het uitbreken van de Syrische burgeroorlog en het nieuws dat Nederlandse burgers op eigen gelegenheid naar het conflictgebied vertrokken is er veel nieuw beleid ontwikkeld. Ook is het kennisniveau van veel instanties en professionals over dit fenomeen sterk gegroeid en is steeds meer contact met familieleden van uitreizigers. Op basis van de ervaringen in dit onderzoek kan echter worden gesteld dat een deel van de families van uitreizigers moeilijk is te bereiken (zie ook onderstaande paragraaf). De vraag of, en zo ja, hoe (overheids-)instanties deze groep kunnen bereiken en mogelijk ondersteunen vergt verdere aandacht. Daarnaast geldt dat in de toekomst mogelijk meer families een directe stimulerende rol zullen spelen. Jihadistische radicalisering is in Nederland nog steeds een betrekkelijk nieuw fenomeen. Mogelijk zullen de komende decennia meer voorbeelden voorkomen van families waarbinnen er sprake is van een intergenerationele overdracht extremistische idealen zoals onderzoekers dat in onder meer Indonesië (King, Noor & Taylor, 2011) en Pakistan (Asal, Fair, Shellman, 2008) zagen. Het is van belang deze mogelijke ontwikkeling zorgvuldig te blijven volgen.

8.5 Methodologische overwegingen en vervolgonderzoek

Ondanks dat dit onderzoek een empirische bijdrage zal leveren aan de discussie over de rol en betekenis van families van uitreizigers, is onze methodologische aanpak niet zonder tekortkomingen. De eerste kanttekening betreft een selectie-effect. Zo baseren we onze bevindingen over de rol en betekenis van familieleden grotendeels op interviews met zeventien familieleden, twee terugkeerders en 46 professionals en acht onderzoekers. De zeventien familieleden zijn uit vijftien verschillende families, in vijftien van de zeventien gevallen zijn personen vertrokken naar Syrië of Irak en in de overige twee gevallen zijn de personen niet uitgereisd. Uit de totaal zeventien families zijn vijftien personen uitgereisd, vergezeld van twaalf minderjarige meereizigers. In de twee overige gevallen zijn geen familieleden uitgereisd, maar betrof het personen die sympathie hebben (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn en mogelijk van plan waren zich hierbij aan te sluiten. De familieleden zijn benaderd middels 'convenience' sampling, dit wil onder andere zeggen dat we alleen met die familieleden hebben gesproken, die bereid waren om hun verhaal en ervaringen met ons te delen. Diegenen die niet door ons zijn benaderd, dan wel familieleden die te kennen gaven niet mee te willen werken, hebben mogelijk andere verhalen en ervaringen. Daarnaast kan er een selectie-effect zijn opgetreden met betrekking tot taal. Zo hebben we alleen gesproken met diegenen die de Nederlandse taal machtig waren, onder wie Nederlands gezinnen en Nederlandse gezinnen met een migratieachtergrond. We hebben hierdoor geen inzicht gekregen in de rollen van families die de Nederlandse taal niet machtig waren. Voorts dient te worden benadrukt dat het hier een beperkt aantal gesprekken met familieleden betreft en dat deze niet noodzakelijkerwijs representatief zijn voor het geheel aan families van Nederlandse uitreizigers en terugkeerders.

Tegelijkertijd merkten we gedurende het onderzoek, dat er inhoudelijke verzadiging werd bereikt, dat wil zeggen dat we zowel in de gesprekken met familieleden als met professionals vergelijkbare ervaringen en observaties zagen terugkeren. Bovendien constateerden we dat de ervaringen en observaties van familieleden en professionals vaak opvallend overeenkomstig van aard waren. Ook gedurende de focusgroep met familieleden kwam naar voren dat zij onze bevindingen herkenden. Een groter aantal familieleden was gezien de (zeer) moeilijke bereikbaarheid van deze onderzoekspopulatie en de korte tijdspanne waarin dit onderzoek moest worden uitgevoerd, niet haalbaar. Uit eerder kwalitatief onderzoek naar families van- en personen met radicale opvattingen komt eenzelfde beeld naar voren, namelijk dat in contact komen met deze personen bijzonder lastig is (Sieckelinck & de Winter 2015). Wij hebben in het kader van het onderzoek bijvoorbeeld niet gesproken met families met een Turkse, Somalische, Afghaanse of Iraakse achtergrond. Dit terwijl er binnen deze groep wel degelijk diverse personen zijn uitgereisd naar Syrië of Irak. Dit is naar ons inzien niet alleen een

reflectie op het onderzoek maar ook een belangrijke bevinding. Dit leert ons namelijk iets over de mogelijke bereikbaarheid van deze groep en de problemen die dit voor de overheid kan opleveren met betrekking tot begeleiding van deze familieleden.

Daarnaast is het belangrijk om te vermelden dat de ervaringen en verhalen van familieleden zijn weergegeven op basis van hun eigen kijk op gebeurtenissen en situaties in de periode voorafgaand-, tijdens- en na de uitreis. Hierbij benadrukken we dat de ervaringen en verhalen van familieleden reconstructies zijn. We hebben familieleden gevraagd om terug te kijken naar gebeurtenissen die voorafgaand aan de uitreis, ten tijde van de uitreis en na de uitreis hebben plaatsgevonden. Hierbij rijst de vraag in hoeverre de gesprekken met familieleden en de gesprekken met professionals een volledige reflectie geven van wat er is voorgevallen. In plaats van over 'de waarheid', spreken we liever van hun ervaringen en de wijze waarop ieder van de geïnterviewde hun rol hebben omschreven. We volgen hierbij Sandberg's (2010) observatie dat het bij dergelijke narratieven niet zozeer gaat om wat waar of niet waar is. Sandberg (2010) stelt dan ook dat deze complexe narratieven ons veel kunnen leren over mensen, cultuur en de samenleving. Hierbij draait het dan ook om de waarheid zoals gezien door diegenen die het narratief presenteren, ook wel bekend als de Thomas Theorema, waarin gesteld wordt dat indien mensen situaties als werkelijk definiëren dat dit ook werkelijke gevolgen kan hebben en dus van invloed kan zijn op het menselijk handelen. Ondanks dat we dus niet weten of de verhalen en ervaringen die met ons zijn gedeeld volledig een "objectieve" waarheid reflecteren kan dit ons dus wel veel informatie geven over hoe personen gebeurtenissen en momenten hebben ervaren en hier al dan niet naar hebben gehandeld.

Vervolgstudies zouden aanvullend gebruik kunnen maken van andere bronnen, waaronder politiedossiers. Politiedossiers bevatten verschillende soorten informatie zoals verhoren van verdachten en telefoon- en internettaps. Hoewel er duidelijke beperkingen kleven aan dergelijke bronnen, zo beargumenteert Schuurman (2018), bieden zij mogelijk nieuwe relevante inzichten in de achtergronden, wereldbeelden, acties en sociale dynamieken van verdachten én, zo stellen wij, in mogelijk de rol van hun families. Daarnaast bieden zij terrorisme en radicaliserings-onderzoekers de mogelijkheid om informatie uit andere bronnen te verifiëren.

Daarnaast hebben we met professionals vaak over anonieme casussen gesproken. Hierdoor was het voor ons geregeld niet mogelijk om de uitspraken van families te verifiëren met de uitspraken van de specifiek betrokken professionals. Om meer inzicht te krijgen in de ervaringen en verhalen van families die de Nederlandse taal niet machtig zijn kan een tolk ingezet worden. Verder hebben we in dit onderzoek met name inzicht gekregen in de ervaringen en verhalen van families in de periode voor- en tijdens de uitreis, omdat er pas een beperkt aantal terugkeerders teruggekeerd is. Verwacht wordt dat het aantal terugkeerders in de

komende periode gaat oplopen (AIVD, 2018). Het is daarom zeer waardevol om de levens van terugkeerders en hun familieleden, ter zijner tijd, verder te bestuderen. Op die manier kan ook op de langere termijn inzicht worden verkregen in de rol van families in de periode na de uitreis en het proces van re-integratie. In het bijzonder, door de alsmaar veranderende situatie bevinden zich nu (klein-) kinderen in Koerdische kampen. Deze situatie ontwikkelde zich gedurende dit onderzoek. Het is interessant om hier de komende periode inzichten in te (blijven) verwerven en kijken welke rollen achterblijvende familieleden bij terugkeer van (klein-) kinderen kunnen spelen.

In deze studie is ook meermaals benadrukt dat er mogelijk in de toekomst in Nederland vaker sprake zou kunnen zijn van een directe stimulerende rol van ouders met betrekking tot jihadisme. Derhalve zou toekomst onderzoek zich kunnen richten op de kinderen van (vermeende) jihadisten en de mogelijke intergenerationele overdracht van extremistische idealen binnen Nederlandse families.

Ten slotte is in dit onderzoek gefocust op de familieleden van uitreizigers. In sommige gevallen kwam naar voren dat juist personen uit het sociale netwerk, zoals vrienden en andere familieleden, die op iets meer afstand van het individu stonden, soms vermoedens hadden van een mogelijke uitreis terwijl familieleden die dagelijks contact hebben dit niet hadden. Een onderzoek naar het bredere sociale netwerk van uitreizigers én hun families kan daarom een nadere studie waard zijn.

8.6 Tot slot

Fenomenen als radicalisering en uitreizen zijn buitengewoon ingewikkeld en complex. We zullen daarom vanuit verschillende perspectieven deze fenomenen moeten blijven bestuderen. In dit onderzoek is stilgestaan bij de rol van familieleden van mannen en vrouwen die op eigen beweging vertrokken naar een conflictgebied in Syrië en Irak. Een dergelijk fenomeen is, zo bleek ook de afgelopen maanden, sterk aan verandering onderhevig. Slechts een enkeling probeerde de afgelopen maanden nog naar deze regio uit te reizen en volgens de AIVD (2018) zullen er de komende tijd geleidelijk meer personen terugkeren naar Nederland.

De uitkomsten van dit onderzoek zijn ook bruikbaar op de lange termijn en niet uitsluitend van toepassing op het fenomeen uitreizen naar een buitenlandse jihadistische strijdgroep. Veel van de bevindingen sluiten aan bij de resultaten van eerder algemeen onderzoek naar radicalisering en verdiepen de inzichten in de verschillende rollen en ervaringen van families bij de ontwikkeling van extremistisch gedrag. Dit onderzoek weerspreekt de veronderstelling dat families automatisch een sterk inhiberende of stimulerende rol spelen; ook in de toekomst zullen we de veelal latente rol van families moeten erkennen en daarnaar handelen.

Bronnen

- AIVD (2016). Leven bij ISIS, de mythe ontrafeld. Den Haag: AIVD.
- AIVD. (2017, 15 februari). AIVD-publicatie: Terugkeerders in beeld. Geraadpleegd op 1 maart 2018, van <https://www.aivd.nl/actueel/nieuws/2017/02/15/aivd-publicatie-terugkeerders-in-beeld>
- AIVD. (2018, 1 maart). Uitreizigers, terugkeerders en thuisblijvers. Geraadpleegd op 17 maart 2018, van <https://www.aivd.nl/onderwerpen/terrorisme/dreiging/uitreizigers-terugkeerders-en-thuisblijvers>
- Altier, M. B., Thoroughgood, C. N., & Horgan, J. G. (2014). Turning away from terrorism: Lessons from psychology, sociology, and criminology. *Journal of Peace Research*, 51(5), 647-661.
- Andre, V., & Harris-Hogan, S. (2013). Mohamed Merah: From petty criminal to neojihadist. *Politics, Religion & Ideology*, 14(2), 307-319.
- Asal, V., Fair, C., & Shellman, S. (2008). Consenting to a Child's Decision to Join a Jihad: Insights from a Survey of Militant Families in Pakistan. *Studies in Conflict & Terrorism*, 31(11), 973-994.
- Auerbach, C.F., & Silverstein, L.B. (2003). Qualitative data: An introduction to coding and analysis. New York: NYU Press.
- Awan, I., & Guru, S. (2017). Parents of foreign "terrorist" fighters in Syria - will they report their young? *Ethnic and Racial Studies*, 40(1), 24-42.
- Bakker, E., Paulussen, C. & Entemann, E. (2013). *Dealing with European Foreign Fighters in Syria: Governance Challenges & Legal Implications*. ICCT Research Paper. International Centre for Counter-Terrorism – The Hague.
- Bakker, E. (2006). Jihadi Terrorists in Europe: Their characteristics and the circumstances in which they joined the jihad. Den Haag: Clingendael Netherlands Institute of International Relations.
- Bakker, E & P.Grol (2017). *Nederlandse Jihadisten*. Amsterdam: Hollands Diep.
- Bachman, R. & Schutt, R. K. (2013). The practice of research in criminology and criminal justice. Los Angeles: Sage.
- Barelle, K. (2010). *Disengagement from violent extremism*. Paper presented at the ARC Linkage Project on Radicalisation, Monash University. Geraadpleegd van <http://artsonline.monash.edu.au/radicalisation/files/2013/03/conference-2010-disengagement-from-violent-extremism-kb.pdf>
- Baumrind, D. (1978). Parental disciplinary patterns and social competence in children. *Youth Soc.*, 9, 239-276.

- Baumrind, D. (1989). Rearing competent children. In W. Damon (Ed.), *Child development today and tomorrow* (pp. 349-378). San Francisco: Jossey-Bass.
- Becker, R. (2008). Ein normales Familienleben. Interaktion und Kommunikation zwischen "rechten" Jugendlichen und ihren Eltern. Schwalbach: Wochenshau Verlag.
- Bertelsen, P. (2015). Danish Preventive Measures and De-radicalization Strategies: The Aarhus Model. From the Desert to the World Cities. *The New Terrorism*, 1, 241-253.
- Bijlage 3 : Vierde voortgangsrapportage Actieprogramma Integrale Aanpak Jihadisme. (2015). Den Haag.
- Bjørge, T. (2002). Exit Neo-Nazism: Reducing Recruitment and Promoting Disengagement from Racist Groups. Oslo.
- Bjørge, T., & Gjelsvik, I. M. (2015). Norwegian research on the prevention of radicalisation and violent extremism : A status of knowledge. PHS Forskning (Vol. 2). Oslo.
- Bjorge, T., & Horgan, J. (2009). *Leaving terrorism behind: Individual and collective disengagement*. New York: Routledge.
- Bjørge, T., Van Donselaar, J., & Grunenberg, S. (2009). Exit from right-wing extremist groups: lessons from disengagement programmes in Norway, Sweden, and Germany. In T. Bjørge & J. G. Horgan (Eds.), *Leaving Terrorism Behind: Individual and collective disengagement* (pp. 131-151). New York: Routledge.
- Bjorge, T. (2011). Dreams and disillusionment: Engagement in and disengagement from militant extremist groups. *Crime, Law and Social Change*, 55(4), 277-285.
- Bouzar, D., Caupenne, C., & Valsan, S. (2014). The metamorphosis inside young people by the new terrorist speeches. Geraadpleegd op 12 december 2017, van http://www.cpdsi.fr/wp-content/uploads/2017/05/RAPPORT_CPDSI_D.BOUZAR_REMIS_ANGLAIS.pdf
- Bovenkerk, F. (2011a). On leaving criminal organizations. *Crime, Law and Social Change*, 55, 261-276.
- Bretherton, I. (2009). Theoretical contributions from Developmental Psychology. In P. Boss, W. J. Doherty, R. LaRossa, W. R. Schumm & S. K. Steinmetz (Eds.), *Sourcebook of Family Theories and Methods* (pp. 275-301). Boston, MA: Springer.
- Britse Overheid. (2011). Prevent Strategy. Geraadpleegd van https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/97976/prevent-strategy-review.pdf
- Britse Overheid. (2015). Protecting vulnerable people from being drawn into terrorism. Geraadpleegd van https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/425189/Channel_Duty_Guidance_April_2015.pdf

- Britse Overheid. (2016). CONTEST The United Kingdom's Strategy for Countering Terrorism: Annual Report for 2015. Geraadpleegd van https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/539683/55469_Cm_9310_Web_Accessible_v0.11.pdf
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Bundes Kriminalamt. (2016). Analyse der Radikalisierungshintergründe und -verläufe der Personen, die aus islamistischer Motivation aus Deutschland in Richtung Syrien oder Irak ausgereist sind. Geraadpleegd op 25 april 2018 van <https://www.verfassungsschutz.de/embed/analyse-der-radikalisierungshintergruende-fortschreibung-2016.pdf>
- Bureau SMN. (2016). Hulplijn Radicalisering. Geraadpleegd op 26 september 2017, van <https://smn.nl/?project=hulplijn-radicalisering>
- BureauSMN. (2016). Platform Achterblijvers. Retrieved September 22, 2017, from <https://smn.nl/?project=platform-achterblijvers>
- Campbell, J.L., Quincy, C., Osserman, J., & Pedersen, O.K. (2013). Coding in-depth semistructured interviews: Problems of unitization and intercoder reliability and agreement. *Sociological Methods & Research*, 42(3), 294-320.
- Carlsson, Y., & Haaland, T. (2004). Voldelige ungdomsgrupper – intervensjon på kommunenivå. Erfaringsrapport fra Kristiansand 2001–2004. Oslo. Geraadpleegd op 12 december, van <http://www.hioa.no/extension/hioa/design/hioa/images/nibr/files/filer/2004-20.pdf>
- Chermak, S., & Gruenewald, J. A. (2015). Laying a foundation for the criminological examination of right-wing, left-wing and Al Qaeda-Inspired Extremism in the United States. *Terrorism and Political Violence*, 27(1), 133-159.
- Christensen, T. W. (2015). How extremist experiences become valuable knowledge in EXIT-programs. *Journal for Deradicalization*, (3), 92–134.
- Cid, J., & Martí, J. (2012). Turning points and returning points: Understanding the role of family ties in the process of desistance. *European Journal of Criminology*, 9(6), 603-620.
- Codd, H. (2007). Prisoners' families and resettlement: A critical analysis. *The Howard Journal*, 46(3), 255-263.
- Counter Extremism Project. (2017). Denmark: Extremism & Counter-Extremism. Geraadpleegd op 20 september 2017, van <https://www.counterextremism.com/countries/denmark>
- CT Infobox. (z.d.). Samenvatting 'De jihad beëindigd? 24 teruggekeerde Syriëgangers in beeld'. Geraadpleegd op 3 maart 2018, van https://www.nctv.nl/binaries/samenvatting-jihad-beeindigd-def_tcm31-32539.pdf

- Dalgaard-Nielsen, A. (2013). Promoting exit from violent extremism: Themes and approaches. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36(2), 99-115.
- Danish Department of Prisons and Probation. (2014). Back on Track. Copenhagen. Geraadpleegd op 12 september, van [https://www.kennisplein.be/Documents/Back On Track_Denemarken.pdf](https://www.kennisplein.be/Documents/Back%20On%20Track_Denemarken.pdf)
- Danish Institute for International Studies. (2015). An Introduction to Countering and Prevention Extremism and Radicalization. Copenhagen. Geraadpleegd op 20 september van <http://www.ft.dk/samling/20151/almdel/reu/bilag/248/1617692.pdf>
- Dantzker, M. L., & Hunter, R. D. (2006). Research methods for criminology and criminal justice: A primer. New York: Jones & Bartlett Learning.
- Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487-496.
- Dawson, L. L. (2017). Explaining homegrown terrorist radicalisation. Den Haag: ICCT.
- Demant, F., Slootman, M., Buijs, F., & Tillie, J. (2008). Teruggang en uittreding: Processen van deradicalisering ontleed. Amsterdam: IMES.
- Den Exter Blokland, A. W. (2002). Opvoedingsdimensies, zelfcontrole en jeugddelinquentie: De mediërende rol van zelfcontrole. *De Psycholoog*, 37(2), 62-67.
- Derzon, J. H. (2010). The correspondence of family features with problem, aggressive, criminal and violent behavior: A meta-analysis. *Journal of Experimental Criminology*, 6, 263-292.
- Duriez, B., & Soenens, B. (2009). The intergenerational transmission of racism: The role of Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation. *Journal of Research in Personality*, 43(5), 906-909.
- Elbers, J.M., D. Weggemans, & Liem, M. (2016). Op Vrije Voeten: Herintreding van Maatschappelijk Gevoelige Ex-Gedetineerden. Leiden: Institute of Security and Global Affairs.
- El Difraoui, A., & Uhlmann, M. (2015). Prévention de la radicalisation et déradicalisation: Les modèles allemand, britannique et danois. *Politique Étrangère, hiver*(4), 171-182.
- Elder, G. H. (1998). The life course as developmental theory. *Child Development*, 69, 1-12.
- Elder, G. H., Johnson, M. K., & Crosnoe, R. (2003). The emergence and development of life course theory. In J. T. Mortimer & M. J. Shanahan (Eds.), *Handbook of the life course* (pp. 3-19). New York: Kluwer Academic/Plenum.
- Elshimi, M. S. (2017). De-Radicalisation in the UK Prevent Strategy. Londen, Verenigd Koninkrijk: Routledge.

- Entenmann, E., van der Heide, L., Weggemans, D., & Dorsey, J. (2015). *Rehabilitation for Foreign Fighters. Relevance, Challenges and Opportunities for the Criminal Justice Sector. The Hague: International Centre for Counter-Terrorism.*
- Epstein, G. S. (2006). Extremism within the family. *Discussion Paper No. 2199.*
- European Forum for Urban Security. (2016a). Family support multi-agency strategy - Antwerp. Paris. Geraadpleegd op 12 september 2017, van https://efus.eu/files/2016/09/PS_Antwerp_Familysupport_EN_NB.pdf
- European Forum for Urban Security. (2016b). Practice Sheet. Paris. Geraadpleegd op 4 september 2017, van https://efus.eu/files/2016/09/PS_Aarhus_PreventionRadicalisation_ENG.pdf
- Exit Deutschland. (z.d.). We Provide Ways Out Of Extremism. Geraadpleegd op 31 augustus 2017, van <http://www.exit-deutschland.de/english/>
- Families for Life. (z.d.). How we can help. Geraadpleegd op 25 april 2018, van <http://www.familiesforlife.org.uk/how-we-can-help.html>
- Familiesteunpunt. (z.d.). Wat doen wij? Het Familiesteunpunt biedt hulp bij radicaliserende familieleden. Geraadpleegd op 31 augustus 2017, van <http://familiesteunpunt.nl/wat-doet-het-familiesteunpunt/>
- Farrall, S. (2004). Social capital and offender reintegration: Making probation desistance focused. In S. Maruna & R. Immergreen (Eds.), *After crime and punishment: Pathways to offender reintegration* (pp. 57-82). Portland, OR: Willan Publishing.
- Farrington, D. P. (2002). Developmental criminology and risk-focused prevention. In M. Maguire, R. Morgan & R. Reiner (Eds.), *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Oxford University Press.
- Farrington, D. P. (2003). Developmental and life-course criminology: Key theoretical and empirical issues - the 2002 Sutherland Award address. *Criminology*, 41(2), 221-255.
- Farrington, D. P., & Hawkins, J. D. (1991). Predicting participation, early onset and later persistence in officially recorded offending. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 1(1), 1-33.
- FAST. (z.d.). FAST - About us. Geraadpleegd op 25 april 2018, van <https://familiesmatter.org.uk/about-us/>
- Fink, N. C., & Hearne, E. B. (2008). *Beyond Terrorism: Deradicalization and Disengagement from Violent Extremism*. New York.
- Freilich, J. D., Steven, M. C., & Caspi, D. (2009). Critical events in the life trajectories of domestic extremist white supremacist groups: A case study analysis of four violent organizations. *Criminology and Public Policy*, 8, 497-530.

- Fryshuset. (2015). Fryshuset - A Vision in Reality. Geraadpleegd op 23 augustus, van <http://fryshuset.se/wp-content/uploads/2015/01/Fryshuset-english.pdf>
- Gaziano, C. (1996). *Linkages between families and political extremism: A theory of the authoritarian personality and family system dynamics*. Paper presented at the Meeting of the American Association for Public Opinion Research, Salt Lake City, Utah on May 17, 1996.
- Gemeente Aarhus. (2017). Support efforts for citizens. Geraadpleegd op 24 juli 2017, van https://www.aarhus.dk/sitecore/content/Subsites/Antiradikalisering/sindsats/Home/English/Support-efforts-for-citizens.aspx?sc_lang=da
- Gemeenten Den Haag (2018). Voortgangsrapportage Aanpak Polarisatie en Radicalisering. Geraadpleegd op 25 april 2018, van <https://denhaag.raadsinformatie.nl/document/6169499/2/RIS299067%20Voortgangsrapportage%20aanpak%20preventie%20polarisatie%20radicalisering>
- Gielen, A.-J. (2015). Supporting families of foreign fighters. A realistic approach for measuring the effectiveness. *Journal for Deradicalization*, 2(Spring), 21–48.
- Gilbert, N. (2008). *Researching Social Life*. London: Sage Publications.
- Hagan, J., Merckens, H., & Boehnke, K. (1995). Delinquency and disdain: Social capital and the control of Right-Wing extremism among East and West Berlin youth. *American Journal of Sociology*, 100(4), 1028-1052.
- Hamm, M. S. (2013). *The Spectacular Few: Prisoner Radicalization and the Evolving Terrorist Threat*. New York: New York University Press.
- Harris-Hogan, S. (2014). The importance of family: The key to understanding the evolution of Jihadism in Australia. *Security Challenges*, 10(1), 31-49.
- Hayat-Deutschland. (z.d.). Hayat-Germany. Geraadpleegd op 31 augustus, van <http://hayat-deutschland.de/english/>
- Henley, J. (2014, November 12). How do you deradicalise returned Isis fighters? The Guardian. Geraadpleegd van <https://www.theguardian.com/world/2014/nov/12/deradicalise-isis-fighters-jihadists-denmark-syria>
- Hoeve, M., Smeenk, W. H., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M., Van der Laan, P. H., Gerris, J. R. M., & Dubas, J. S. (2004). Opvoeding en delinquent gedrag bij jongvolwassen mannen. *Tijdschrift voor Criminologie*, 46(4), 347-360.
- Horgan, J. (2009). *Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements*. Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements. New York: Routledge.

- Horney, J., Osgood, D. W., & Marshall, I. H. (1995). Criminal careers in the short-term: Intra-individual variability in crime and its relation to local life circumstances. *American Sociological Review*, 60, 655-673.
- ICSR. (2010). Prisons and Terrorism Radicalisation and De-radicalisation in 15 Countries. Geraadpleegd op 25 april, van <http://icsr.info/wp-content/uploads/2012/10/1277699166PrisonsandTerrorismRadicalisationandDeradicalisationin15Countries.pdf>
- Institute for Strategic Dialogue. (1998). Case Study Report - EXIT Fryshuset, Sweden. Geraadpleegd op 20 september, van https://www.counterextremism.org/download_file/90/134/63/
- Institute for Strategic Dialogue. (2014). Case Study Report: Back on Track, Denmark. Geraadpleegd op 20 september, van <https://www.counterextremism.org/resources/details/id/514/back-on-track>
- King, M., Noor, H., & Taylor, D. M. (2011). Normative Support for Terrorism: The Attitudes and Beliefs of Immediate Relatives of Jema'ah Islamiyah Members. *Studies in Conflict & Terrorism*, 24(5), 402-417.
- Koch, H. (2017, Juni 6). Steunpunt houdt families IS-strijders bijeen. *Trouw*. Geraadpleegd van <https://www.trouw.nl/home/steunpunt-houdt-families-is-strijders-bijeen~ae80d08a/>
- Koehler, D. (2013). Family Counselling as Prevention and Intervention Tool Against "Foreign Fighters". The German "Hayat" Program. *Journal EXIT-Deutschland*, 3, 182-204.
- Koehler, D. (2015). Using Family Counseling to Prevent and Intervene Against Foreign Fighters: Operational Perspectives, Methodology and Best Practices for Implementing Codes of Conduct. In: Middle East Institute eds. *Understanding Deradicalization: Pathways to Enhance Transatlantic Common Perceptions and Practices*. Geraadpleegd op 1 december 2017, van <http://www.mei.edu/sites/default/files/Koehler.pdf>
- Koehler, D. (2016). *Understanding Deradicalization: Methods, Tools and Programs for Countering Violent Extremism*. (D. Koehler, Ed.). New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Kriminal Forsorgen. (2015). De-radicalisation. Geraadpleegd op 20 september, van http://www.euforumrj.org/wp-content/uploads/2015/11/Rekha-Grue-Larsen%7B%25%7D7B%7B_%7D%7B%25%7D7DThe-Danish-Prison-and-Probation-Service.pdf
- Layton, M., D., & De Li, S. (2002). The impact of formal and informal social controls on the criminal activities of probationers. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 39, 243-276.

- Le Parisien. (2015, September). La justice va tester des stages de déradicalisation. Geraadpleegd op 20 september, van <http://www.leparisien.fr/faits-divers/la-justice-va-tester-des-stages-de-deradicalisation-09-09-2015-5075335.php>
- Lobjoie, G. (2015, September). Mulhouse expérimente la déradicalisation. Geraadpleegd op 20 september, van <http://www.lalsace.fr/haut-rhin/2015/09/10/mulhouse-experimente-la-deradicalisation>
- Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. In P. Mussen (Ed.), *Handbook of child psychology: Socialization, personality and social development* (Vol. IV, pp. 1-101). New York: Wiley.
- Maher, S., & Neumann, P. R. (2016). Pain, confusion, anger, and shame: The stories of Islamic State Families. London: The International Centre for the Study of Radicalisation and Political Violence.
- Martinez, D. J., & Christian, J. (2009). The familial relationships of former prisoners: Examining the link between residence and informal support mechanisms. *Journal of Contemporary Ethnography*, 38(2), 201-224.
- McCauley, C., & Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism. *Terrorism and Political Violence*, 20(3), 415-533.
- McAuley, J. (2017, February 24). France's deradicalization centers seen as a "total fiasco." The Washington Post. Retrieved from https://www.washingtonpost.com/world/europe/frances-deradicalization-centers-are-a-total-fiasco-lawmakers-say/2017/02/24/218a8072-fa97-11e6-aa1e-5f735ee31334_story.html?utm_term=.49ff18fe4177
- Ministerie van VenJ (2017). De aanpak van teruggekeerde jihadisten. Kamerbrief 2048684, 20 februari.
- Mullins, S. (2008). Parallels between crime and terrorism: A social psychological perspective. *Studies in Conflict & Terrorism*, 32(9), 811-830.
- National Council for Crime Prevention (BRÅ). (2001). English Summary. Exit: A follow-up and evaluation of the organisation for people wishing to leave racist and Nazi groups. Stockholm. Geraadpleegd op 20 september, van https://www.bra.se/download/18.cba82f7130f475a2f1800028108/1371914734840/2001_exit_a_follow-up_and_evaluation.pdf
- Odén, N. (2009). The way out: a handbook for understanding and responding to extreme movements. (N. Odén, Ed.). Stockholm: Exit Fryshuset.
- Ophoff, A. (2015). "Gefeliciteerd, uw zoon werd een martelaar." Geraadpleegd op 15 september, van <https://www.canvas.be/vranckx-actua/gefeliciteerd-je-zoon-werd-een-martelaar>

- Osborne, S. (2016, 1 november). Majority of released terrorists refused deradicalisation programmes while in prison. Independent. Geraadpleegd van <https://www.independent.co.uk/news/uk/home-news/terrorist-prisoners-majority-refused-deradicalisation-now-free-on-streets-a7390821.html>
- Pauwels, L., & Hardyns, W. (2016). Het verlaten van een extremistische beweging: een kennismaking met EXIT-bewegingen. In W. Hardyns & W. Bruggeman (Eds.), *Radicalisering en terrorisme: van theorie naar praktijk* (pp. 103–124). Antwerpen: Maklu.
- Pels, T., & De Ruyter, D. J. (2012). The Influence of Education and Socialization on Radicalization: An Exploration of Theoretical Presumptions and Empirical Research. *Child & Youth Care Forum*, 41(3), 311-325.
- Post, J., Sprinzak, E., & Denny, L. (2003). The terrorists in their own words: Interviews with 35 incarcerated Middle Eastern terrorists. *Terrorism and Political Violence*, 15(1), 171-184.
- Reinares, F. (2011). Exit from terrorism: A qualitative empirical study on disengagement and deradicalisation among members of ETA. *Terrorism and Political Violence*, 23(5), 780-803.
- Rosman, C. (2018, 7 maart). AIVD: 30 jihadisten komen onze kant op. *Algemeen Dagblad*. Geraadpleegd op 3 maart, van <https://www.ad.nl/binnenland/aivd-30-jihadisten-komen-onze-kant-op~a8dc46ef/>
- Sampson, R., & Laub, J. H. (1993). *Crime in the making: Pathways and turning points through life*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sampson, R., & Laub, J. H. (2003). Life-course desisters? Trajectories of crime among delinquent boys followed to age 70. *Criminology*, 41, 301-339.
- Sandberg, S. (2010). What can “lies” tell us about life? Notes towards a framework of narrative criminology. *Journal of Criminal Justice Education*, 21(4), 447-465.
- Schmidt, C. (2004). The analysis of semi-structured interviews. In U. Flick, E. von Kardorff, & I. Steinke (Red.), *A companion to qualitative research* (pp. 253-258). Londen: Sage Publications.
- Schmid, A. P. (2013). Radicalisation, de-radicalisation, counter-radicalisation: A conceptual discussion and literature review. Den Haag: ICCT.
- Schuurman, B. (2017). *Becoming a European homegrown jihadist: A multilevel analysis of involvement in the Dutch Hofstadgroup, 2002-2005*. Leiden University, Leiden.
- Settersten, R. A. (2015). Relationships in time and the life course: The significance of linked lives. *Research in Human Development*, 12(3-4), 217-223.
- Sieckelinck, S., & De Winter, M. (2015). Formers & families: Transitional journeys in and out of extremism in the UK, Denmark and The Netherlands. Den Haag, NCTV.

- Siedler, T. (2011). Parental unemployment and young people's extreme right-wing party affinity: Evidence from panel data. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 174(3), 737-758.
- Sikkens, E., Sieckelink, S., van San, M., & de Winter, M. (2017a). Parental reaction towards radicalization in young people. *Child & Family Social Work*, 22(2), 1044-1053.
- Simi, P., Sporer, K., & Bubolz, B. F. (2016). Narratives of Childhood Adversity and Adolescent Misconduct as Precursors to Violent Extremism. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 53(4), 536-563.
- Smith, T. J. E. (2015). Islamic radicalization in Norway: Preventative actions. International Institute for Counter-Terrorism. Geraadpleegd op 20 september, van <https://www.ict.org.il/UserFiles/IRI-in-Norway-Smith-Feb15.pdf>
- Stuart, H. (2014). British Jihadists: Preventing Travel Abroad and Stopping Attacks at Home. Centre for the Response to Radicalisation and Terrorism.
- Taylor, M., & Horgan, J. G. (2006). A conceptual framework for addressing psychological process in the development of the terrorist. *Terrorism and Political Violence*, 18(4), 585-601.
- The Local. (2015). Swedish extremism hotline prepares to open. Geraadpleegd op 31 augustus 2017, van <https://www.thelocal.se/20151029/swedish-extremism-hotline-prepares-to-open>
- The Local. (2017). France's only deradicalization centre is closing. Geraadpleegd op 31 augustus 2017, van <https://www.thelocal.fr/20170728/frances-only-deradicalization-centre-is-closing>
- The New Yorker. (2015, 1 juni). From Belgium to ISIS. The New Yorker, 2015(June). Geraadpleegd op 25 april 2018 van <https://www.newyorker.com/magazine/2015/06/01/journey-to-jihad>
- Thompson, L. (2016, May 8). After losing a son, a Belgian mother hopes to save a generation. The Washington Times. Geraadpleegd op 31 augustus 2017, van <http://www.washingtontimes.com/news/2016/may/8/saliha-ben-ali-fights-jihadi-recruitment-through-s/>
- Uggen, C., & Wakefield, S. (2008). What have we learned from longitudinal studies of work and crime? In A. M. Liberman (Ed.), *The Long View of Crime: A synthesis of longitudinal research* (pp. 191-219). New York, NY: Springer.
- Vallance, C. (2014, 9 augustus). Syria: Can UK learn from deradicalisation scheme? Geraadpleegd op 3 maart 2018, van <http://www.bbc.com/news/uk-28686930>
- Van De Weijer, S. (2014). *The intergenerational transmission of violent offending*. VU University, Amsterdam.

- Van Ginkel, B. & Entenmann, E. (2016), *The Foreign Fighter Phenomenon in the European Union: Profiles, Threats & Policies*. ICCT Research Paper. International Centre for Counter-Terrorism - The Hague.
- Van Miert, H. (2017). The Right Target in Sight? Returnees and the Current Jihadist Threat. *SGA Journal*, 2017(September), 30-41. Geraadpleegd op 25 april 2018 van https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/governance-and-global-affairs/isga/isga-journal_special_issue-4.pdf
- Van San, M., Sieckelinck, S., & De Winter, M. (2010). *Idealen op drift: Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.
- Van San, M., Sieckelinck, S., & De Winter, M. (2013). Ideals adrift: An educational approach to radicalization. *Ethics and Education*, 8(3), 276-289.
- Van San Dr, M. en E. Sikkens. (2015) Part II: Country report the Netherlands. In Sieckelinck, S., & De Winter, M. (2015). *Formers & families: Transitional journeys in and out of extremism in the UK, Denmark and The Netherlands*. Den Haag, NCTV.
- Van San, M. (2015). Onze kinderen zijn geen terroristen: Families van Belgische en Nederlandse Syriëgangers over het vertrek van hun geliefden. *Tijdschrift voor Criminologie*, 57(3), 300-314.
- Van San, M. (2017). Belgian and Dutch youngsters who joined ISIS. Ethnographic research among the families they left behind. *Studies in Conflict & Terrorism*, 41 (1), 39-58.
- Van San, M. (2018). Dochters van de jihad. *Tijdschrift voor Criminologie*, 60(1).
- Van Teeffelen, K. (2017, 23 november). Zorgen over kinderen van het kalifaat. *Trouw*. Geraadpleegd op 25 april 2018 van <https://www.trouw.nl/samenleving/zorgen-over-kinderen-van-het-kalifaat~aaae4de8/>
- Van Teeffelen, K. (2018, 26 maart). IS verkeert in nood, maar de kans op een aanslag in Nederland is niet geweken. *Trouw*. Geraadpleegd op 10 april 2018 van <https://www.trouw.nl/samenleving/is-verkeert-in-nood-maar-de-kans-op-een-aanslag-in-nederland-is-niet-geweken~a0412a1e/>
- Vidino, L., & Brandon, J. (2012). *Countering Radicalization in Europe*. London. Retrieved from <http://icsr.info/2012/12/icsr-report-countering-radicalization-in-europe/>
- Vidino, L., Snetkoven, A., & Pigoni, L. (2014). *Foreign Fighters: An Overview of Responses in Eleven Countries*. Zurich.
- Vlaams Parlement (2015, 13 april). Nota van de Vlaamse Regering: Actieplan ter preventie van radicaliseringsprocessen die kunnen leiden tot extremisme en terrorisme. Brussel: Vlaams Parlement.

- Weggemans, D., & De Graaf, B. A. (2015). Na de vrijlating. Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische ex-ge-detineerden. Amsterdam: Reed Business
- Weggemans, D. & De Graaf, B.A. (2017). Reintegrating Jihadist Extremist Detainees. Helping Extremist Offenders Back into Society. London: Routledge.
- Weggemans, D., Peters, R., Bakker, E. & de Bont, R. (2016). Bestemming Syrië: Een exploratieve studie naar de leefsituatie van Nederlandse 'uitreizigers in Syrië. Rechtbank Rotterdam: Universiteit Leiden, Universiteit van Amsterdam, de Rechtspraak.
- Wittendorp, S., de Bont, R., Bakker, E., & de Roy van Zuijdewijn, J. (2017). Persoongerichte aanpak Syrië/Irak-gangers. Een vergelijking tussen Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, het VK en de VS. Universiteit Leiden
- Wittendorp, S., de Bont, R., de Roy van Zuijdewin, J., & Bakker, E. (2017). Beleidsdomein Aanpak Jihadisme: Een vergelijking tussen Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, het VK en de VS. Universiteit Leiden
- Zoutewelle-Terovan, M. V. (2015). *Criminality and family formation. Disentangling the relationship between family life events and criminal offending for high-risk men and women*. VU University, Amsterdam.

Bijlagen

Bijlage 1: Overzicht van geïnccludeerde studies

Auteur(s)	Jaartal	Titel	Methode	Onderzoeksgroep	Conclusies
Andre & Harris-Horgan	2013	Mohamed Merah: From petty criminal to neojihadist.	Casus studie (N=1)	Franse Moslim gemeenschap (Frankrijk)	Het radicaliseren van jonge Moslimmannen is het resultaat van een Franse identiteitscrisis. Door toenemende wetgeving over het beperken van het vrij uitoefenen van het geloof (Islam) voelen jongeren zich genoodzaakt om zich te keren tot een meer fundamentalistische interpretatie van het geloof.

Awan & Guru	2017	Parents of foreign “terrorist” fighters in Syria – will they report their young?	Kwalitatief, focus groepen	Ouders van geradicaliseerde jongeren in het VK (Verenigd Koninkrijk)	Een prioriteit van de overheid is de maatregel waarin ouders van potentiële uitreizigers bemoedigd worden om hun kind te rapporteren. Vooral moeders worden geacht om hun kind aan te geven. Het blijkt echter een ineffectieve maatregel omdat er niet naar vrouwen wordt geluisterd en omdat politieke bijeenkomsten worden verboden. Hierdoor wordt de communicatie binnen families bemoeilijkt.
Asal, Fair & Shellman	2008	Consenting to a child’s decision to join a jihad: Insights from a survey of militant families in Pakistan	Survey onderzoek (N = 141)	Families van gedode militairen in Pakistan (USA)	De resultaten van de studie wijzen uit dat verschillende sociale, economische en religieuze factoren de familie van een man die wil deelnemen in jihad zijn keuze aansporen om hierin te participeren dan wel te verhinderen dat hij hierin participeert. (Economisch welzijn reduceert de kans en religieuze scholing verhoogt de kans).l

Duriez & Soenens	2009	The intergenerational transmission of racism: The role of right-wing authoritarianism and social dominance orientation	Surveyonderzoek dmv vragenlijsten verspreid onder middelbareschool kinderen (N=956) en diens moeder (N=542) en vader (N=462)	Middelbare schoolkinderen en diens ouders (België)	De (radicale) idealen van kinderen zijn vaak in overeenstemming met de (radicale) idealen van de ouders. Er is hierin geen overtuigend verschil in de invloed van de vader of de moeder.
Gaziano	1996	Linkages between families and political extremism: A theory of the authoritarian personality and family system dynamics	Literatuurstudie	Integratie van de <i>family systems theory</i> en <i>attachment theory</i> aangaande publieke opinie en sociale mobiliteit	Graziano beargumenteerd dat de eerste autoriteit die kinderen kennen (ouders of verzorgers), vorm geven aan de houding van kinderen ten opzichte van alle daaropvolgende autoriteit. Hij betoogd dat beide theorieën laten zien dat autoritaire families mede debet zijn aan extreme politieke houdingen.
Hagan, Merkens & Boehnke	1995	Delinquency and disdain: Social capital and the control of right-wing extremism among East and West Berlin youth	Surveyonderzoek (N=489)	Middelbare scholieren in Oost en West-Berlijn (Duitsland)	De auteurs beargumenteren dat scholen en met name families een onderbelichte rol speelden in de onderdrukking van de rechtsextremistische aspiraties. Door het uitoefenen van sociale controle werden de

					rechtsextremistische gevoelens beteugeld.
Harris-Hogan	2014	The importance of family: The key to understanding the evolution of Jihadism in Australia	Casus studie	N=Unknown (Australia)	Families hebben een positieve danwel een negatieve invloed op het besluitvormings-proces van jihadisten en de instandhouding van dergelijke netwerken.
King, Noor & Taylor	2011	Normative support for terrorism: The attitudes and beliefs of immediate relatives of Jema'ah Islamiyah members	Survey (N=20)	20 directe familieleden van 16 Jema'ah Islamiyah (JI) leden in Indonesië (Indonesië)	De familieleden waren het vaak eens met de betrokkenheid van hun familielid bij gewelddadige activiteiten en steunden ze hier ook in. Deze steun kwam vaak voort uit een anti-Westerse houding en niet uit de steun voor een gewelddadige jihad. De steun neemt af zodra het familielid een zelfmoord-terrorist betreft.

Koehler	2013	Family counselling as prevention and intervention tool against 'foreign fighters'. The German 'Hayat' Program	In depth methodological analysis van de HAYAT	Het deradicaliseringsprogramma HAYAT (Duitsland)	HAYAT is een familieprogramma dat wordt gereguleerd door het <i>Centre for Democratic Culture</i> . Het is tot nu toe effectief gebleken hoewel de aantallen niet gezien mogen worden als representatief.
Maher Neumann	& 2016	Pain, confusion, anger, shame: The stories of Islamic State families	Analyse van media berichten	46 families van 17 landen.	Families met een geradicaliseerd familielid worden diep geraakt door deze radicaliseren, vooral als het familielid besluit om uit te reizen. De verhalen die zij vertellen zijn vaak erg emotioneel en bevatten gevoelens van pijn, verwarring, boosheid en schaamte. Een toenemend aantal families kiest ervoor om hun verhaal te delen. Deze verhalen moeten andere families ondersteunen en aanmoedigen om hulp te zoeken. Families zouden ook erkent moeten worden door de overheid als een belangrijk onderdeel van de- radicaliseringsmaatregelen.

Pels & de Ruyter	2012	The influence of education and socialization on radicalization: An exploration of theoretical presumptions and empirical research	Literatuurstudie	De educatieve doelen, inhoud en stijl van moslimouders en ouders met (extreme) rechtse sympathieën uit Europese landen. (Nederland)	Er moet meer onderzoek komen naar de invloed van onderwijs op radicalisering. Scholen en families zijn ondergewaardeerde bronnen die informele sociale controle kunnen uitoefenen.
Post, Sprinzak & Denny	2003	The terrorist in their own words: Interviews with 35 incarcerated Middle Eastern terrorists	Semi gestructureerde interviews (N = 35)	Midden-Oosten terroristen die op het moment gevangen zitten. (21 Islamitische terroristen van Hamas en 14 seculiere terroristen van Fatah) (Londen, VK)	Door middel van interviews wilden de auteurs erachter komen waarom de terroristen zich hadden aangesloten en wat de houding van de terroristen was ten opzichte van het gebruiken van massa vernietigingswapens. Vooral de sociale omgeving heeft veel invloed in het besluit waarom mensen zich aansluiten bij een (ideologische) terroristische bewegingen. De terroristen besteedde weinig aandacht aan het verkrijgen van massa vernietigingswapens omdat ze ervan overtuigd waren dat conventionele wapens net zo veel schade aan konden richten.

Sieckelink & de Winter	2017	Formers & Families. Transitional journeys in and out of extremism in the UK, Denmark and the Netherlands	Kwalitatief: diepte-interviews (N=60 totaal)	Voor het Nederlandse onderzoek zijn 11 'formers', 8 ouders en 3 brusjes geïnterviewd (Nederland)	Volgens de respondenten hebben de familie en ouders weinig directe invloed op het radicaliseringsproces. Anderzijds hebben de familie en ouders wel een indirecte invloed op het radicaliseringsproces van een familielid. Er zijn vier verschillende reacties ten opzichte van radicalisering vastgesteld: <i>discuss</i> , <i>reject</i> , <i>applaud</i> , en <i>ignore</i> . Volgens de respondenten hadden hun ouders ook geen invloed op het de-radicaliseringsproces maar werd dat proces vooral beïnvloed door: opgesloten zitten in de gevangenis; van gedachte veranderd door een leeftijdsgenoot of een partner; het aanbreken van een nieuwe levensfase; tot slot wordt ook het 'volwassen worden' aangehaald als verklaring.
------------------------	------	--	--	--	---

Siedler	2011	Parental unemployment and young people's extreme right-wing party affinity: evidence from panel data	Cross-sectional regressions (N=1800)	German Socio-Economic Panel (SOEP) respondents die voldeden aan de volgende eigenschappen: 18 jaar of ouder; woonden ten minste een jaar bij hun moeder gedurende het panel onderzoek; hadden ouders die hun werkverleden hadden gedocumenteerd en overeenkwamen met de eerste 16 jaar van het leven van het kind; en tot slot die een Duitse nationaliteit hadden. (Duitsland)	De auteurs proberen een antwoord te vinden op de vraag of ouderlijke werkloosheid tijdens de jeugd van een kind, het risico dat kinderen extreem-rechtste denkbeelden krijgen verhoogt. De resultaten wijzen uit dat er een positieve relatie is tussen ouderlijke werkloosheid en een kind met extreemrechtse denkbeelden. Desalniettemin zijn er meer factoren die tot het aanhangen van extreem-rechtste denkbeelden zou kunnen leiden.
Simi, Sporer & Bubolz	2016	Narratives of childhood adversity and adolescent misconduct as precursors to violent extremism: A life-course criminological approach	Kwalitatief: diepte-interviews (N=44)	Voormalige leden van een 'White supremacist groups' (USA)	Volgens de bevindingen is het pad dat leidt tot gewelddadig extremisme complexer dan voorheen gedacht werd. Zo zijn gewelddadige extremisten een heterogene groep van daders wiens levensgeschiedenis overeenkomt met leden van een gang of generieke criminelen.

Sikkens, Sieckelinck, Van 2017 San & Winter	Parental reaction towards radicalization in young people	Kwalitatief: interviews (N=55)	diepte- 20 met ouders en 3 met broers/zussen (Belgie en Nederland)	De adolescenten en diens ouders worden gevraagd hoe hun ouders reageerden toen zij werden geconfronteerd radicalisering. De bevindingen suggereren dat ouders vaak tijdens het radicaliseringsproces van gedachte veranderen en dat hun reactie niet overeenkomt met hun algehele opvoed-stijl. Volgens de auteurs komt dit omdat ouders vaak niet weten hoe ze met radicalisering en de nieuwe situatie die daardoor ontstaat moeten omgaan.
---	--	-----------------------------------	---	--

Van San	2015	Onze kinderen zijn geen terroristen	Kwalitatief: interviews (N=51)	diepte- 20 gezinnen en 31 oud-leraren (Nederland)	Deze studie heeft geen enkele aanwijzing gevonden dat ouders de deelnamen van hun kinderen aan de gewapende strijd hebben ondersteund. In de meeste gevallen was het bij de ouders zelfs niet bekend dat hun kinderen zouden vertrekken. Het gedrag van de kinderen leek, volgens de ouders, niet overeen te komen met een proces van radicalisering. Opvallend is dat de leraren vaak wel op de hoogte waren van het extremistische gedachtegoed van de kinderen maar het vaak niet serieus genoeg vond om de ouders op de hoogte te stellen.
---------	------	-------------------------------------	--------------------------------	---	--

Van San, Sieckelink & de Winter	Idealen op drift. Een pedagogische kijk op radicaliserende jongeren	Een Literatuuronderzoek gecombineerd met casus studies	16 geradicaliseerde NL jongeren uit extreemrechts, links en jihadistische groeperingen (Nederland)	Jongeren met verschillende typen extreme idealen zijn geïnterviewd. Ondanks het gegeven dat de inhoud van hun idealen verschillen, komt uit de interviews een overeenkomstig ontwikkelingsproces voort. De ontwikkeling van sterke idealen bij jongeren vertoont een aantal vergelijkbare kenmerken. Ouders vinden het over het algemeen lastig om een manier te vinden hoe om te gaan met gedragsveranderingen van hun kind. In tegenstelling tot de ouders, vangt de school vaak wel signalen. Deze signalen speelt de school echter niet door aan de ouders omdat er gevreesd wordt voor reputatieschade. De school gaat volgens de geïnterviewde nogal laks om met geradicaliseerde jongeren. Ook het internet speelt een grote rol bij het radicaliseren van jongeren. Dit omdat het een
------------------------------------	---	--	--	---

bron van informatie is en een plek waar een virtuele gemeenschap gevormd kan worden. Volgens de auteurs is het van belang om het fenomeen radicaliseren pedagogisch te benaderen.

Bijlage 2: Overzicht van beschermende en bevorderende factoren

Factoren:	Beschermende factoren	Bevorderende factoren
Voor: de ontwikkeling van radicaliserend gedrag	Discussie aangaan (Pels & De Ruyter, 2012; Harris-Horgan, 2014)	Weinig ouderlijk toezicht (Sieckelink & de Winter, 2015; Simi e.a., 2016)
		Verwaarlozing, mishandeling (Sieckelink & de Winter, 2015; Simi e.a., 2016)
		Gebroken gezin (Sieckelink & de Winter, 2015; Siedler, 2011; Simi e.a., 2016)
		Lage SES (Asal e.a., 2008)
		Overdracht en/of ondersteuning van radicale ideeën (Andre & Harris-Horgan, 2013; Duriez & Soenens, 2009; Post e.a., 2003; Siedler, 2011)
		Weinig ondersteuning bij identiteitsontwikkeling (Sieckelink & De Winter, 2015)
Tijdens: <i>persistence</i> in radicaliserend gedrag		Ondersteuning van radicale ideeën (Asal e.a., 2008; King e.a., 2011; Post e.a., 2003)
		Weinig ouderlijk toezicht en controle (Van San, 2015)
Na: de-radicalisering	Ondersteuning bij het uitstappen (Sieckelink & De Winter, 2015)	

Bijlage 3: Topiclijst interviews

Introductie en kennismaking	
• Onderzoeker stelt zich voor, licht onderzoek toe en vertelt hoe dit gesprek een bijdrage kan leveren aan het onderzoek. • Onderzoeker bespreekt hoe de informatie uit het interview verwerkt zal worden en hoe de privacy van de geïnterviewde gewaarborgd zal worden. • Achtergrond van de respondent	
Rol en betekenis van familieleden	
Periode:	Onderwerpen:
<i>Voor de uitreis</i>	• Leven van de uitreiziger voor de uitreis • Relatie (binding/houding) familie uitreiziger voor vertrek. • Vermoedens van de familie • Voorkomen van de uitreis • Contact met organisaties
<i>Tijdens de uitreis</i>	• In hoeverre zijn families op de hoogte van de uitreis naar Syrië en Irak? • Hoe vernemen families dat er sprake is van een uitreis? • Reactie familie op uitreis • Opvattingen/ attitudes van families over de uitreis • Contact tussen familie en uitreiziger • Hulp/ ondersteuning • Contact met organisaties
<i>Na de uitreis (wens van terugkeer)</i>	• Contact tussen familie en uitreiziger. • Terugkeer uitreiziger (eigen gelegenheid) • Ondernomen acties van de familie na wens van terugkeer • Opvattingen/ attitudes van families over terugkeer • Opvang uitreiziger door de familie (of ander sociaal netwerk) bij terugkeer
Afronding van het interview	
• Benoemen van mogelijke dilemma's rondom de rol van familie en processen van uitreizen en terugkeren. • 'Zijn er nog onderwerpen niet aanbod gekomen die u van belang acht in het kader van dit onderzoek?'	

Bijlage 4: Verslag focusgroep

Families van uitreizigers en terugkeerders

Focusgroep - 27 mei 2018

Op 27 mei 2018 hebben we een focusgroep georganiseerd om de bevindingen en resultaten te delen met een aantal familieleden van uitreizigers. Bij de focusgroep waren 5 familieleden en 2 professionals aanwezig; 1 familielid en 1 professional hadden niet eerder meegewerkt aan het onderzoek. De andere aanwezige personen zijn wel eerder voor het onderzoek door ons geïnterviewd. Er waren twee onderzoekers bij de focusgroep aanwezig.

Gedurende de bijeenkomst zijn verschillende thema's uit het onderzoek aanbod gekomen. Zo spraken we over de verschillende rollen van familieleden. Verschillende aanwezige familieleden gaven aan, om verschillende redenen, de latente rol te herkennen. Zo gaf een familielid aan dat haar kind ook op een (fysieke) afstand was op het moment van uitreizen. Ook spraken sommigen over het bekeringsproces van de uitreiziger. Zij maakten nogmaals duidelijk dat dit zorgde voor spanningen binnen de familie.

Daarnaast spraken we ook over de mogelijke ondersteuning vanuit de overheid naar deze families en het contact tussen familieleden en de (formeel) betrokken instanties gedurende de periode van uitreis. De familieleden gaven aan, zoals ook in het rapport naar voren kwam, dat ook professionals nog niet altijd kennis hadden over het fenomeen. Verder gaven de familieleden aan dat zij het als prettig hebben ervaren om contact te hebben met familieleden die in eenzelfde situatie zitten.

De focusgroep leverde geen inzichten op die in het onderzoek niet worden besproken.

Bijlage 5: Overzicht Rollen van familieleden

	Stimulerend	Latent	Inhiberend
			
Voor	• Ideologische steun. • Sociale steun (introductie netwerken). • Praktische ondersteuning bij voorbereiding.	• Fysieke en/of emotionele afstand. • Beperkt bewustzijn van fenomenen als uitreizen en radicalisering. • Onbekendheid met of afwezigheid van (hulp-) instanties.	• Familieleden zijn zich bewust van risico's. • Bewust van concreet risico op uitreizen. • Proberen op verschillende manieren een uitreis of verdere radicalisering te voorkomen.
Tijdens	• Praktische steun. • Familieleden uiten hun trots dat een familielid uitgereisd is. • Uitreizigers halen familieleden over om ook naar conflictgebied te komen.	• Familieleden onderhouden contact om op die manier de deur open te houden voor mogelijke terugkeer in de toekomst. • Onbekendheid met of afwezigheid van (hulp-) instanties.	• Familieleden proberen het contact te onderhouden en in dit contact proberen zij voortdurend de discussie aan te gaan met betrekking tot de uitreis en het bieden van een alternatieve omgeving. • Informatie verschaffen over omstandigheden ter plaatse en mogelijkheden voor terugkeer.
Na	• Familieleden trachten de-radicalisering en uittreden te voorkomen. Stimuleren opnieuw of verdere radicalisering.	• Familieleden weten niet hoe te handelen. • Familieleden hebben door (fysieke en/of emotionele) afstand opnieuw beperkt zicht en invloed op het individu. • Onbekendheid met of afwezigheid van (hulp-) instanties.	• Familieleden bieden hulp en praktische steun. • Familieleden kunnen een alternatieve sociaal netwerk bieden.

Eindnoten

¹ Het betreft een semi-systematisch literatuuronderzoek, omdat het niet ons voornemen is om hier een systematische literatuurstudie te doen. Een dergelijke studie past niet binnen de doelen van dit project. Wel hebben we getracht een zo compleet mogelijk overzicht te geven van alle onderzoeken die gedaan zijn op dit gebied.

² In diverse onderzoeken naar (de)radicalisering en gewelddadig extremisme wordt de rol van familie aangestipt. Zie bijvoorbeeld het onderzoek van Altier en collega's (2014) die familie als een *pull factor* aanmerken om uit een extremistische groep te stappen. Een dergelijke 'aanstipping', oftewel het noemen van familie in een onderzoek, was onvoldoende om in deze literatuurstudie te worden opgenomen. Het doel van dit hoofdstuk – en rapport – was niet om te onderzoeken of families een rol bij (de)radicalisering hebben, maar vooral *inzicht* te krijgen in de rol deze familieleden hebben bij (de)radicalisering.

³ In het sociaal-ecologisch model van Bronfenbrenner moet de persoonlijkheidsontwikkeling van een individu worden gezien in relatie met zijn omgeving. Hij onderscheidt vier niveaus die elkaar beïnvloeden: het microsysteem, het mesosysteem, het exosysteem en het macrosysteem. Het *microsysteem* bestaat uit directe ervaringen van een kind, zoals het gezin en school. Rond het microsysteem bevindt zich het *mesosysteem*: de interactie tussen de verschillende microsystemen. Bijvoorbeeld, als er thuis geen goed leefklimaat is, zal dit van invloed zijn op de individu's schoolprestaties. Het *exosysteem* bestaat uit een omgeving waar de individu niet direct deel van uitmaakt, maar wel invloed heeft op hem/haar. Te denken valt aan massamedia of het werk van de ouders. De buitenste cirkel betreft het *macrosysteem*. Op dit niveau spelen religie en politiek een rol.

⁴ De Noorse afkorting voor de Police Security Service is PST (Politie's sikkerhetstjeneste)

⁵ The White Power Movement is een beweging die gebaseerd is op het idee dat personen tot verschillende rassen behoren en dat het blanke ras superieur is.

⁶ Wel ging in 2010 een gelijkaardig Fryshuset project (Passus) van start voor bendeleden die uit het criminele circuit willen stappen.

⁷ Hayat betekent zowel in het Turks als Arabisch 'leven' (Hayat-Deutschland, n.d.)

⁸ Elke Deense gemeente kent dit samenwerkingsverband.

⁹ Deze preventie piramide wordt in Denemarken vaak gebruikt om veiligheids- en sociale vraagstukken te benaderen.

¹⁰ Zo kunnen bijvoorbeeld ook de *National Health Service* (NHS), sociaal werkers, onderwijsinstellingen, diensten inzake jeugdcriminaliteit, het ministerie van Binnenlandse Zaken, *Troubled Families Team*, het gevangeniswezen en de reclassering betrokken worden betrokken (Wittendorp e.a., 2017; Britse overheid, 2015).

¹¹ De Britse overheid kondigde medio 2016 aan ook een verplicht de-radicaliserings programma te zullen introduceren. Dit nieuwe programma zal verplicht worden voor personen die 'verder geradicaliseerd zijn en die specifieke en intensieve ondersteuning nodig hebben' (Britse overheid 2016; Ross, 2016). Over dit nieuwe programma is tot dusverre nog weinig bekend.

¹² De beschrijving van het familiesteunpunt en de exit-faciliteit is gebaseerd op een interview met de manager van het familiesteunpunt.

¹³ De beschrijving van Steunpunt Sabr en Oumnia Works is grotendeels gebaseerd op een interview met Karima Sahla, directeur van het steunpunt Sabr. Sabr is een vrouwenorganisatie in de Haagse Schilderswijk die ondersteuning biedt aan moeders die te maken hebben met sociaal-maatschappelijke en psychische problematiek, in hun gezin, familie of buurt

¹⁴ Wie en op welke manier we professionals benaderd hebben wordt verder toegelicht in paragraaf 1.2.2

¹⁵ De term meereiziger slaat op kinderen die zijn meegenomen naar Syrië of Irak. Deze kinderen hebben niet zelfbewust de keuze gemaakt om uit te reizen naar Syrië of Irak.

¹⁶ Een Nederlands-Marokkaans gezin wil zeggen dat beide ouders Marokkaans zijn. Een Nederlands – Westers gezin wil zeggen dat één van de ouders Nederlands is en één van de ouders ook een andere Westerse nationaliteit heeft. Een Nederlands – niet Westers gezin wil zeggen dat één van de ouders Nederlands is en één van de ouders een niet-Westerse nationaliteit heeft.

¹⁷ Het betreft hier geen uitreiziger, maar een persoon die sympathie heeft (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn.

¹⁸ Het betreft hier geen uitreiziger, maar een persoon die sympathie heeft (gehad) voor de strijd in een conflictgebied waar jihadistische strijdgroepen actief zijn.

¹⁹ De onenigheden waren vaak eenvoudig op te lossen omdat het ging om vergeten codes (bijvoorbeeld een tijdsaanduiding) of duidelijk misplaatste codes (zoals een fout door het toekennen van een code gerelateerd aan radicalisering waar dit geheel niet speelde). In twee gevallen konden de codeurs het niet eens worden.

²⁰ Een deel van deze beïnvloeding vindt ook plaats vanuit Syrië of Irak, zie hoofdstuk zes.

²¹ Sinan Can (2018), Pauw. 19 April 2018.

²² Systeemgesprek is een vorm van therapie, waarbij gefocust wordt op het systeem in plaats van op het individu.